iskolakultúra 2024 10 szám

iskolakultúra

pedagógusok szakmai-tudományos folyóirata

XXXIV. évfolyam 2024. október

számunk szerzői

Donáth Péter
• ELTE TÓK Társadalomtudományi Tanszék

Németh András
• ELTE PPK

Pléh Csaba
• CEU Kognitív Tudományi Tanszéke, Budapest

Sáska Géza
• oktatáskutató

a szerkesztőség tagjai

Fejes József Balázs
(társfőszerkesztő)
e-mail: fejes.jozsef.balazs@gmail.com

Somogyvári Lajos
(társfőszerkesztő)
e-mail: tabilajos@gmail.com

Géczi János (alapító, korábbi főszerkesztő)
e-mail: janos.gecz@gmail.com

Dancs Katinka (titkár)
e-mail: iskolakultura@iskolakultura.hu

Csíkos Csaba
e-mail: csikoscs@edpsy.u-szeged.hu

Gál Zita
e-mail: galzita@edu.u-szeged.hu

Jagodics Balázs
balazs.jagodics@gmail.com

Kasik László
e-mail: kasik@edpsy.u-szeged.hu

Kojanitz László
e-mail: kojanitzl@gmail.com

Molnár Dávid
e-mail: david.molnar86@gmail.com

Nagy Gyula
e-mail: gyula.nagy@ek.szte.hu

Sándor Klára
e-mail: sandor.klara@gmail.com

Zs. Sejtes Györgyi
e-mail: sejtes@gmail.com

Tary Blanka
(angol nyelvi lektor)

Trencsényi László
e-mail: trencsenyi.laszlo@ppk.elte.hu

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával valósult meg.

Nemzeti Kulturális Alap

Felelős kiadó:
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar dékánja
Kiadja a **Szegedi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kara**
Elérhetőség:
www.iskolakultura.hu

iskolakultúra
2024/10

tanulmány

Sáska Géza
A kelet európai szocialista oktatáspolitika szovjet gyökerei. A szovjet kommunizmus pedagógiájának két útja: Herbart kiátkozásától a herbartianizmus rehabilitálásáig (Bevezetés az oktatáspolitikába). Első rész: A totális alternativitás felé 3

Donáth Péter
„Sopronból nem lesz Pócspetri!" 34

Pléh Csaba
Pavlov kettős szerepe a magyar pszichológia sorsában az 1950–60-as években 67

kritika

Németh András
Segédkönyv a reformpedagógia elmélyült és szakszerű elemzéséhez. Czabaji Horváth Attila: *Freinet-szótár*. 104

A szám tanulmányainak angol nyelvű összefoglalója 107

 https://doi.org/10.14232/iskkult.2024.10.3

tanulmány

Sáska Géza

oktatáskutató

A kelet európai szocialista oktatáspolitika szovjet gyökerei

A szovjet kommunizmus pedagógiájának két útja: Herbart kiátkozásától a herbartianizmus rehabilitálásáig

(Bevezetés az oktatáspolitikába)

Első rész: A totális alternativitás felé[1]

Csoma Gyula (1932–2024) emlékének ajánlom

„Az öreg Ádám haldoklik, az első halál a földön, nem mindennapi dolog, különben is elkerülhető lett volna, ha nem eszik az élet fájáról, de hát evett […], ezért büntetésül bután pusztul el, nem tudja, hogy mi volt az egésznek az értelme…”

Szentkuthy Miklós (1962. 313.)

„Nem is nagyon nevettünk.”

Esterházy Péter (2017. 132.)[2]

A 19. század vége és a 20. eleje a nagyhatású ideológiák kora. A rendkívül színes antikapitalista mozgalmak, a polgári liberális államot és demokratizmusát tagadó, a társadalmi egyenlőséget akár a polgársággal és a társadalmi elittel megvívott osztályharccal kikényszerítő eszmék és politikák ideje ez.

Elég felidézni az Internacionálé[3] kezdő sorait: „Föl, föl, ti rabjai a földnek, föl, föl, te éhes proletár, a győzelem napjai jönnek, rabságodnak vége már. A múltat végképp eltörölni, rabszolgahad indulj velünk”. A múlt felszámolása és a jövő új alapokon való felépítésének célja nemcsak a munkás-, vagy az avantgárd képzőművészetek egyedüli sikeres mozgalmában, az életreform-kísérletekben jelentek meg, hanem az iskolaátalakítás hívei körében is, akik az egyenlőtlenséget újratermelő, verseny- és teljesítményelvű régi iskolát és a megterhelő, tudományalapú tantárgyi logika megszüntetését

1 Az MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság Neveléstörténeti Albizottság 2023. január 13-i konferenciáján elhangzott előadás jelentősen bővített változata, ami részben a korábban megjelent tanulmányaimra támaszkodik (Sáska, 2011, 2015, 2018, 2021). A tanulmány második részét a szerkesztőség *Vissza a porosz útra* alcímmel az *Iskolakultúra* 2024/12. számában közli.

és helyükbe különféle alternatív megoldásokat javasoltak. Közös vonásuk, hogy a valamennyi gyermekben a születésétől meglévő természettől kapott potenciál kibontakoztatásával meghaladhatók a történelem során kialakult felnőttek társadalmának elutasított elemei. A múlt és iskolájának az eltörlése óhatatlanul az általános szabadság létrejöttéhez vezet. Következésképpen az új társadalom és iskolája felépüléséhez elkerülhetetlen a régi lerombolása.[4]

Ezen eszmék képviselői csak az I. világháború utáni rövid forradalmi időszakban, a bajor és magyar Tanácsköztársaságokban kerültek egy kis időre a közhatalom birtokába, megszerezve az államhatalmat, illetve az oktatási rendszer és az iskola átalakításának az eszközeit, az első tartós sikert azonban az oroszországi Nagy Októberi Szocialista Forradalom 1917-es győzelmével aratták. A későbbiekben a az akkor még szocialista Mussolini és a nemzetiszocialista Hitler oktatáspolitikájában, az iskola munkájának újfajta megszervezésében jelentek meg az alternatív pedagógiai ideák és technikák (Sáska, 2011). Totalitárius államokról beszélek itt, melyek permanens teremtő aktivitása iszonyú pusztítással járt (Arendt, 1992. 377–640.).[5]

Az első szocialista állam kísérlete a proletárdiktatúrában

Az alternatív modernitás az oktatásban

A proletárdiktatúra államában az amerikai és nyugat-európai antikapitalista, piacellenes, szocialista, természeti értékek felé forduló politikai mozgalmak pedagógiai-pszichológiai ideológiáit és technikáit kötelező hatállyal vezették be, amelyeket marxistának tekintettek, majd a szintén rugalmasan kezelt leninizmus kánonjába építették (Ewing, 2001; Somogyvári, 2016). Ezek a nyugat-európai pedagógiai eszmék a 19. századi szocialista mozgalmakban gyökereztek, amelyek a társadalmi egyenlőséget, a kizsákmányolás megszüntetését a termelőerők államosításában látták, elvezetve ezzel a gondolatmenetet az új termelési viszonyok között működő osztálynélküli társadalomhoz (Mills, 1991. 153–210.). Az alternatív pedagógiai mozgalmak eszmerendszerében az előbbivel közös a polgári a társadalom, a kapitalista gazdasági rendszer és kiszolgálója, az iskola bírálata, elsősorban az állami irányítású, porosz-herbarti iskola elutasítása. A hitük is azonos: a jövő generáció céltudatos és alternatív nevelése nélkülözhetetlen az új társadalom létrejöttéhez. Az említett kapitalizmust meghaladó, emancipatorikus, modernizációs pedagógiai-lélektani mozgalmak ideológiája egy tőről fakad, ám a javasolt nevelési-iskolaszervezési megoldások módozataiban jelentősen különböznek. Többségük a világ leggazdagabb, legfejlettebb oktatási infrastruktúrájú és legiskolázottabb országainak békés reformjaiban gondolkodott. A cselekvés forradalmi tere azonban nem itt, hanem Európa elmaradott keleti felén nyílt meg, ahol 100 lakosból 73 nem tudott sem írni, sem olvasni (Szerebrjennikov, 1943. 16.), az iskolák hiánya, nagy szegénység, csekély teljesítményű gazdaság, és többnyire középkorias népi kultúra közegében. E viszonyok között a szocialista munka- vagy más fordításban termelőiskola (*trudovaja skola*) egyszerre szolgálta volna a gazdasági és a társadalmi modernizálást, a jólétet és a kommunizmus megteremtését. A cári rendszer leváltását azonban az irányt mutató és cselekvést kikényszerítő brutális totalitárius állam hajtotta végre. Ez a szovjet típusú reformpedagógia specifikuma.

A szovjet-orosz állam közigazgatási logikája – a szakapparátus, a párt és a belbiztonság hármasa –, az oktatáspolitika centrumának totális birtoklása különbözteti meg a szovjet állami reformpolitikát a magántulajdonon és a piacgazdaságon alapuló kapitalista és polgári demokratikus berendezkedésű országok radikális pedagógiai-pszichológiai mozgalmaitól és képviselőitől, akik legfeljebb egy-egy magániskolában, városi önkormányzatokban valósíthatták meg elképzeléseiket. Ideáikat főként tanszékeken,

társaságokban, politikai mozgalmakban, újságjaikban terjesztették, ütköztették, fejlesztették, kisebb-nagyobb mértékben befolyásolták a közpolitikát, ahogy az a polgári demokráciákban ismert. Az eszmék gyakorlatba ültetése azonban kis léptékűnek és rövid életűnek, ám precedensként tartósan példaadónak bizonyult.[6]

Másképpen: Európa nyugati felén az alternatív – köztük a pedagógiai – mozgalmak ideológiái és aktív képviselői a forradalmi, polgárháborús időktől eltekintve sehol sem veszélyeztették a demokratikus rendszer berendezését. Közhatalomba sehol sem kerültek, kivéve a skandináv országokat, ahol a folyamatosan hatalmon lévő szociáldemokraták baloldali társadalom- és oktatáspolitikát tudtak folytatni (K. Horváth, 2018), ami ma is népszerű magyarországi liberális és baloldali körökben.[7] Itt sikerült ötvözni a magántulajdonon alapuló piacgazdaságot a társadalmi egyenlőség növelésének és megtartásának rendszerével. Békésen építették fel a kapitalista jellegű jóléti államot, benne a versenyt, az erőfeszítést mellőző, a herbarti pedagógia alternatíváját jelentő iskolákat, és velük együtt az iskolák működését szabályzó, erősen központosított, hivatali szemléletű tanügyigazgatást (Adler-Karlsson, 1967; Hancock, 1977; Heckscher, 1948; Lindbeck, 1975; Myrdal, 1971; Elvander, 1979; Scase, 1977; Tingsten, 1973).

A Szovjetunióból sokan a kapitalizmus meghaladását, a társadalmi, emberi igazságosságot hozó jövőt látták, az állami terrort pedig szükségszerűnek és ideiglenesnek tekintették – ekkor és majd a második világháború után sokáig Európa mindkét felében, itt és ott is, főként persze a kommunisták. A jobb jövő eljövetele reményében indokoltnak tartották a totális állam gyakorlatát, a haladás, a progresszió bűvöletében elfogadták, vagy nem ismerték, vagy ha igen, vakok voltak a minden tekintetben szörnyű hétköznapokra.

A nyugati társadalomátalakító eszmék hatása Keleten

A liberális demokráciában és a kapitalizmusban egyaránt csalódottak jelentős része a kapitalista rend romjain épülő szép és új világ eljöttét, a cselekvés terét látta a győztes októberi forradalomban (Furet, 2000). A baloldali értelmiség, köztük a reformpedagógia jelesei tömegével zarándokoltak a Szovjetunióba, hogy lássák eszméik csodás megvalósulását (Hollander, 1996). Sokak mellett az 1917-es forradalom vezéralakjai közül a közoktatásért felelős népbiztos Lunacsarszkij[8] barátja és Trockij[9] híve, John Dewey[10] is járt a Szovjetunióban, 1928-ban (Dewey, 1929; Kilpatrick, 1939. 471.; Mcintosh, é. n.). Az említetten kívül a reformpedagógia vagy az „Új Pedagógia" számtalan jelese közül Célestin Freinet 1923-ban, pedagógusokkal közösen nézte meg az új, tudományosan felépített világ új iskoláját (Acker, 2000, 2007). Azt látták, hogy a Szovjetunió állami oktatáspolitikája megvalósította a közös szocialista pedagógiai eszméjüket, ahogyan Dewey megfogalmazta: az iskola már nem önmagába zárkózik, hanem a társadalom életéhez idomul,[11] amihez igazodik a tananyag és a pedagógiai módszerek kiválasztása (Dewey, 1929. 85–86.).[12]

A Szovjetunióból sokan a kapitalizmus meghaladását, a társadalmi, emberi igazságosságot hozó jövőt látták, az állami terrort pedig szükségszerűnek és ideiglenesnek tekintették – ekkor és majd a második világháború után sokáig Európa mindkét felében, itt és ott is, főként persze a kommunisták. A jobb jövő eljövetele reményében indokoltnak tartották a totális állam gyakorlatát, a haladás, a progresszió bűvöletében elfogadták, vagy

nem ismerték, vagy ha igen, vakok voltak a minden tekintetben szörnyű hétköznapokra (Aron, 2005. 215–230.).

Dewey is örömmel fogadta a szocializmus győzelmét, mint mondta, az orosz „forradalom kapóra jött a pedagógia újítóinak: soha nem voltak ilyen helyzetben más országok reformerei" (idézi Etkind, 1999. 253.).[13] Még 1929-ben is azt mondta Dewey, amikor már egy éve tartott a milliók halálát okozó kulákok elleni osztályharc és a szövetkezetek szervezése, munkatáborok építése (Johnson, 2000. 306–310.), hogy „csak egy kooperatív elvre alapozott társadalomban lehet a nevelési reformerek eszméit adekvát módon megvalósítani" (Dewey, 1929. 89.).

Dewey szakmai és politikai szempontja teszi érthetővé számunkra, hogy miképpen váltak a reformpedagógia egyes képviselői meggyőződéses forradalmárokká, a nevelési forradalom híveiből a társadalmi forradalom harcosaivá (Illés, 1975. 131), majd később új utakat keresve mélységesen csalódottá. A nyugat-európai baloldali híveik szocialista eszméiket továbbra is fenntartották, ám a szovjet típusú szocializmust megtagadták. Freinet 1939-ben lépett ki a Kommunista Pártból, miután a nemzetiszocialisták és a kommunisták felosztották egymás között Kelet-Európát a Molotov–Ribbentrop-paktumban. Dewey korábban adta fel a szovjet modellbe vetett illúzióit: Lunacsarszkij leváltása és Trockij száműzetése után lett a szovjet szocializmus és a sztálini politika engesztelhetetlen ellensége (Engerman, 2006), amit a kelet-európai népi demokráciák neveléstudománya évtizedeken folyamatosan hangoztatott, elhallgatva, hogy Dewey, igaz, a másfajta értelmezésű marxista neveléstudomány egyik bábája volt.

Már a polgárháború éveiben az új társadalom tervét terjesztette a bolsevik propaganda (amiért érdemes harcolni a fehérek ellen), amit Dewey oroszra fordított könyveivel támasztottak alá (Kengor, 2018): a *Holnap iskolája* 1918-ban, a *Hogyan gondolkodunk* 1919-ben, *Az iskola és a társadalom* 1920-ban jelent meg. Dewey szavait a kor jelentős reformpedagógusa és magas hivatalt viselő oktatáspolitikusa, Sztanyiszlav Tyeofilovics Sackij[14] fordításában ismerte meg a nagyközönség: 1921-ben a *Forradalom és nevelés* című Dewey-könyvből részletek jelentek meg (Illés, 1975. 130.).

Alig pár hónappal a novemberi forradalom után, 1918 tavaszán megnyílt Moszkvában az világ első állami Gyermekkutató Intézete (Etkind, 1999. 340.), ami a Lunacsarszkij vezette gyermekközpontú oktatáspolitika munkaiskola-szervezésének ideológiai és módszertani hátterét adta. A tudomány és a politika szorosan összefonódott ekkor.

A sztálini kor neveléstörténészei a magyarul kiadott *A szovjet iskola vázlatos története* című könyvükben közlik, hogy 1918-ban a legelső, a szellemi és fizikai munkát emancipáló iskolát a közoktatásügyi népbiztosról, Lunacsarszkijról nevezték el. A Lunacsarszij-telepet a Szentpétervár (később Leningrád) puskini kerületéhez tartozó Pavlovszkban szervezték, amit a propagandaértékű *Gyermekfalvának* neveztek (1918 és 1944 között még Szluck volt e hely neve). Az iskolát később az új fővárosba, Moszkvába költöztették (Konsztyantinov-Medinszkij, 1952. 213.). A munkaiskola és képviselőjének állami kultusza ugyanarról a tőről fakadt, ami a szovjet szocializmus jellegzetessége.

A fiatal szovjet állam a rá jellemző autoritással minden iskola számára kijelölte a haladás irányát. Szintén kötelezővé tette az észak-amerikai *Granville Stanley Hall* pedagógiájának megismerését és követését. Hall a kor legnagyobb hatású pszichológusa, pedagógusa, az *American Journal of Psychology* (1887) alapítója, a gyermektanulmányozás elindítója volt, egyben az evolúcióelvű fejlődéslélektan atyja. Az állam koordináló erejének növelését szorgalmazta, amelynek az élén az erős vezető áll, mindkettőt a vezér-elv posztulátumából vezette le. Hall szerint az erős állam visszaszorítja az individualizmust, aminek következtében az önzetlenségen alapuló közösségek előtt nyílik tér. Az erényes önzetlenség lélektanára építette pedagógiáját. Hall nem szobatudós, hanem az eszméit tudatosan terjesztő ideológus és a gyakorlati megvalósításukon töretlenül fáradozó politikus és pedagógus volt. A gyermektanulmányozás eszméit és gyakorlatát az általa

szervezett, jellegzetesen amerikai kultúrába illő „Hall Klubok" hálózata tanulmányozta, melyek célja Hall tanításainak népszerűsítése és terjesztése volt ebben az alulról szerveződő, következésképpen gyenge államiságú Egyesült Államokban a 19. század vége felé. Világszerte évtizedeken keresztül hatott az ekkor felfedezett serdülőkort tárgyaló *Adolescence: Its psychology and its relations to physiology, anthropology, socilogy, sex, crime, religion and education* (Serdülőkor: pszichológiája és kapcsolatai a fiziológiával, antropológiával, szociológiával, szex-szel, bűnözéssel és vallással) című műve (Hall, 1904). Ugyanabban az aurában élt, dolgozott és szerzett hallatlan népszerűséget, mint a kor sztár-pszichoanalitikusai, Freud, Jung és Ferenczi.

A húszas évek legelején a bolsevik párt lapjának, a *Pravdá*nak a főszerkesztője, a párt Központi Bizottságának tagja, *Nyikolaj Buharin* (1888–1938) kedveskedve „gulliveri" tudománynak, azaz a törpék tanulmányozásának nevezte a pedológiát, aminek a tárgya valóban a gyermek. Buharin oktatáspolitikai szemléletének ideológiai alapja azonos vagy rokon Stanley Hall anti-individualizmusával, maga is az erős állam építését szorgalmazta. E két halli elvből Buharin a másodjára említett elvet tekintette fontosabbnak: a gyermek nem a szülőké, hanem azé a társadalomé, amelybe született. A társadalmat az állam szervezi, erőit az államérdek szolgálatába állítja, aminek az egyik eszköze a pedológia elvén működő iskola. A szocializmusban a pedológus és a pedagógus – marxi fogalommal élve – *termelőerő*, amely a jövő társadalom építésének szempontjai szerint a gyermekeket és az embert alakítja, voltaképpen teremti (Etkind, 1999. 340.). Hill feltehetően nem ilyen berendezésűnek képzelte az Egyesült Államok államát és vezetőinek hatalmát.

A futurizmus az oktatásban

Évszázados távlatból nézve a szovjet pedológia, azaz a gyermektanulmányozáson alapuló kísérleti pedagógia,[15] miképp a művészetek és különféle társadalmi mozgalmak jövőbe, a technikai haladásba vetett hite, már az első háború idején elkezdett kiépülni Európában. Futurizmusként Olaszországban, majd 1923-ben *Maria Montessori* (1870–1952), illetve *Rosa* (1866–1951) és *Carilina Agazzi* (1870–1945) apácák[16] gyermekközpontú elveiben és új pedagógiai technikáiban jelent meg, melyeket először az első stabil despotikus-fasiszta olasz állam fogadott be. A művelt, fasiszta *Giovanni Gentile* (1875–1944)[17] oktatási miniszter 1923-ban elfogadott népoktatási törvénye a pedagógiai futurizmusra hagyatkozott (K. Farkas, 2011a).[18]

Az orosz és az olasz (majd később a német) állam vezetőinek jövőképe alapvetően különbözött, de a haladást szolgáló technikába, az új módszerekbe vetett töretlen hitük közös. A szovjet kommunista oktatási reform összehasonlíthatatlanul radikálisabb és totálisabb volt, mint az olasz fasizmusé, ami csak az alapfokú népoktatásra korlátozódott, a szovjet viszont a közoktatás egészére. A harmincas évekre mindkét országban a jelen szempontjai kerültek előtérbe, a remélt jövő valóra váltásának az időpontja egyre távolabbra került, s ezzel együtt a jövőt szolgáló gyermekelvű reform pedagógiai képviselői közel egy időben mindkét országban ellenségekké váltak. Montessori emigrációba ment, az oroszok sorsa komorabb, erről majd később.

Az ígéretes és a veszélyes gyermek

Az Ellen Key által *A gyermek évszázada* című könyvében meghirdetett, a jövő zálogának, profán megváltónak tekintett gyermek eszméje a kommunista forradalom első pillanataiban az állami oktatáspolitika pillére lett. Ám ezzel egy időben a forradalom és a polgárháború éveiben elhagyott milliónyi csavargó gyerek ügye nem a megálmodott

jövő ígérete volt, hanem az akadálya, akut belbiztonsági probléma volt, aminek a kezelése az állami terror intézményére, a politikai rendőrségre, a Cseka (Összoroszországi Különleges Bizottság) megalapítójára, *Felix Edmondovics Dzerzsinszkij*re (1877–1926) hárult (Béládi és Krausz, 1987. 45–53.; Hatos, 2021. 279.).

A 20. század elején általános lehetett, hogy a gyermektanulmányozás tág eszméjében egymásra lelt a pedagógia és a gyermekvédelem.[19] 1913-ban, az Első Magyar Országos Gyermektanulmányi Kongresszuson megvitatták „Az erkölcsileg züllött gyermek élettani s lélektani szempontból" problémakört (Répay, 1913. 30–32.). A magyarországi felfogás és gyakorlat (Révész, 1913, 1916,1918) és az orosz azonban alapvetően másnyegű. Míg a magyarországi Kongresszuson egy járásbíró, egyben kriminálpedagógus, a Pestalozzi-otthont szervező Kármán Elemér (1876-1927) kifejtette *„A gyermek züllöttségének külső okai"* című előadásában, hogy „a züllöttség egyenlő a társadalomellenes lét fogalmával" (Kármán, 1913. 9–10.), addig a forradalmi Oroszország büntetésfelfogása és nevelése megkettőzte a 'társadalomellenes lét' fogalmát: kétfajta ember-, következésképpen két különböző gyermekképpel dolgozott. Az 1922-es büntető törvénykönyv és a Szovjetunió 1924-es büntetőjogi alapelvei megkülönböztették az ellenforradalminak tekintett cselekedetek elkövetőit azoktól, akik, noha ugyanazt követték el, mint az előbbiek, ám ők nem osztályhelyzetükből fakadóan, hanem a szocializmusba való átmenet idején még fennmaradt társadalmi hatások miatt. Az ez utóbbi kategóriába tartozókat átnevelhetőnek tekintették, s a jó társadalom védelme érdekében *„szociális védelmi intézkedésnek"* vetették alá, ami a rehabilitációt, a társadalmilag tudatosnak tekintett polgárok nevelő hatásának megszervezését jelentette, míg a nép javíthatatlan ellenségeit ki kellett iktatni. E szocialista felfogás szerint a jövőben a kapitalista berendezkedés és hívei káros hatásaitól mentes körülmények között már nem tud a bűn újratermelődni, ebből fakadóan a szocializmusban csak orvosolható vétkek lehetnek. Az átmenet idején éppen ezért a vétkesekkel szemben nem a büntetés, hanem a meggyőzés eszközével kell élni, a munka általi neveléssel, ami a szocializmus lényegéből fakadóan nem kényszer, nem is hierarchikus felépítésű, hanem önigazgatáson alapul, mert a szocialista közösség önmagában követendő és fegyelmező értékrendet hordoz és teremt. A közösség kialakítása és a vétkes gyermek sikeres átnevelésének feltétele a gyermek ismeretén alapuló tudatos pedagógiai ráhatás.

Az épülő szocialista társadalom védelmi intézkedései a kényszermunkavégzés és a kényszernevelés intézményi rendszerében teremtődtek meg. Makarenko Gorkij-, majd Dzerzsinszkij-telepe, valamint a Gulag táborok szervezeti formáinak (Szolzsenyicin, 2018; Applebaum, 2004. 179–240.; Sáska, 2021) hasonlósága nem lehet véletlen. Az önigazgatás doktrínáját, a munkaversenyt, a kollektív fegyelem, az irányított közösségi hatások tudatos alkalmazását Makarenkótól tanulhatták a ma már névtelen csekisták, amikor együtt tevékenykedtek. Nem kizárt, hogy az 1922-es és 1924-es jogalkotás szelleme alakíthatta Makarenko gondolkodását, noha ő maga e munkában nem is vehetett részt, de e szerint írt és cselekedett (Vavokhine, 2004).[20]

Az alternatív oktatás és az alternatív politika

Kalmár Melinda kifejezésével élve (2014) Lenin *alternatív* modernizációs stratégiáját az *alternatív* despotikus politikai rendszerbe illesztette, a társadalmi egyenlőség és a gazdasági fejlődés jelszavával. Ebben a világban kapott helyet az alternatív pedagógia. Másképpen fogalmazva: az alternatív despotikus politikai berendezés tette lehetővé az alternatív pedagógia győzelmét Oroszországban. Az alternatív pedagógiát követő oktatáspolitikában könnyű az elhivatottságot, az erős hitet, az elkötelezettséget, a körültekintés, a következmények felmérésének a hiányát leírni, ezért érthető, hogy hatalmi szóval miért

utasítják önállóságra az államtól függő iskolákat. Erre az a magyarázat, hogy az egyetemes társadalmi egyenlőség megteremtésének első logikus lépése az önálló, független iskolák léte. Ez az intézkedés taktikai, hiszen a kommunizmus építése során előbb-utóbb az iskolák elhalnak az állammal együtt. E gondolkodásmód gyakorta jellemzi az autoriter-diktatórikus államok elitjét, ami mögött a helyesen berendezett társadalomról és fejlődéséről alkotott megingathatatlan kép és a társadalom akarati-szakmai irányíthatóságába vetett erős hit áll.

Az iskola elhalása felé

Marx következtetéseit Lenin igazolt tényként kezelte. Esetünkben, amint megszűnik a társadalmi-gazdasági viszonyok tőkés jellege, meg kell szűnnie a burzsoá államnak is (Marx, 1975), következésképpen létre kell jönnie a kizsákmányolás nélküli, egyenlőkből álló társadalomnak (Bihari, 1996). A forradalom után azonban az állam vezető ideológusai már a szocializmus programja valóra váltásának kezdeti időszakában, gyakorlatias megfontolásokból, későbbi időszakra tették az állam (szocializmusban elkerülhetetlen) elhalásának időpontját, mint amit Marx és a forradalom előtti Lenin jósolt meg. A szörnyű gazdasági helyzetben, polgárháború közepette a politikai elit a hatalom koncentrációján, az uralmuk alatt álló állam erősítésén fáradozott.[21]

A gyermektanulmányozás (pedológia) az újszülött gyermekben lakozó, társadalmi hatásoktól mentes lehetőségekre mint kompetenciára hagyatkozik, amelyek sikeres kibontakoztatásától függ az új társadalom létrejötte. Ebből a posztulátumból fakad, hogy a gyermeket mint önmaga törvényei szerint fejlődő és élő autonóm lényt emancipálni kell a felnőttek társadalma alól. Következésképpen, amennyiben az állam kiszűri, meggyengíti, és végül kizárja a lassan lelépő generáció szocializáló hatását, lehetségessé válik az új emberek nevelése, akik majd egy eddig még sohasem volt társadalmat fognak alkotni. Amint ez az állapot létrejön, feleslegessé válik maga az állam és iskolája. Ezen okokból az iskola életében nincs helye az államérdeknek. E logikusan felépített érvelést számos alternatív mozgalom fogadta el és követte, amelyek azonban aligha illeszthetőek a despotikus alternatív állam fennmaradásához. Paradox helyzet alakult ki. Az oktatáspolitika központját elfoglaló csoport őszintén képviselte a hatalmat és hierarchiát tagadó iskola eszméjét. Az államtól szabadulni, a személyiséget kibontakozni vágyó pedológusok azonban az államhatalom céltudatos gyakorlóihoz képest igencsak eszköztelennek és meglehetősen naivnak bizonyultak.

Lenin jóslatát, az iskola, illetve az állam elhalásának korábban gyakran hangoztatott, sokakat meggyőző ideológiáját Sztálin fanyar humorral fordította ellenkező jelentésűvé: „az állam elhalása az állam erősítésén keresztül valósul meg" (Bihari, 1996. 47.), de addig még pár évnek el kellett telni, amikor a kívánt haladást az állam brutális szigorral kísérelte meg kikényszeríteni. A kommunista társadalom megteremtésének célja ugyan továbbra is megmaradt, a gyakorlat azonban ezzel épp ellentétes volt; a célok valóra váltásának ideje egyre később időpontra tolódott, majd 1989-ben végképp feladták, ami a szovjet rendszer és birodalom összeomlását is jelentette.

A Lunacsarszkij-korszakban az államhatalommal élve betiltották mindazt, ami a 18–19. század állami racionalitás (rezon) tanából és javarészt jezsuita eredetű technikájából, valamint a herbarti gondolatrendszerből fakadt. A központi tantervekben kodifikált bürokratikus műveltség kijelölését, a tantárgyakat és a rájuk fordítandó időt éppúgy értelmetlennek és feleslegesnek tekintették a gyermeki szükségletek felől, mint az iskoláknak a jog logikája (rendeletek, utasítások eszköze) szerinti irányítását. A korábban az iskola szabályainak alávetett atomizált diákok az új rendszerben közösségben élhettek, a szabadon választott önkormányzatok, a tanulók érdekeit képviselő szervezetek komoly szerepet kaptak az iskola életének irányításában. Az igazgató többé már nem az iskola élén álló személy volt, csupán a tantestület közösségének egy tagja, aki a kollektív

döntéseiket hajtja végre a kollektív (ezért elszámoltathatatlan) felelősség rendszerében. A szakfelügyelők (az inspektorok) sem a központi utasítások végrehajtását végezték a kezdeti tervek szerint, helyükbe az iskolában dolgozókkal egyenrangú szaktanácsadók, azaz instruktorok léptek volna (Szebenyi, 1986, 1993. 75.).[22]

Az előadás jellegű frontális oktatás és az ismereteket, tudást számonkérő eljárások helyébe a csoportmunka lépett, az értékelés diagnosztikus szándékú lett. A nevelés, későbbi szóhasználattal a szocializáció kapott nagyobb hangsúlyt az oktatással szemben. A forradalommal kézzelfogható közelségbe került az egyenlőségelvű társadalom iskolája, amiben a pedagógus és a tanítványai között évszázadok óta fennálló hierarchikus viszonyt szimmetrikussá igyekeztek formálni, amelyben a gyermek már szabad, és önmaga szabályai szerint fejlődik, a pedagógus nem irányít többé, nem is lehet tekintélye. Az ismert reformpedagógiai érv szerint a 'régi tekintélyelvű iskola akarja megtörni a gyermek akaratát'. Ez már kijelöli a haladás és a reakció közötti határt, egyben megnevezi a politikai ellenséget is: „a tekintélyi iskola tehát minden régi rendnek a támasza" (Kiss, 1948. 13.). A most tárgyalt korszaknál később keletkezett, de jellemző ez az oktatáspolitikai szófordulat, amivel érzékeltetni lehet a gyermekközpontú szempontokat követő oktatáspolitika irányítóinak realizmushiányos gondolatvilágát.

Az Oktatási Népbiztosság és az Állami Tudományos Tanács

A Lunacsarszkij vezette Oktatási Népbiztosság hozta meg a politikai döntéseket, az állami politika végrehajtása a tudomány, a művészet, az oktatás és a szocialista nevelés területén az Állami Tudományos Tanácsra (Государственный Учёный Совет, GUS) mint egyfajta minisztériumra hárult, aminek az élén Mihail Nyikolajevics Pokrovszkij (1868–1932)[23] állt, aki egyben az Oktatási Népbiztosság helyettes vezetője is volt. A polgári demokrácia rendjét e téren is meghaladták, mivel nem követték a döntéshozó politikai és a végrehajtó hatalom szervezeti elkülönítésének elvét. Lenin leírása szerint

> „[a]z Oktatási Bizottságban két, és csak két elvtárs van, kivételes jellegű feladatokkal. Az egyik a népbiztos, Lunacsarszkij elvtárs, aki általános vezetést gyakorol, és a másik Pokrovszkij elvtárs, aki először a Népbiztos helyetteseként, másrészt kötelező tanácsadóként (és vezetőként) tudományos kérdésekben, általában a marxizmus kérdéseiben döntött." (Lenin, 1981. 553.)

Pokrovszkij a szocialista állam oktatása és tudományos nézetei fölött ideológiai kontrollt gyakorolt. A marxizmus helyes értelmezése is a jóváhagyásától függött, csakúgy, mint a pedológia léte – amíg hatalomban volt, amíg bizonytalan források szerint meg nem ölték, vagy a rák vitte el.

Az Állami Tudományos Tanács 1924-ben kelt módszertani levele közli, hogy a marxista felfogásnak érvényt szerezve az egyetemi diszciplínák ismeretanyagán és logikáján alapuló iskolai tantárgyakat lecserélik a gyermekek érdeklődéséhez igazodó elemekből összeállított, ún. komplex tárgyakkal (Szebenyi, 2001); ezek szerint az iskolai tananyag kiválasztásában a gyermekek tudományos alapon megállapított tulajdonságai nagyobb súllyal estek latba, mint a szaktudományok szempontjai. Ez pedig a pedológusok jelentős győzelmét jelenti az akadémiai értékrend képviselői felett, akik elveszítették a hivatalos tananyag kijelölése feletti hatalmukat, ezzel együtt a herbarti filozófia is érvényét veszítette. Az emberi történelem során felhalmozott tudás jelentősége másodlagossá vált.

Alternatív modernitás a termelésben

A munkaiskola és a gyár, a termelés megszervezésének az eszméje és gyakorlata ugyanabból a gyökérből sarjadt (Szebenyi, 1997. 285.). Az USA bizonyítottan sikeres termelési rendjét és munkakultúráját, modelljét választotta ki a forradalom győztes értelmisége, amelynek csupán az egyik, de jól ismert eleme volt a Dalton-terv alapján szervezett termelőiskola. Ezen kívül az átvétel tárgya volt a munkatermelékenységet növelő és a cári gyári viszonyokhoz képest munkásbarát taylorizmus. E rendszer lényege, hogy a gyártást egy-egy munkafázisra bontották, és egymást követő rendszerbe szervezték, azaz kiépítették a szalagmunka-rendszert. A munkások minden mozdulatát, szabványosított munkaeszközét és az ezekhez szükséges megfelelő munkakörülményt is gondosan megtervezték a Ford autógyárban. A Szovjetunióban a Ford-rendszer adaptálása a húszas évek elejétől kezdődött meg, számos amerikai szakértőt alkalmaztak ebben az évtizedben (Kalmár, 2014. 33–35.; Makó, 1985. 47–84.).

A Taylor módszerén alapuló alternatív termelés elméleti és gyakorlati alapjainak szocialista implementálását állami feladatként a Központi Munkaintézet látta el, amelyet a Szovjetunió Szakszervezeti Központja a húszas évek elején hozott létre (Makó, 1985). A Munkaintézet élére a forradalmár és proletár költő, a 'szovjet Taylor', *Alekszej Gasztyev*,[24] a szocialista tudományos és emberközpontú munkaszervezésnek, a munkamozdulatok tervezésének szakértője került. A Munkaintézetben az ember, azaz a munkások és a gépek minél szorosabb kapcsolati módját kutatták a humanizált termelés növelése érdekében. Az ember biológiai és szociális kompetenciáinak és a céltudatos mérnöki munka szintézisének megtalálása volt a feladat. Az Intézethez kötődött a gyáron belüli munkaversenyek módszertanának kidolgozása, a munkásmozgalmak kultúráját követő brigádok szervezésének az ötlete, a gyárak közötti (később Sztahanovról elnevezett), termelékenységet növelő versengés módszerének a bevezetése; Gasztyev a sportversenyekhez hasonló szegecselő és egyéb bajnokságokat is tervezett.

A szocialista ipari termelés munkarendjét és a művészetet ötvözte ekkor az állam és a munkások érdekeit képviselő szakszervezeti intézet. A Munkaintézethez tartozott a moszkvai Projekciós Színház is, amely azt hirdette, hogy a művészi tevékenység többé ne a megvalósult műalkotásban jelenjen meg, hanem a művészek és a műélvező közönség közös tervezésében és kivitelezésében, amelynek keretében megszületik az a darab, amit minden részvevő egyaránt átél. A színielőadások *projektek* sorozatából álltak, éppen úgy, ahogy az iskolai tananyagokat állították össze. Kétségtelen, hogy a Dewey tanulásról és oktatásról alkotott elméletét (Kiss, 2009) követő William Kilpatrick módszerét adaptálták az iskolában és a gyárban is.

A művészet, a pedagógia, a gyári (szalag)munka filozófiai síkú összekapcsolása, az azonos módszertan használata ma már szokatlannak tűnik, de akkoriban a lelki, társadalmi, gazdasági felszabadulás, a fejlődés megteremtéséhez kézenfekvő megoldást kínált. A színpadi mozgást elemeire bontva éppen úgy igyekeztek azt analizálni, mint a szalagmunka fázisait, amelyek célja, hogy a rendszeres gyakorlással kialakított, összetett mozgássorok a munka világában hasznosuljanak. A nagy hatású fotóművész, *Dziga Vertov*[25] szerint a projektmódszer lényege az a tudatosan elemző folyamat, amely „a piszmogó embertől a gép költészetén át a százszázalékosan elektromos emberig vezet", ez pedig maga a haladás, a jobb jövő (Rauschenberger, 2011). A Munkaintézet, az Európában a 20. század első felében elterjedt proletkult-felfogás[26] és a szocialista munkaiskola avantgardizmusa nem állt távol egymástól, ideológiai gyökerük ugyanonnan fakad, és ugyaninnen ered a pedagógiai innováció forrása is.

A projektmódszer a herbarti felfogás alternatívájaként megjelent, a közoktatásban ma is népszerű (Varga, 2010) irányzat.[27] Az általánosan összefoglalható alapelve régi

szocialista felfogás szerint egyetemes: a tanulásnak mindig közvetlen személyes tapasztalaton kell alapulnia, a tanítást végzőknek figyelembe kell vennie a tanulás folyamatában lévők fejlődési szükségleteit, továbbá a részvevőknek aktívan részt kell venniük saját tanulási folyamataik alakításában. E módszer használatának célja, hogy a résztvevők közösségük ügyeiben aktívak legyenek, ezáltal a közösségükért felelősséget érző emberekké váljanak (Németh és Skiera, 1999).

A munkaiskola eszmei-politikai háttere

A szovjet szocialista munkaiskola megteremtése mögött, a fentebb említetten kívül számos, egy irányba mutató, nem szükségszerűen pedagógiai természetű eszmei, illetve ideológiai szál mutatható ki, melyek gyökerei az angol ipari forradalomig, a kapitalizmusig, a modern gyárig és vele az elnyomott munkásokat emancipáló első kísérletekig vezethetők vissza. A marxista tétel szerint a társadalmi egyenlőség megteremtésének alapvető feltétele a fizikai és a szellemi munka közötti különbség megszüntetése, ekképpen kibontakozik az emberi nembeliség, megszűnik az elidegenedett munka, teljessé válik maga az ember (Marx, 1962). Mindezek mellett a gazdasági fejlettség és jólét eléri, majd meghaladja a kapitalizmus szintjét. Kalmár Melinda érvelése szerint Lenin ezt a Marxtól és Engelstől származó eszmét igazította az orosz viszonyokhoz (Kalmár, 2014. 23–41.).

E programideológia valóra váltásának természetesen pedagógiai igazolása is lett a szocializmus éveiben: a gazdaság fejlődésének, a modernizációnak emberi feltétele a termelés változó szükségleteihez rugalmasan alkalmazkodni képes munkásság léte, amihez a munkaiskola oktató-nevelő tevékenységének eredményeképpen a jövő munkásai az előre nem látható feladatokat is képesek lesznek ellátni (Vág, 1967, 1971). A 20. század első felében úgy látszott, ezen az úton haladva lehetővé válik az elmaradott kelet-európai térség gazdasági modernizálása.

Lenin politikai stratégiája harmonizált azzal az Európában és az Amerikai Egyesült Államokban egyre népszerűbb, polgárság- és elitellenes reformpedagógiai vízióval, amely szerint az intellektuális erényekre épülő tanulóiskola, vagy szakmai nyelven fogalmazva az értelmi nevelésre fókuszáló képzés alternatívájaként jelent meg a munkaiskola eszméje a 19. és 20. századi európai, észak-amerikai pedagógiai mozgalmaiban. Ezek a század eleji kritikák többnyire egyfelé vágtak: a polgárság iskolakultúrája, az elméletorientált oktatás ellen, ezzel szemben a kéz műveltségéből eredő alkotómunkát állították a tömegoktatás pedagógiájának a középpontjába,[28] aminek az eszméjét még akkor is sokan képviselték a század végén, amikor a gazdaság fejlettsége feleslegessé tette a gyermekmunkát, és az egyre hosszabb ideig tartó népoktatásból egyre magasabb életkorban egyre kevesebben léptek a fizikai munka világába Európában.

A harmincas évek éles szemű és tárgyszerű elemzőjének, Ozorai Frigyesnek, a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium vezetőjének, a reformpedagógia egyik népszerűsítőjenek a megfigyelése szerint (Ozorai, 1938. 19–27.) a 20. század reformpedagógiai mozgalma a művészi nevelés központba állításával kezdődött, majd később a munkaiskola elméleti alapjainak a megteremtésével vált uralkodóvá. Az elmélet követői két táborra szakadtak. Az egyik irány a kétkezi munkát *külön tantárgyként* képzelte el a tantervben. Dewey, Kerschensteiner és az azóta elfeledett, közelebbről nem ismert Pubst képviselte ezt az irányt, amit később politechnikai oktatás néven és formájában be is vezettek az ötvenes évek végén Európa keleti felében (Somogyvári, 2021). A másik irány szerint, a mérsékelten ismert Scherer, Denzer, Seinig felfogásában, a kétkezi munka gyakorlatának *mindegyik tantárgyban* meg kellett volna jelennie (Ozorai, 1938. 20.). Ez utóbbi felfogás a gyári és a mezőgazdasági munka világát kapcsolta össze az iskolával, ami olyannyira szorosra sikerült a Szovjetunióban, hogy már a gyárakban szervezték meg az iskolákat,

s a falvakban a tanulók termelte növények, gyümölcsök részben az iskola pedagógusainak javát is szolgálták.

Elsőként a Szovjetunióban fordult elő – ismereteim szerint –, hogy a gyermek családi gazdaságban felhasznált munkaerejének egy részét az állami-közösségi szférába transzformálták. A munkaiskolát szorgalmazó pedagógiai ideológia egyszerre legitimálta a dolgos szocialista felnőtt ember nevelését, illetve a szervezett gyermekmunka alkalmazását az állami szocialista munkaiskola rendszerében. A progresszív gondolat iránya a praxisban a visszájára fordult, különösképpen Sztálin időszakában, amikor a gyermekmunka alkalmazásának kezdetét az 1922-ben rögzített 16 éves kortól (Stephenson, 2002) 14 éves korra csökkentették 1940 novemberében, háromnegyed évvel a német támadás előtt (Wright, 1940).

Az alternatív állami iskola létrejötte politikai értelemben a Népbiztosok Tanácsa 1918 szeptemberében elfogadott, egységes munka-, más fordításban termelőiskoláról (*trudovaja skola*) szóló rendeletéhez köthető, amit a Kommunista Párt Központi Végrehajtó Bizottsága még ebben az évben jóvá is hagyott, később az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt VIII. kongresszusa (ami 1919. március 18. és 23. között ülésezett) el is fogadott.[29] Lunacsarszkij fogalmazta meg az egységes munkaiskola alapelveit, kijelentve, hogy „az új iskolának […] egységesnek és munkaiskolának kell lennie" (Lunacsarszkij, 1973. 15.).

Az állami politika szakmai indoklását, a cári időszakban politikai okokból történő üldözése közepette, a moszkvai egyetem 1913 óta filozófiát-pszichológiát oktató tanára, Pavel Blonszkij[30] készítette, előttem ismeretlen forrásokat felhasználva. Egy évvel a Központi Bizottság döntése után jelent meg *Trudovaja skola* című könyve (Németh, 1998. 122.), amit a világforradalom vagy világmozgalom hívei-aktivistái számára adtak ki, *Pädologie. Ein Lehrbuch für die pädagogischen Fachhochschulen* címmel, tankönyvként, 1925-ben Moszkvában. Itt a szakértői és politikai szféra egymásba olvadásának jelenségével találkozunk.

Utópisztikus, vagy inkább propagandisztikus elem, hogy a korábbi 6 osztályos képzéshez kötött tankötelezettség felső határát a polgárháború alatt, a 86%-os analfabétizmus (Szilágyi, 2017) viszonyai közepette illuzórikusan magasra, 17 éves korra emelték, amit termelőmunkát végző munkaiskolában kell teljesíteni (Vág, 1977. 25–30.). Hitük szerint az iskola és az élet ezáltal szerves kapcsolatba került: mivel lebontották az iskolában a szellemi és fizikai munka közötti korlátokat, az iskola immár az ember teljességét szolgálta. A munkaiskola lélektani hatása is kedvezőbb a meghaladotthoz képest: Lunacsarszkij szerint a munkaiskola

> „kedvezően hat a tanulók pszichikus fejlődésére is: jelentős mértékben fejleszti a figyelmet, a pontosságot, a találékonyságot stb. [sic!]. A kézügyesség fejlesztése automatikusan eredményezi bizonyos fontos [sic!] agyközpontok fejlődését" (Lunacsarszkij, 1973. 17.).

A szovjet közoktatás ekkori vezetőjének gyermekfelfogása szerint a tanulók (fejlődés) lélektani tekintetben lényegében egyformák, egylényegűek, akiket az állam, illetve a tanügyigazgatás egységesen képes oktatni, nevelni. Másképpen szólva: az állami progresszió bejelentette igényét a pszichikum tudatos alakítására.

A cári Oroszországban, a XIX. század végi, XX. század elején elvétve ugyan voltak a szokványostól eltérő szellemiségű és szervezésű (munka)iskolák, ám a forradalom számára nem ezek egyike lett a követendő minta, hanem egy amerikai: *Helen Parkhurst*-nek a hagyományos iskolát jelentősen átalakító terve lett az, amit a Massachusetts állambeli Dalton város (innen ered a program neve) Senior High Schooljában, azaz felső középiskolájában próbáltak ki (Nearing, 1926). Lunacsarszkij köréből ezt ismerhették a legjobban.

A Dalton-terv bevezetésének vitáján felmerült, hogy a szűkös tanórai keretből a munkaoktatásra szánt nagy óraszám a többi tantárgy hatékonyságát gyengítheti, tudáscsökkentést vonva maga után. Lunacsarszkij munkaiskola mellett szóló érvei a Dalton-terv ismeretére utalnak:

> „az amerikaiak, akik heti tíz órát szánnak a munkaoktatásra, megbizonyosodtak arról, hogy a gyerekek ahelyett, hogy lemaradtak volna a többi tárgy tanulásában, előbbre jutottak […] a munka bevezetése időmegtakarítást jelent" (Lunacsarszkij, 1988. 17.).

Nem tudjuk természetesen, hogy valójában mi is az igazság, de az értelmiségi szempontok a politikában lényegtelenek.

Az osztálytermeket szakkabinetekké alakították át a földrajz, történelem, a természettudományok és a matematika oktatásának igényei szerint. Az öntevékeny egyéni munkára alapozott délelőtti tevékenységet délutáni csoportos foglalkozások (testgyakorlás, zene, rajz, barkácsolás) és diákönkormányzati tevékenység egészítette ki (Mészáros, Németh és Pukánszky, 2003. 207.). Iskolai műhelyek alakultak, amelyekben nem eladásra szánt dolgokat csináltak, hanem a kézügyesség-fejlesztés szándékával dolgoztak valamin. A Dalton-terv nemzetközi népszerűsége rövid ideig tartott. A programot Angliában, Hollandiában egy-egy magániskola vette át, azonban az állami oktatás sehol sem követte – húsz évvel később viszont már sehol sem alkalmazták. Az okok nem ismertek, az európai kommunisták között népszerű volt ez a terv.

A társadalmi és ebből fakadóan az iskolai hierarchia elutasító voltából fakadt, hogy a diákok és pedagógusok mint egyenragú felek szabad akaratukból munkaszerződést (*contract*) kötöttek, amelyben a diákok vállalták a számukra kijelölt feladat elvégzését. Egy-egy tárgyból mindenki egy-egy feladatlapot kapott, amin az elvégzendő feladaton kívül a megoldáshoz szükséges időtartam is szerepelt. A tanulók a a rendelkezésükre bocsátott szaktantermeket, illetve segédeszközökket használva a feladatlapjukon önállóan dolgoztak. Szükség esetén a jelenlévő szaktanár segítségét is kérhették. A szerződésben vállalt feladat teljesítése után vizsgára jelentkezhettek. A vizsga sikeres letétele után már magasabb szinten újabb feladatok következtek, melyek teljesítését újabb szerződéssel erősítették meg. A tanulók teljesítményét tanulmányi táblázatuk (*the pupils' contract graph*) alapján bármikor ellenőrizhették (Mészáros, Németh és Pukánszky, 2003. 207.).

A Dalton-terv alapján szervezett szovjet iskola életébe remek betekintést enged egy, a hatvanas évek végén Magyarországon újra kiadott könyv (Ognyev, 1968), aminek első kiadását Balázs Béla előszavával, *Kosztya Rjapcev tanuló naplója* címmel (Balázs, 1929)[31] Romániában a kolozsvári *Korunk* folyóirat jelentette meg. A lapot a kommunista párt tagjai, Dienes László,[32] majd Lukács György egykori politikai biztos katonai tanácsadója, Gaal Gábor[33] vezette, akik mély szimpátiával viseltettek a progresszív pedagógia és a szovjet kísérlet iránt (Danziger 1928a, 1928b). Az ideológiai tekintetben ez időben is mélyen megosztott világban a német nemzetiszocialisták számára az ilyen iskola világa olyan ellenszenvesnek és kártékonynak mutatkozott, hogy a nácik elégették ezt a könyvet is.[34]

A pedológusok és a pedagógusok konfliktusa

A forradalom utáni gyermekközpontú szovjet oktatáspolitika a hagyományos tanítói-tanári foglalkozás mellé, pontosabban fölé az eddig nem létező, rendszerspecifikus szakmát teremtett: a gyermektudomány művelőjét, a *pedológust*. A pedológus dolga volt, hogy a tudomány módszereivel feltárja egy-egy gyermek állapotát (diagnosztizálja

a gyermeket), és előírja a terápiát, a legmegfelelőbb *pedagógiai* eljárást, azaz előírja a pedagógus teendőit.[35]

Blonszkijnak, ezen időszak meghatározó szereplőjének a *Pedológia a népiskolában* című munkájában a tanító és a pedológus közötti hierarchikus munkamegosztásról írt. A pedológusok által tudományosan igazolt eredményeket kell alkalmazniuk a tanítóknak, mert a kutatási módszerek terén a tanítók képzetlenek, s ezért nem is szabad kutatniuk, s gyermeket sem tudnak tanulmányozni, mert nem értenek hozzá – idézik Blonszkijt a sztálini kor neveléstudósai (Konsztantyinov és Medinszkij, 1952. 239–240.). Igazat mondhattak, hiszen a bűnbakká tett, később rehabilitált, szintén a Lunacsarszkij-időszakban meghatározó szerepet játszó pszichológus-pedológus Aron Zalkind[36] is lenézte a pedagógusokat, „szegénynek", „naivnak" tartotta őket (Vág, 1975. 232.).

A pedológusok a gyermeket többnyire az 1905 és 1916 között kidolgozott Binet-Simon-Terman IQ teszt (Becker, 2003) alapján vizsgálták meg, s a mért (objektívnek tekintett) eredmények alapján két csoportra osztották őket. Amennyiben bármelyik gyermek alulteljesített a teszten, egy hosszabb képzési idejű, hatéves kisegítő iskolába küldték. Ezekben az iskolákban már gyógypedagógusok foglalkoztak a normának tekintett szintet el nem érő gyerekekkel (Etkind, 1999. 494–496.). Aki teljesítette a tesztet, továbbra is az iskolában maradt.[37]

A teszttel a gyermek természeti eredetű állapotát, fejlettségi szintjét gondolták mérni, amivel azonban akaratlanul a tanulók társadalmi helyzetét is megállapították. Ma már szociológiai közhely, hogy a tanuló iskolai teljesítménye és családi háttere között szoros a kapcsolat. Az IQ-skálán alacsony pontot szerzett, és ezért kisegítő iskolába utalt gyerekek nagyobb részben munkás- és parasztszármazásúak lehettek, amit abból lehet sejteni, hogy a sztálini fordulatot követő tisztogatások idején, 1936-ban az SZK(b)P KB a „pedológia perverziójáról"[38] hozott határozatot – ami az érzékenyebb magyar pedagógus fülekhez 'eltévelyedés' formájában jut el. A határozat a pedológia szakmai-politikai bűnének rótta fel egyebek mellett a szociális szelekció tényét (Konsztantyinov és Medinszkij, 1952. 245.). Nehezen tudnánk alaptalannak vélni a politikai bírálatot. Szinte biztos, hogy a gyermeki képességek kibontakoztatásának progresszív módszerei az esetek döntő többségében nem írták felül a diákság környezetének hatásait. A valóság nem illeszthető a néphatalom országáról alkotott marxista-leninista ideológiába, hiszen e logika szerint az osztályharcban győztes nép eleve nem szenvedhet hátrányt.

A munkások-parasztok forradalom utáni államában az új szovjet neveléstudomány képviselőiként a pedológusok uralták az irányítási posztokat, így pedológus-pszichológus diplomájú emberek sokasága dolgozott a pedagógus-továbbképző intézetek növekvő hálózatában is. A továbbképzések célja az új gondolkodásmód hatékony implementációja és fejlesztése volt. A jó gyakorlatok ismertetésével, az innováció terjesztésével különösképpen a szakmai és ideológiai tekintetben a hagyományos herbarti felfogást képviselő tanító- vagy tanárképzésben végzett pedagógusok átképzésére és ellenőrzésére fektettek nagyobb súlyt (Vág, 1975. 221–223.). Hatékonyságukról nincs adat, az viszont tudható, hogy a továbbképzés intézményi hálózatának egésze a munkaiskola, a pedológia felfogását képviselte. E téren sem volt legitim alternatíva, az eltérő pedagógiai módszereket és elméleteket a totalitárius állam tanügyigazgatása, az oktatáspolitika kiszorította, ahogy Makarenko esetében ismerjük (Sáska, 2021).

Az oktatási ágazatban kialakult hierarchia csúcsára a forradalom előtti progresszív értelmiségi elit került, és ezáltal létrejött a pedagógusok fölötti befolyásos, nagy tudású értelmiségi hátterű irányító réteg, akikkel szemben a mérsékelten iskolázott nép irigységgel vegyes ellenszenvvel viseltetett. Ebben az elrendezésben a pedagógusok a proletárok szerepében, a pedológusok által lenézve, kizsákmányolva látták önmagukat, őket fogja majd Sztálin emancipálni, a szovjet érdekszférába került országok pedagógusai tőlük fogják tanulni a kommunista oktatás, nevelés mibenlétét és módszertanát, az iskola szervezési módját.

A pedológia és a szülők

A szocialista forradalom előtti társadalmakban többnyire elfogadott, hogy a gyerek jövője tekintetében a szülői szerep a meghatározó, a gyermek biológiai szükségleteinek kielégítésén túl is: ők és az iskolai szempontból laikus környezetük erősen befolyásolja, míg felnőtté nem válik, a felnövekvő gyerek társadalmi beilleszkedését (Arendt, 1995. 181–203.). A progresszív és hivatásos pedagógiai-pszichológiai felfogás szerint a bajok forrása éppen ez: a felnövekő generációt éppen a szülők és a szűkebb környezetük rontja el. Nemcsak azért, mert tudatlanságukban nem tudják kibontani a gyermekükben rejlő lehetőséget, hanem azért is, mert végső soron veszélyeztetik a jövő társadalmának építését, hiszen gyermekeik óhatatlanul az elavult, meghaladandó szemléletben és életvitelben nőnek fel, azt tanulják; a rossz mintát fogadják el, és nem a gyermeknek és a társadalomnak egyaránt jók akaró iskoláét. Következésképpen növelni kell az iskolában eltöltendő időt (szakkörökkel, egész napos oktatással), ezáltal csökkenteni lehet az ellenőrizhetetlen szülői, környezeti eredetű hatásokat, amire többnyire a tömegoktatás jelentős kiterjedése között került sor, nem számítva a kollégiumokat és a legtágabb értelemben vett gyermekvédelmi és egyéb társadalmi mobilitást segítő intézményeket.

A szülők hatásától megvédett iskola eszménye általánosan elterjedt a 20. század környékén, ám cselekvésre Oroszországon kívül csak egy kis időre és néhány helyen nyílt lehetőség: az 1919-es magyar Tanácsköztársaság Közoktatásügyi Népbiztosság Gyermekszociális Osztályának vezetője szavai is ezt a felfogást mutatják: a szülők az új társadalom létrejövetelét hátráltatják, ezért a gyerekeket el kell venni szüleiktől, mert „a szülők egyáltalán nem nyújtanak garanciát az új társadalomban a gyerekek helyes nevelése szempontjából" (Hatos, 2021. 281–282.).[39]

A második kommunista-modernizációs kísérlet[40]

Mérei Ferenc, ekkor még a szovjet szocializmust igen, de a sztálini politikát mélységében még nem ismerő kommunista életszakaszában (K. Horváth, 2021), 1947–48 fordulóján készült, posztumusz kiadott tanulmányában arról írt, hogy az oroszországi forradalom után bevezetett, az új ember nevelését szolgáló reformpedagógia és munkaiskola lényegében értelmiségi spekuláción, íróasztalok mellett kiagyalt rendszeren, külföldön bevált eredmények átültetésén alapult, és nem a realitásokon. Mint írja, a

> „svájci luxusiskolák, amerikai kísérleti telepek eredményeit próbálták hasznosítani. E próbálkozások kudarccal végződtek, a polgárháború dúlta földeken, sok milliós írástudatlan tömegekkel szemben a kísérleti üvegházak módszerei hatástalanok maradtak. A szovjet nevelő szellem – Makarenko pedagógiai regénye mutatja a legjobban – a közvetlen feladatok megoldásából fakad." (Mérei, 1985. 11.)

A közvetlen feladatok megoldására az eszközökben mérsékelten válogató Sztálin vállalkozott, ekkor még többnyire (Makarenko kivételével) ismeretlen pedagógus hívei helyeslése mellett.

Noha az első és a második szocialista kurzus gyermekfelfogása, az iskola szervezete és pedagógiája, a hivatalos tudás tartalma, a tanügyigazgatás jellege totálisan különbözött, azonban változatlan maradt a nevelés célja, az iskola dolga: Marxra különbözőképpen hivatkozva az állam iskolája továbbra is kommunista embert neveljen. Ez az ideológiai rugalmasság jellegzetes a merev dogmákra épülő államokban.

Az iskolát az Összoroszországi Kommunista Párt VIII. kongresszusa 1919-ben (Illés, 1969. 471.), majd később Sztálin is, az államügy részének tekintette. Lenin 1917–1918-as szavai évtizedekig érvényesek maradtak: az iskolai élet megváltoztatását „a burzsoá és kispolgári pedagógiai képviselői ellen folytatott éles eszmei harc közepette kellett végrehajtani" (Koroljev, 1955. 9.). A feladat Sztálin alatt is ugyanaz, csakhogy az iskola átalakítása az első szakasz meghatározó pszichológusai, pedológusai, vezető tisztviselői ellen folytatott kíméletlen harc közepette zajlott.

Az oktatáspolitika új iránya a Lenin halála óta tartó belharc kimeneteléből fakadt. A „XVI. kongresszuson [1929] kezdődött el az az éles bolsevik harc, amelyik a trockisták, a zinovjevisták, a jobboldaliak és mindazok ellen irányult, akik ezt a gyilkos bandát megszervezték" – tudhatták meg a magyar pedagógusjelöltek egy 1948-as, szovjet kiadású, a pedagógusképzés számára íródott pedagógiatörténeti munkából (Konsztantyinov és Medinszkij, 1952. 234.). Pőrén fogalmazva arról szólt a tankönyv, hogy a valaha Lenin és Trockij képviselte bel- és külpolitika, s velük az oktatáspolitika megbukott, a világforradalom eszméje lekerült a napirendről, és a szocializmus építésének ügye a Szovjetunióra korlátozódott. A váltás ellenére Szálin a lenini politika folytatójának, örökösének mutatta magát, s a fő ellenség Trockij lett, akit meg is gyilkoltatott Mexikóban.

A befelé fordulás azonos az orosz nacionalizmussal, a fordulat értelemszerűen ellenségkép-váltással is járt: ezentúl, ami a nyugati volt, az lett a rossz, míg a jó az, ami az orosz. Az új világkép szerint az oroszokat ellenséges világ vette körül, mindenkivel szemben egyedül maradtak. A „szocializmus egy országban" szlogen együtt járt a nemzeti bezárkózás politikájával és a terrorral (Conquest, 1989). Az új szocializmus ideológiáját orosz nemzeti szocializmusként is értelmezik (Nolte, 2003; Furet, 2000), hiszen minden eszmét, ami nem-orosz volt (főként, ha nyugat-európai vagy amerikai eredetű), kriminalizáltak, híveit üldözték.

A rendszerváltás kezdete

A Lenin utódlása körüli küzdelmek az elmaradott ország modernizációjának a módjáról, a szocialista forradalom exportálásáról, a proletár-avantgárd értékekről és a szocialista kultúráról folytatott viták, a belpolitikai hatalmi harcok következményei óhatatlanul megjelennek az oktatási ágazat területén, hiszen a politika uralta közügyek egyike az intézményes oktatás-nevelés területe.[41]

Utalásképpen itt annyi elég, hogy 1927 decemberében, a szovjet kommunista párt XV. kongresszusán Sztálin jobboldalinak tekintett ellenzékét, Zinovjevet és Kamenyevet kizárták a pártból, majd kivégezték őket. Két évvel később, a XVI. kongresszuson a baloldali ellenzék: Buharin és két társa is ugyanerre a sorsra jutott.[42] A megvalósítható utópiából kiinduló pedagógiai eszme és gyakorlat ezzel el is veszítette legfőbb támogatóját. A Buharin szimpátiáját élvező pedológia, a kicsik nevelésének „gulliveri" tudományterülete Buharinnal együtt bukott és pusztult el.[43] Korábban ugyanez történt Trockijjal és a támogatását élvező pszichológiával és a pszichoanalízissel, melyek a káros társadalmi hatások lélektani kezelésének új módját és szemléletét képviselték. A pszichológia és a pszichoanalízis megsemmisült (Etkind, 1999; Pléh, 2023. 215-277).

A demokratikus centralizmus sztálini formájából egyenesen következik, hogy a párt vezetői politikai harcának kimenete és következménye az ideológiai-értelmiségi hátországnak tekintett tudományterületekre, a filozófia, az irodalomkritika, a művészetek, a politikai gazdaságtan (Szamuely, 1971), a természettudományok és a pszichológia területére is kiterjedt (Etkind, 1995, 1999).

A pedagógiai-pedológiai elit körében is kimutatható a párton belüli megosztottság, ami kivehető az 1928-ban kezdődő „pedagógiai vit[á]”-ban (Illésné, 1973. 91.). *A tudományos pedagógia problémái* beszélő nevet viselő orgánum[44] I. Sulgin[45] vitaindítóját közölte, amire Lunacsarszkij a járási közoktatási osztályvezetői tanfolyamokon tartott előadásában utalt. Szavai szerint a párton belüli küzdelemben az oktatáspolitikai-szakmai elit kivette a részét:

> „tudománypedagógiai gondolkodásunk területe az utóbbi időben viharos volt. Csoportok alakulnak, amelyek harcolnak egymással. Egyesek jobboldali elhajlással vádolják ellenfeleiket, mások arra utalnak, hogy maguk a vádlók is a baloldaliság gyermekbetegségében szenvednek.” (Lunacsarszkij, 1929)

Két, egymásnak feszülő csoport létére következtethetünk mindebből.

Sulgin a marxizmust kérte számon a forradalom utáni oktatáspolitikán, ami a népbiztos szerint eleve jobboldali nézet, hiszen ő képviseli a marxizmust:

> „jobbra kanyarodó, vélhetően meghatározó pedagógiai iskola elleni fő támadást Sulgin elvtárs vezette […] szerinte még nincs marxista pedagógia […]”

A marxista ideológiai monopóliumon alapuló egypártendszerben eretnek az, aki nem igazi marxista, ezért el kell távolítani a pártból, a hatalomból. A politikai csata éles fegyvere az, ami utólag címkézésnek tűnik.

Majd Lunacsarszkij folytatja a vitacikk ismertetését:

> „Igaz, vannak »tanfolyamok« – mondja Sulgin elvtárs –, nagy, kövérkés pedagógiai kurzusok, de senki sem vitathatja komolyan, hogy ez a marxista pedagógia rendszere: annyi minden van bennük a múltból, annyit képeztek ki bennük a polgári pedagógiából, oly kevéssé átgondolt, elemzett, a miénk […].”

Ez már kétszeresen az orosz nacionalizmus hangja: a polgári pedagógia – a pedológia – átvétele nem lehet marxista, hiszen nyugati, aminél az orosz hagyományokat jobban lehet ismerni, mert az a „mienk”.

> „És létezik olyan, hogy pedagógia? […] Az Iskolai Munkamódszerek Intézetének vezetői, V. I. Sulgin és M. V. Krupenina[46] értelmezésében a pedagógia lényegében elvesztette tárgyát és határait; az az iskola, amelyben a polgári előítéletek egyikét látták, halálra volt ítélve, és [azóta] megszűnt a kulturális forradalom hatékony tényezője lenni.”

A vitában a pedológia és a pedagógia ideológiája ütközik, s érthető, hogy a vitaindító a pedagógiai alapú munkaiskola híve, ami a következmények felől nézve fél siker: a patológia és a munkaiskola egyaránt elbukik, magával rántva híveit.

A szovjet munkaiskola és a nemzetközi proletárpedagógia

Ez a vita az egymásnak feszülő táborok létét mutatja, amikor még nem dőlt el, hogy melyik győz, mi lesz a győztesek és a vesztesek sorsa. A Sztálin győzelmét hozó pártkongresszus után időkben még úgy tűnt egy ideig, hogy a pedológia művelői, és a termelő-iskola szakma-politikai irányítói biztonságban vannak, többé-kevésbé a régi kerékvágásban mentek a dolgok.

1928-ban a politikai és szakmai elfogadottság és hatalmi beágyazottság jeleként megjelent a *Pedológia* nevet viselő folyóirat első száma, a főszerkesztője a pedológia vezéralakja, a pszichológus Aron Zalkind lett. A stabilitás jelének tekinthető, hogy Zalkind kezdeményezésére és elnökségével megtartották az Első Össz-szövetségi Pedológiai Kongresszust 1927 decembere és 1928 januárja között, amelyen a Lunacsarszkij korszak vezető szakemberei, szakpolitikusai szinte teljes körben, aktívan részt vettek (Krupszkaja, 1979. 167-169). A pedológia-alapú iskola és gondolkodás jövője a komor felhők ellenére még biztosnak és ragyogónak látszott.

A Sztálinnal hűvös viszonyban álló Lunacsarszkij veszített, a Sztálin hatalomátvétele utáni első kultúr- és oktatáspolitikát irányító népbiztost 1929-ben leváltották. Helyébe Andrej Szergejevics Bubnov került, aki ezt megelőzően az agitációs és propaganda ügyekért felelős népbiztos volt, jelentős hatalomtechnikai ismeretekkel és gyakorlattal. Bubnov nyilvánosságot kapott első mondatai szerint az iskola idegen elemekkel volt túlterhelve, amivel az addig terjedő amerikai reformpedagógia és a Lunacsarszkij képviselte forradalmi iskolarendszer felszámolásának a tervét jelentette be. Az idegenelleneség, a nemzeti bezárkózás, a nacionalizmus melletti új politikát képviselte, kijelentve, hogy a „szabad nevelés" valójában kispolgári nézet, és nem a világproletáriátusé.

A forradalom utáni kurzus állandóságának kétségtelen jele: moszkvai irányítással erősítik a proletár nemzetköziséget és részt vesznek a világforradalom előkészítésében. E globális politika részeként szervezték meg 1928-ban a Művelődésügyi Munkások Internacionáléját (Internationale der Bildungsarbeiter) *Proletárpedagógia* címmel Lipcsében.[47] Az Internacionálé 1920–1939 között valójában a nyugat-európai, kommunista irányítású szervezetek és osztályharcos pedagógusok ernyőszervezete volt (Vág, 1973; Illésné, 1973.). Az előadások címei koncepciózus előkészítő munkát sejtetnek, témái emlékeztetnek a szovjet oktatáspolitika témáira. Németországból: *A proletárgyermek anyagi helyzete*; *A proletárgyermek pszichológiai helyzete*; *Az iskola és a vallás*; *Az iskolaügy szervezete Németországban*; *A munkaiskola Németországban*; *Az iskolai közösség*. Görögországból: *A proletárgyermek és a jog*. Japánból: *A proletárgyermek Távol-Keleten*. Belgiumból: *A nevelés célja*. Angliából: A *nevelés célja*; *Fegyelem az iskolában*. Spanyolországból: *A népiskola* [tantervek]. Svédországból: *A svéd tantervek*. A nem-szovjet előadók közül a legismertebb volt Freinet Franciaországból: *Fegyelem az iskolában* (Vág, 1971). A Szovjetunióból az előadások címei: *A proletárgyermek társadalmi és jogi helyzete a Szovjetunióban és a tőkésállamokban*; *Az iskola és a társadalom*; *A közoktatási rendszer a Szovjetunióban*; *A szovjet elemi iskola elmélete és gyakorlata* (Vág, 1971).[48] Pinkevics[49] előadást tarthatott, azonban a többi küldött (Epstein,[50] Pistrak,[51] Sackij, Sulgin), minthogy nem kaptak német vízumot, írásban

elküldött előadásaikban ismertették (az akkor még helyes álláspont szerint) a szovjet nevelésügy helyzetét és feladatait.[52]

Az Internacionálén mutatták be a szovjet proletárdiktatúra első korszaka gyermekelvű munkaiskolájának gyakorlatát és szervezési elveit az országukban a szovjet minta átvételére kész kommunista hallgatóságnak. A minta azonban értékét veszítette, érvénytelenné vált.

Az alternatív korszak vége

A Sztálinnal hűvös viszonyban álló Lunacsarszkij veszített, a Sztálin hatalomátvétele utáni első kultúr- és oktatáspolitikát irányító népbiztost 1929-ben leváltották. Helyébe Andrej Szergejevics Bubnov[53] került, aki ezt megelőzően az agitációs és propaganda ügyekért felelős népbiztos volt, jelentős hatalomtechnikai ismeretekkel és gyakorlattal. Bubnov nyilvánosságot kapott első mondatai szerint az iskola idegen elemekkel volt túlterhelve, amivel az addig terjedő amerikai reformpedagógia és a Lunacsarszkij képviselte forradalmi iskolarendszer felszámolásának a tervét jelentette be. Az idegenelleneség, a nemzeti bezárkózás, a nacionalizmus melletti új politikát képviselte, kijelentve, hogy a „szabad nevelés" valójában kispolgári nézet, és nem a világproletáriátusé (Szamborszkyné Nagy, 2013. 31.). Bubnov adminisztratív úton zárta le a pedagógiai vitát, olyképpen, hogy az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság Közoktatásügyi Népbiztossága nevében kiadta a „pedológiai munkának a köztársaságban való megszervezéséről" szóló rendeletet (1931. március 7.). A steril bürokratikus megfogalmazás a pedológia korszakának a végét jelentette és a pedagógia reneszánszának kezdetét jelezte.[54] Az oktatáspolitika fordulatában a pedológia képviselőivel olyan durván bántak el, ahogyan egymással szoktak a politikusok a totalitárius rendszerekben.[55]

A pedagógiai vitában részt vevők és a lipcsei *Proletárpedagógia* konferencián a már érvényét vesztő szocialista munkaiskolát proponálók mind-mind állásukat veszítették, s közülük az évtized végét is kevesen élték meg (Krupenyina például tíz évet kapott, Sulgin pedig hat évet töltött munkatáborban, s ezt követően, távol az oktatás területétől, agitációs propagandamunkát végzett). A Lunacsarszkij által megdicsért későbbi oktatási miniszter (1946–1949 között töltötte be ezt a tisztséget), Alekszej Georgijevics Kalasnyikov[56] is részt vett a pedagógia vitában, *A szovjet pedagógia tárgya és feladatai az átmeneti időszakban* című tanulmányával. Ő is kikerült egy időre az elitből, 1932 és 1938 között középiskolában fizikát tanított, csak 1938-ben került vissza a szakmai közéletbe, majd a háború után oktatási miniszter lett. Epsteint ellenséges terrorszervezetben való részvétel vádja alapján kivégezték; Sackijt elkerülte az erőszakos végzet, a szíve korábban már elvitte, mondják: nem bírta a rettegést. Blonszkij sokakkal együtt azáltal lehetett túlélő (miképpen arról Köte Sándor értesült), hogy a pedológia terén végzett munkásságában önnön hibáit magától felismerte. A megalázására 1931-ben került sor.[57]

A forradalom után a hatalomba került avantgárd, progresszív erők politikai-hatalmi értelemben már 1929–1930-ban, fizikai tekintetben pedig a nagy terror valamelyik hullámában semmisültek meg. Sokakkal együtt a szocialista tudományos és emberközpontú munkaszervezésnek, a munkamozdulatok tervezésének szakértőjét, Gasztyevet is ez idő tájt érte el a végzete. Sorsában osztozott a Lunacsarszkij-korszak futurista irányzatainak, kultúrájának számos képviselője.

Az oktatáspolitikai fordulat hatalmi-ideológia építménye

Az erőltetett gazdasági fejlesztés, a tömegek mozgósítása, terrorizálása, a technikailag jól felépített agitáció és propaganda rendszere és a totális ideológiai kontroll gyakorlata e korszak jellemző eleme volt.

A tudatos, irányított, tervezhető társadalom és az államérdek képviselete minden területen megjelent. Értelemszerűen kizártak minden ellenakaratot, de még a kiszámíthatatlan spontaneitást is, amelyekről feltételezhető, hogy akadályozzák a központi tervek megvalósítását. A gyermekközpontúság eszméjét a vezérközpontúság váltotta fel. Ugyanez a gondolat korábban a gazdaságpolitikát hatotta át: a némileg piacszerű NEP (Új Gazdaságpolitika) gazdaságirányítási rendszerét már 1929-ben fokozatosan felváltotta a tervgazdaság (Nove, 1969), amiről Berlinből Dienes László elsőként tudósított a *Korunk* 1929/11–12. és 1930/1. számaiban *Az orosz szocialista tervgazdaság* címmel.

Az újrafogalmazott, a pőrén képviselt birodalomépítés céljaihoz igazított marxizmus-leninizmushoz, az orosz nacionalizmushoz, és az ezzel együtt járó durva Nyugat-ellenességhez másfajta neveléstudományt és tanügyigazgatást építettek fel, a korábbit pedig eltiporták.[58] Az 1934-ben tartott XVII. „győztesek kongresszusa" után, a terror általános légkörében,[59] a szocialista pedológia felkarolójának, Buharinnak halálos ítélettel záruló tárgyalása elé időzítették az SZK(b)P KB 1936. július 4-i, a pedológiát perverziónak nevező határozatát (ONI, 1949).

A korábbi politikával ellentétes társadalomfelfogásbéli fordulatot jelentett be az idézett párthatározat: a spontán átalakulás helyébe a tudatosan irányított társadalomfejlesztés eszméje lépett, ahogyan a korábbi iskolai felfogást bíráló rész fogalmazott. A párthatározat szerint a szabad iskola képviselői *tévesen* tételezik fel, hogy

> „a gyermek – különösebb nevelői vagy éppen társadalmi beavatkozás nélkül – felnőtt társadalmi lénnyé fejlődik, csak el kell hárítani a fejlődés útjában álló akadályokat. Ezért a szabad iskola nem tűz ki határozott célt a nevelés elé, nem fogalmazza meg egyértelműen a nevelő teendőit, a gyermek kötelességeit, nem szabja meg pontosan a tanítás anyagát, hanem a véletlenségekre, esetlegességekre, a választásra bízza azt: mi történjék az iskolában." (ONI, 1949. 5.)

A párthatározat nem üres beszéd: „a téves feltételezés" ekkor gyakorta halálos büntetéssel járt. Az új normának megfelelően a forradalom előtti porosz eredetű rendszerre állt át ezután az ország tanügyigazgatása, az iskolák rendje. A szovjet típusú szocialista rendszerben a pártpolitikai-hatalmi harc végén a szocialista nevelésnek és iskolának a kelet-európai típusa született meg.[60]

A közoktatás a fegyver

A Kommunista Párt vezérkara tudatában volt annak, hogy a közoktatási rendszernek nemcsak távlati, hanem közvetlen politikai-hatalmi-gazdasági jelentősége van, amit a gyermekközpontú szemléletűek másként érzékeltek. Sztálin kijelentette, hogy „az oktatás ereje fegyver, amelynek hatása attól függ, hogy ki tartja a kezében és kire céloz" (Stalin és Wells, 1945. 20.). Bár az idézet nem említi, de Sztálin igencsak jól tudta, hogy az agitáció és propaganda hálózata, az újságok, a rádió, a filmek, plakátok, könyvek az oktatásnál gyorsabban és fájóbban ható fegyverek. Nehéz eldönteni, hogy Mussolinit, Hitlert, Lenint vagy Sztálint illeti meg e felismerésben az elsőbbség, ám biztos, hogy az ellenség morális

megsemmisítésében, a velük szemben tehetetlen emberek következmény nélküli megalázásában komoly eredményeket értek el. Itt a gonoszság félreérthetetlen illata.

A felvilágosult abszolút uralkodók államát kiszolgáló, a liberális polgári demokráciák által is átvett porosz rendszer hasznos és ügyes eszközzé vált Sztálin kezében. A tömegoktatás iskoláinak működése kiszámíthatóbbá vált. A pártkontroll és a politikai rendőrség, a tanügyigazgatás és a neveléstudomány stabilizálta az oktatási ágazatot. Kialakítható lett a tömegek egységes gondolkodása, a közös ellenség megnevezhetővé vált, a nép identitásának és mozgósításának fontos eszköze lett a szocialista nevelőiskola, ami egyben az állam gazdaságpolitikájához szorosan igazodó munkaerőképzés intézményrendszere lett. Kormányzati tekintetben ez a gyakorlatias hasznok megszerzésének a technikája: a technika elutasítottá vált a diktátor halála után, de a cél nem. Fennmaradt a szovjet típusú szocialista rendszer összeomlásáig az egypártrendszer, az ideológiai monopólium és az állami, párt és belügyi hármas ellenőrző rendszer az államban, következésképpen az oktatási ágazatban is.[61]

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Laki Mihály értékes észrevételeit.

Irodalom

A jövőről való gondolkodás a gyakorlatban. A magyarországi projekt dokumentumai (2007). Oktatási és Kulturális Minisztérium Európai Ügyek Főosztálya.

Adler-Karlsson, G. (1967). *Functional Socialism. A Swedish theory for democratic socialization*. Bokförlaget Prisma.

Arendt, H. (1992). *A totalitarizmus gyökerei.* Európa Kiadó.

Arendt, H. (1995). *Az oktatás válsága múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Osiris – Readers International.

Aron, R. (2005) *Az elkötelezett szemlélő. Beszélgetések Jean-Louis Missikával és Dominique Woltonnal.* Európa Kiadó.

Becker, K. A. (2003). *History of the Stanford-Binet intelligence scales: Content and psychometrics*. Riverside Publishing.

Béládi, L. & Krausz, T. (1987). *Életrajzok a bolsevizmus történetéből.* Belső használatra. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Állam- és Politikaitudományi Intézet.

Bihari, M. (1996). A szocialista állam. *Rubicon, 7*(4–5), 45–50.

Blossing, U. (2021). *The Origin and Development of Comprehensive School Reforms in Sweden and Other Nordic Countries*. Oxford University Press.

Castles, F. G. (1978). *The Social Democratic Image of Society. A Study of the Achievements and Origins of Scandinavian Social Democracy in Comparative Perspective.* Routledge.

Conquest, R. (1989). *A nagy terror.* AB Független Kiadó.

Danilchenko, M. G. (1993). Pavel Petrovich Blonsky, 1884–1941. *Prospects, 23*, 113–124.

Danziger, K. (1928b). Kísérleti iskolák Ausztriában és Németországban. *Korunk, 2*(7–8), 514–520.

Danziger, K. (1928a). Az orosz iskolareform. *Korunk, 2*(10), 705–710.

Dewey, J. (1929). *Impressions of Soviet-Russia and the Revolutionary World.* New Republic.

Dewey, J. (1976). *A nevelés jellege és folyamata*. Tankönyvkiadó.

Donáth, P. (2007a). *Adalékok Nagy László pályájához 1918-1922.*Trezor Kiadó.

Donáth, P. (2007b). Nagy László beszámolója az iskolareform, a gyermekvédelem és a gyermektanulmányozás ügyeiről – 1919 augusztus. *Új Pedagógiai Szemle, 57*(7–8), 164–178.

Donáth, P. (2020). *Pedagógusok az 1918–1919. évi politikai forgószélben. Tanítóképzők a forradalmak, az idegen megszállás és az ellenforradalmi számokérés idején.* Trezor Kiadó.

Elvander, N. (1979). *Scandinavian Social Democracy: Its Strength and Weakness.* Acta Universitatis Upsaliensis.

Engerman, D. C. (2006). *John Dewey And The Soviet Union: Pragmatism Meets Revolution.* Cambridge University Press.

Esterházy, P. (2017). *Egyszerű történet vessző száz oldal – kardozós változat.* Magvető Kiadó.

Etkind, A. (1995). The Reception of Psychoanalysis in Russia until the Perestroika. In Kutter, P. (szerk.), *Psychoanalysis International: A Guide to Psychoanalysis throughout the World. Vol. 2.* Bad Cannstatt.

Etkind, A. (1999). *A lehetetlen Erosza. A pszichoanalízis története Oroszországban.* Európa Könyvkiadó.

Ewing, T. E. (2001). Restoring Teachers to Their Rights: Societ Education and the 1936 Denunciation of Pedology. *History of Education Quarterly, 41*(4), 471–493.

Fitzpatrick, S. (1976). Culture and Politics Under Stalin: A Reappraisal. *Slavic Review, 35*(2), 211–231.

Furet, F. (2000). *Egy illúzió múltja*. Európa Könyvkiadó.

Gáspár, L. (1983). A marxizmus reneszánsza és a neveléstudomány. *Magyar Pedagógia, 83*(3), 223–233.

Hall, S. (1904). *Adolescence: Its psychology and its relations to physiology, anthropology, sociology, sex, crime, religion and education.* Appleton.

Hancock, M. D. (1977). Sweden's Emerging „Labor Socialism". In Brown, B. E. (szerk.), *Eurocommunism and Eurosocialism: The European Left Confronts Modernity*. Cyrco Press. 316–338.

Hatos, P. (2021). *Rossz fiúk világforradalma. Az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság története.* Jaffa Kiadó.

Heckscher, G. (1948). Pluralist Democracy: The Swedish Experience. *Social Research, 15*(4), 417–461.

Hollander, P. (1996). *Politikai zarándokok Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába 1928–1978*. Cserépfalvi Kiadó.

Illés, L. (1973). Utószó. In Vág, O. (szerk.), *Az első évtized után. Szovjet pedagógusok előadásai 1928-ban.* Tankönyvkiadó. 89–97.

Illés, L. (1975). *A szovjet pedagógiai története 1917–1972*. Tankönyvkiadó.

Illés, A. Zs. & Albert, B. G. (2020). Kegyvesztett pedológusok. *Képzés és Gyakorlat, 18*(1–2), 47–53.

K. Farkas, C. (2011a). Giuseppe Lombardo Radice pedagógiája. *Képzés és Gyakorlat, 9*(1–2), 155–162.

K. Farkas, C. (2011a). Giovanni Gentile oktatási reformja. *Képzés és Gyakorlat, 9*(3–4), 106–112.

K. Horváth, Zs. (2018). Köznevelés és demokratikus értékpolitika: emancipáció és igazságosság a második világháború utáni oktatáspolitikában. *Új Egyenlőség*. http://ujegyenloseg.hu/kozneveles-es-demokratikus-ertekpolitika/ Utolsó letöltés: 2024. 10. 06.

K. Horváth, Zs. (2019). Új iskola – új társadalom. Mérei Ferenc és a demokratikus iskola kísérlete Magyarországon, 1945–1948. In Koloh, G. (szerk.), *„Eloszta bőkezűen; és termő fa gyanánt"*. RODOSZ. 281–297.

K. Horváth, Zs. (2021). *Mérei Ferenc I–II.* Korall.

Kalmár, M. (2014). *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990.* Osiris Kiadó.

Kármán, E. (1913). A gyermek züllöttségének külső okai. In Répay, D. (szerk.), *Első magyar Országos gyermektanulmányi kongresszus és kiállítás értesítője. Az előadások kivonatai és határozati javaslatok (befejezés). II. füzet.* A Kongresszus Előkészítő Bizottsága. 9–10.

Kengor, P. (2018). *Dupes. How America's Adversaries Have Manipulated Progressives for a Century.* ISI Books.

Kilpatrick, W. H. (1939). *The Philosophy of John Dewey.* Evanston and Chicago Press.

Kiss, Á. (1948). A nevelő magatartása. In Béki, E., Kiss, Á. & Takács, I. (szerk.), *Társadalmi nevelésünk kérdései (Szabad beszélgetés). Nevelői kézikönyv*. Székesfővárosi Irodalmi Intézet. 9–75.

Kiss, L. (2009). A pragmatizmus és a konstruktivizmus hatása a pedagógiára. *Iskolakultúra, 19*(5–6), 113–121.

Koerrenz, R., Blichmann, A. & Engelmann, S. (2017). *Pavel Petrovich Blonsky and the Labor School*. In Koerrenz, R., Blichmann, A. & Engelmann, S. (szerk.), *Alternative Schooling and New Education.* Springer. 69–86.

Konsztantyinov, N. A. & Medinszkij, E. N. (1952). *A szovjet iskola vázlatos története*. Tankönyvkiadó Vállalat.

Krupszkaja, N. K. (1979). Megjegyzések az I. Össz-szövetségi Pedológiai Kongresszus előadásainak téziseihez. In Vág Ottó (szerk), *Az új pedagógia nyomában.* Tankönyvkiadó, 167–169.

Ленин, В. И. (1981). *Полное собрание сочинений*. Том 34.

Ligeti, Gy. & Varga, I. (1998). *A magyarországi cigányok*. Körtánc Egyesület.

Lindbeck, A. (1975). *Inequality And Redistribution Policy Issues (Principles And Swedish Experience*. Institute for International Economic Studies.

Lunacsarszkij, A. V. (1929). A járási oktatási osztályok vezetőinek tanfolyamain elhangzott előadás 1929 januárjában. *Pedagógiai Képesítés,* 6, 3–8. https://lunacharsky-newgod-su.translate.goog/lib/o-vospitanii-i-obrazovanii/k-voprosu-o-diskussii-v-pedagogike/?_x_tr_sch=http&_x_tr_sl=ru&_x_tr_tl=hu&_x_tr_hl=hu&_x_tr_pto=sc Utolsó letöltés: 2023. 02. 16.

Lunacsarszkij, A. V. (1973). *Az egységes munkaiskola alapelvei.* Tankönyvkiadó.

Makó, Cs. (1985). *A taylorizmustól a munkaszervezeti reformokig*. Akadémiai Kiadó.

Marx, K. (1962). *Gazdasági-filozófiai kéziratok.* Kossuth.

Marx, K. (1975). *A gothai program kritikája*. Kossuth.

Mcintosh, A. (é. n.). *The Soviet Educational Model: Russia's Communist Legacy in Schools Past & Present*. https://www.academia.edu/2259784/The_Soviet_Education_Model_Russia_s_Communist_Legacy_in_Schools_Past_and_Present Utolsó letöltés: 2021. 05. 11.

Mérei, F. (1985). *Demokrácia az iskolában.* Országos Pedagógiai Intézet.

Mészáros, I., Németh, A. & Pukánszky, B. (2003). *Neveléstörténet.* Osiris Kiadó.

Mills, J. S. (1991). Fejezetek a szocializmusról In Ludassy, M. (szerk.), *Az angolszász liberalizmus klasszikusai I.* Atlantisz. 153–210.

Miłosz, Cz. (1992). *„A rabul ejtett értelem".* Európa Könyvkiadó.

Myrdal, A. (1971). *Towards Equality.* Bokförlaget Prisma.

Nagy, S. (1978, szerk.). *Pedagógiai lexikon III.* Akadémiai Kiadó.

Nearing, S. (1926). *Education in Soviet Russia.* International Publishers.

Németh, A. & Skiera, E. (1998). *Reformpedagógia és az iskola reformja.* Nemzeti Tankönyvkiadó.

Németh, A. (2005). Reformpedagógia és életreform. *Iskolakultúra, 15*(2), 3–4.

Németh, A. & Pukánszky, B. (1996). *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó.

Nahalka, I. (2002). *Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben? Konstruktivizmus és pedagógia.* Nemzeti Tankönyvkiadó.

Nahalka, I. (2023). Az oktatás tartalmi szabályozása. In Falus, I. (főszerk.) és Szűcs, I. (szerk.), *A didaktika kézikönyve. Elméleti alapok a tanítás tanulásához.* Akadémiai Kiadó. 419–454.

Nolte, E. (2003). *A fasizmus korszaka.* XX. Század Intézet – Kairosz Kiadó.

Nove, A. (1969). *An Economic History of the U.S.S.R.* Penguin Books.

Ognyev, Ny. (1968). *Kosztya Rjabcev naplója*. Európa Könyvkiadó.

ONI (1949). *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottsága 1936. július 4-én kelt határozata a peodológiai eltévelyedésekről. A „szabad iskola" felszámolása. A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottsága 1931. szeptember 5-i határozata.* Különlenyomat az Országos Neveléstudományi Intézet Értesítőjének 1. számából (1949. június 2.). Sokszorosítás.

Ozorai, F. (1938). Modern pedagógiai irányok, törekvések. In Hefty, Gy. (szerk.), *Magyar tanítók albuma. Tanulmányok a nemzetnevelés jegyében folyó elemi népoktatás, népiskolával kapcsolatos intézmények és népművelés legfőbb kérdéseiről.* May János Nyomdai Műintézet Részvénytársaság.

Péter, A. (1954, szerk.). *Az SZKP, A szovjet kormány és a Komszomol határozatai a szovjet iskoláról*. Tankönyvkiadó Vállalat.

Pléh, Cs. (2023). *Diversification and Professionalization in Psychology: The Formation of Modern Psychology Volume 2*. Taylor & Francis. DOI: 10.4324/9781032625805

Rauschenberger, P. (2011). Kiállítás – Az Embergép éneke – Z generáció – A hangművészet és a zenetechnika orosz úttörői 1910-től az 1930-as évekig. *Magyar Narancs,* (június 16.). https://magyarnarancs.hu/tudomany/kiallitas_-_az_embergep_eneke_-_z_generacio_-_a_hangmuveszet_es_a_zenetechnika_orosz_uttoroi_1910-tol_az_1930-as_evekig-76321 Utolsó letöltés: 2024. 10. 06.

Répay, D. (1913, szerk.). *Első magyar Országos gyermektanulmányi kongresszus és kiállítás értesítője.* A kongresszus előkészítő bizottsága.

Reyhner, J. & Eder, J. (2017). *American Indian Education: A History*. University of Oklahoma Press.

Rozsnyai, E. (1994). *Forradalmi és ellenforradalmi Szovjetunió.* Magánkiadás.

Rozsnyai, I. (1968). *Közösség születik.* Tankönyvkiadó.

Sáska, G. (2004). A társadalmi egyenlőség antikapitalista és demokrácia ellenes képzete a XX. századi pedagógiai ideológiákban. *Magyar Pedagógia, 104*(4), 471–499.

Sáska, G. (2005). *A szocialista és polgári nevelés radikális alternatívái: A gyermekközpontú ideológiák társadalomképe.* Felsőoktatási Kutatóintézet.

Sáska, G. (2011). *Új társadalomhoz új embert és új pedagógiát! A XX. századi egyenlőségpárti és antikapitalista pedagógiákról.* Gondolat Kiadó.

Sáska, G. (2015). A pedagógiai normák változása az 1920-as 30-as évek Szovjet-Oroszországában. *Pedagógiatörténeti Szemle, 1*(1).

Sáska, G. (2016). Az egységes és általános iskola megteremtése. *Iskolakultúra, 26*(6), 44–66.

Sáska, G. (2018). Igény az igazság monopóliumára I–II. A politikai és a világnézeti marxizmus–leninizmus a sztálini kor pedagógia tudományában. *Pedagógiatörténeti Szemle, 4*(1–2), 1–52.

Sáska, G. (2021). A pedagógia és a pszichológia a sztálini korban: A Makarenko-jelenség. *Iskolakultúra, 31*(5), 6–26.

Sass, K. (2022). *The Politics of Comprehensive School Reforms*. Cambridge University Press.

Scaglia, E. (2023). *Giuseppe Lombardo Radice in the early 20th century. A rediscovery of his pedagogy.* Peter Lang.

Scase, R. (1977). *Social democracy in capitalist society.* Croom Helm.

Somogyvári, L. (2016). Munkára nevelés a szocialista pedagógiában: az orosz-szovjet előtörténet (1917–1958). *Iskolakultúra, 26*(1), 82–92.

Somogyvári, L. (2021). „Iskolareformok" a szocialista blokkon belül (1958–1965). In Maisch, P., Molnár-Kovács, Zs. & Szabó, H. P. (szerk.), *Iskola a társadalmi térben és időben VIII.* PTE BTK. 36–43.

Stalin, J. & Wells, H. G. (1945). *Marxism vs. Liberalism. An Interview.* New Century Publishers.

Stephenson, S. (2002). *Child Labour in the Russian Federation.* International Labour Office.

Szabó, M. (1983). *A Szovjet Kommunista Párt története. Előadás-sorozat.* https://mek.oszk.hu/02100/02129/02129.pdf Utolsó letöltés: 2024. 10. 06.

Szabó, M. (2003). *Az orosz nevelés története (988-1917).* Akadémiai Kiadó. http://mek.oszk.hu/03600/03657/html/ Utolsó letöltés: 2020. 02. 16.

Szamuely, L. (1971). *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Elvek és elméletek.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Szebenyi, P. (1986). *Felügyelet és pedagógus-továbbképzés a Szovjetunióban*. OPI.

Szebenyi, P. (2001). A 1920-as évek szovjet tantervei. In Horánszky, N. (szerk), *A tanterv kérdésköre az elmúlt másfél évszázadban. A tantervelmélet forrásai 23.* Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézmény. 573–584.

Szebenyi, P. (1988). Állami Tudományos Tanács: A komplex rendszerű oktatásról. Módszertani levél. In Báthory, Z. & Szebenyi, P. (szerk.), *A „Nagy Pedagógiai Kísérlet" A húszas évek szovjet tantervei. A tantervelmélet forrásai 10.* Országos Pedagógiai Intézet. 33–48.

Szerebrjennikov, G. N. (1943). *A nő a Szovjetunióban.* Idegennyelvű Irodalmi Kiadó.

Szilágyi, Á. (2017). *Az 1917-es Nagy Orosz Forradalom Archaikus népi „szmuta" és modern forradalom, a* Történelemtanárok (27.) Országos Konferenciáján elhangzott előadás szövege. https://tte.hu/se-nem-nagy-se-nem-oktoberi-konferencia-1917-rol/ Utolsó letöltés: 2022. 09. 27.

Szolzsenyicin, A (2018) *A Gulag-szigetvilág 1-3.* Helikon Kiadó.

Tingsten, H. (1973). *The Swedish Social Democrats*. The Bedminster Press.

Tóth, P. (2005). Mária Terézia cigánypolitikája. In Márfi, A. (szerk), *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene.* Emberháza Alapítvány – Erdős Kamill Cigánymúzeum – Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület. 39–44.

Urhegyi, A. (1913). Az alkotómunka oktatástana. In Répay, D. (szerk.), *Első magyar Országos gyermektanulmányi kongresszus és kiállítás értesítője. Az előadások kivonatai és határozati javaslatok (befejezés). II. füzet.* A Kongresszus Előkészítő Bizottsága. 3–4.

Vág, O. (1971, szerk.). *A marxista pedagógia története dokumentumokban. A munkásmozgalom pedagógiai törekvései a tőkésországokban.* Tankönyvkiadó Vállalat.

Vág, O. (1973). A Művelődésügyi Munkások Internacionáléja és a lipcsei pedagógiai konferencia. In Vág, O. (szerk.), *Az első évtized után. Szovjet pedagógusok előadásai 1928-ban.* Tankönyvkiadó. 77–85.

Vág, O. (1975). *A szovjet pedagógia teoretikusai 1917–1945*. Tankönyvkiadó.

Vág, O. (1977, szerk.). Bevezetés. In Vág, O. (szerk.), *A marxista pedagógia története dokumentumokban III.* Tankönyvkiadó. 7–12.

Varga, A. (2010, szerk.). *Projektpedagógia. Tematikus bibliográfia*. PTE Babits Mihály Gyakorló Gimnázium és Szakközépiskola.

Vavokhine, Y. (2004). The (post)-soviet prison subculture faced with the use of self-management doctrines by the corrections administration. *Champ Pénal/Penal Field, 1*(1), 399. https://journals.openedition.org/champpenal/399 Utolsó letöltés: 2024. 01. 21.

Wright, J. G. (1940). Stalin's New Labor Laws. *Socialist Appeal, 4*(37), 4.

Jegyzetek

[2] A mottó előtt az ismert mondat áll: Ahogy a költő mondja: „a probléma az, ugyan elmentek az oroszok, de itt maradtunk mi" (Esterházy, 2017, 132.).

[3] Az 1888-ban megzenésített *Internacionálé* indulója a Szovjetunió himnusza volt 1944-ig, amit egy másik, Oroszországot és a kommunista pártot dicsőítő nacionalista himnusz váltott fel. Az első sorok így szóltak: „Szövetségbe forrt szabad köztársaságok, a nagy Oroszország kovácsolta frigy".

[4] Az iskola, illetve az iskolarendszer megreformálását sürgető radikális ideológiák többnyire a regnáló rendszer ellenzékének szóltak, akiket nem elégítettek ki a kisebb, módszertani léptékű kormányzati változtatások,

a rendszer lényegének a lecserélésénél nem adták alább, ami akár az előző elpusztításával jár. Az újrakezdés ígérete általánosan vonzó az emberek többségének, a rombolást legfeljebb az előnyök megszerzése szükséges velejárójának tekintik. Az oktatáspolitikai, szakmai programideológiák sohasem említik a pusztítás óhatatlanul káros következményeit, és azt sem, hogy e művelet megtételéhez mérlegelni képtelen forradalom vagy igen jelentős hatalomkoncentráció szükséges, amivel a Szovjetunió proletárdiktatúrája rendelkezett.

[5] Ezzel egy időben a polgári demokratikus állami berendezkedés keretei között lassan egy évszázada működő antikapitalista, egyenlőségpárti fejlődési forma is kiépült (Castles, 1978). A skandináv országokban folyamatosan hatalmon lévő szociáldemokrata és kommunista pártok társadalom- és oktatáspolitikájáról van szó (K. Horváth, 2018), *amelyek eszmei gyökerei a német és a szovjet–orosz munkaiskolából erednek, majd a komprehenzív iskolák formájában valósultak meg* (Blossing, 2021; ld. még Norvégia esetét: Sass, 2022). A skandináv modellben az új iskola nagyon lassan épült fel, s a régiből sok mindent elmaradt, de nem rombolták le. Itt említem meg, hogy a két háború közötti polgári demokratikus Csehszlovákiában ilyeténképpen terjedt el a gyermektanulmányozás eszméje mint a lehetséges felfogások egyike, s komolyabb kormánytámogatást is élvezett, ám legjobb tudomásunk szerint a reformpedagógia eszméje nem mutatható ki sem az állami (hivatalos) tananyag kiválasztásában és elrendezésében, sem az iskolai munka megszervezésében – az új iskolák tervezésében már igen.

[6] Ismert, hogy az első világháborút követő forradalmak rövid időszakában, a hatalom mámorában, megkezdődött számos utópikus célokat kijelölő terv utóbb félbemaradt megvalósítása (Donáth, 2007a, 2007b), melyekre a későbbi korokban a politikai marketing szívesen hivatkozott. A második világháború után, az újraszerveződő államigazgatás időszakában a főként értelmiségi szülők, pedagógusok, egyesületek kezdeményezésére számos alternatív (jellegű) iskola szerveződött Nyugat-Európában is, melyek többsége azonban a konszolidáció rendje szerint rövid életűnek bizonyult (Castles, 1978; Németh és Pukánszky, 1996; Sáska, 2011).

[7] Magyarországon a hetvenes-nyolcvanas években számos reformer követendő példának és a szocialista rendszerrel összeegyeztethetőnek vélte az erősen centralizált skandináv szociáldemokrata, illetve a decentralizált brit modellt, elutasítva a Sztálin előtti és utáni szovjet szocialista modellt. A rendszerváltás utáni években a meglévő iskolakultúra alternatíváját sokan a demokratikus, jóléti államok (Finnország, Svédország) antiherbartiánus, reformpedagógiai gyökerű, a politikai harcoktól megkímélt és pedagógiai alapú gyakorlatában találták meg, szorgalmazva ezek implementációját.

[8] Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij (1875–1933) magas rangú tisztviselő fia. 1892-ben, még a kijevi gimnázium tanulójaként csatlakozott a munkásmozgalomhoz, 1895 és 1898 között a zürichi egyetemen hallgatott természettudományokat és filozófiát, itt került kapcsolatba Plehanovval és Akszelroddal. 1898-ban hazatért Moszkvába, illegális propagandaterjesztésért letartóztatták, börtönbe került. Itt ismerkedett meg Bogdanovval, aki filozófiai fejlődésére is hatással volt. 1904-ben kiszabadult, külföldre utazott, a *Vperjod* és a *Proletarij* című újságokban dolgozott, Leninnel is ekkor ismerkedett meg, jó barátok is maradtak. Az 1905-ös felkelés hírére hazasietett, agitált, újra letartóztatták, 1907 nyarán megint emigrált. A tudatos istenépítés politikáját képviselte az Orosz Szociáldemokrata Munkáspárt bolsevik frakcióján belül, amit részletesen kifejtett az1908-1911 között kiadott, *Ateizmus Vallás és szocializmus* című könyvében. A Katolikus lexikon szerint az Istenépítés *(bogosztroityelsztvo):* a marxizmuson belül a 20. század elején kialakult irányzat, amely új, „proletár" vallás megteremtésére, a marxizmus és az egyház egyesítésére, a szocialista tanítások vallásos hiedelemmé tételére törekedett, s a szocializmusért folytatott harcot a vallás legmagasabb formájának, „istenteremtésnek" tekintette (https://lexikon.katolikus.hu/I/isten%C3%A9p%C3%ADt%C3%A9s.html). A proletár vallás, meglehet a marxi tanokat Bibliaként kezelő, a kommunizmus eljövetelébe vetett hiten alapulhatott, amit a későbbi szocialista agitációs propaganda tevékenysége hihetővé tett, ám ennek ellentmond, hogy a Lunacsarszkij frakció tagjaira a francia forradalom ész kultusza hatott August Comte interpretálásában *'Az emberiség vallása'* című könyvével. A proletár vallást képviselő csoport kisebbségben maradt Leninnel és híveivel szemben. 1913-ban a *Pravda* publicistája lett. A világháború alatt békepárti volt, publikált Trockij lapjában, a *Golosz*ban, a *Novij Mir*ben, a *Vperjod*ban. 1917-ben kibékült Leninnel, és belépett a bolsevik pártba a VI. pártkongresszuson. Az októberi forradalom után az egyik legbefolyásosabb kultúrpolitikus lett, 1929-ig közoktatásügyi népbiztos volt. 1929-ben előbb a Tudományos Bizottság elnöke lett, majd egyfajta száműzésként spanyolországi nagykövetnek nevezték ki, szolgálati helyére utazva a dél-franciaországi Mentonban halt meg (ld. még Béládi és Krausz, 1987. 274–275.).

[9] Lev Davidovics Trockij (1879–1940) ukrán származású marxista politikus, forradalmár, az 1905-ös oroszországi forradalom, majd az 1917-es októberi orosz forradalom egyik vezéralakja, a Vörös Hadsereg megalapítója. Sztálin 1940-ben Mexikóban meggyilkoltatta (ld. még Béládi és Krausz, 1987. 54–77.).

[10] John Dewey (1859–1952), a funkcionális pszichológia úttörője, a demokrácia innovatív teoretikusa és az oktatás progresszív mozgalmának vezetője az Egyesült Államokban született. Dewey 1884-ben végzett a Johns Hopkins Egyetemen, majd filozófiát és pszichológiát kezdett tanítani a Michigani Egyetemen. Érdeklődése Georg Wilhelm Friedrich Hegel filozófiájától fokozatosan a G. Stanley Hall és William James képviselte új kísérleti pszichológia felé fordult. Ezen a szellemi bázison a változó demokratikus társadalom igényeihez igazodó oktatásfilozófiát és neveléselméletet dolgozott ki, amelyet a Chicagói Egyetem filozófiai iskolájában ültetett át gyakorlatba, később a Columbia Egyetemen dolgozott.

[11] Meglehet, hogy a „Hozzuk közelebb az iskolát az élethez!" hruscsovi szlogen a Lunacsarszkij-korszakra utal, ekképpen fejezve ki oktatáspolitikája antisztálinista jellegét (ld. Hruscsov és mtsai, *Javaslatok az iskola és az élet közti kapcsolat szorosabbá tételére és a közoktatási rendszer fejlesztésére eljegyzések és idevonatkozó cikkek a szovjet szakirodalomból*, Magyar-Szovjet Baráti Társaság, 1959).

[12] John Dewey *A nevelés jellege és folyamata* című tanulmánya Magyarországon 1976-ban jelent meg könyvként, ami a magyar neveléstudományból való kiátkozása végének és óvatos feloldozása első jelének tekinthető (Dewey, 1976). A könyv szerkesztője, Vág Ottó megjegyzése erre utal, szerinte ugyanis a progresszív pedagógiának a kapitalizmusban nincs helye, csak a kommunista társadalom államában. Ez maga a korszellem: eltávolodás a sztálini szocializmusba integrált neveléstudománytól és közeledés a hajdani progresszióhoz.

[13] A világtörténelem eddigi legnagyobb jelentőségű és léptékű reménykeltő pedagógiai kísérletének látták a Szovjetunió első éveit még a 20. század végén is az egyre tágabban értelmezett marxi értékrendet követő neveléstudósok is (Szebenyi, 2001. 573.).

[14] Sz. T. Sackij (1878–1934) még az első háború előtt az „Eleven élet" nevű telepén, reformpedagógiai tervek alapján szervezte meg a forradalom évei alatt az ugosztko-zavodszki és a borovszki járások iskolai életét. Később a Közoktatásügyi Népbiztosság Sackij tervei alapján szervezte meg a többi állomás munkáját is (Konsztantyinov és Medinszkij, 1952. 213–215.).

[15] Claparède, Stanley Hall egyik követője szerint a *pedológia* a tudományok egész sorát foglalja magában: a gyermekpszichológiát, a gyermek patológiáját, a gyermek fiziológiáját etc., szóval mindama tudományokat, melyek közvetlenül a gyermekre vonatkoznak. A pedológiai ismeretek alkalmazása a *pedotechnika*, amelynek orvosi ágazata a *pediatria*. Álláspontja szerint „azért akarjuk ismerni a gyereket, hogy ítéletet mondhassunk felette, ha kihágást követ el, javítás céljából: ez a *jogi pedotechnika*. Ha azért akarjuk megismerni a gyermeket, hogy neveljük: ez *a kísérleti pedagógia*" (Claparéde, 1915).

[16] A nővérek 1882-ben alapították meg a felénk mérsékelten ismert Ferdinand Aporti (1891–1858) és a neves Friedrich Froebel (1782–1852) elvei szerint a játékon keresztül a gyermek öntevékenységére alapozó óvodájukat.

[17] Gentile, a Pisai egyetem magántanára, a filozófus a Nagy Sándor által szerkesztett *Pedagógiai lexikon* szócikke szerint pedagógus volt (20. o.), ami annyiban igaz, hogy a pedagógiai hagyományosan a filozófia egyik eleme volt. Giovanni Gentile kezdetektől Mussolini mellett állt, még a német fegyverekkel fenntartott salói köztársaságban is, ahol Akadémiájának az elnöke volt. A kommunista partizánok meggyilkolták, ezt a tényt nem tartalmazza a *Pedagógiai lexikon* szócikke.

[18] Az 1923-as népiskolai törvény részleteinek kidolgozója valójában a nagy hatású filozófus-pedagógus, Giuseppe Lombardo Radice (1879–1938) volt (K. Farkas, 2011b). Ismert volt Svájcban, Spanyolországban és Magyarországon is. Intenzív kapcsolatban állt Adolphe Ferrière-rel (1879–1960) és a felénk mérsékelten ismert, marxista, de nem kommunista Spanyol Szocialista Párt (PSOE) emigrációba kényszerített tagjával, a pedagógus Lorenzo Luzuriagával (1889–1959, ld. Scaglia, 2023). Radice és Luzuriaga nem szerepelt egyébként a Nagy Sándor főszerkesztette *Pedagógiai lexikon*ban. Radice alapvetően Montessori, az Agazzi nővérek és Pestalozzi pedagógiai felfogására és a populáris kultúrára építkező szociális értékrendet követett. A törvény elfogadását követően eltávolodott a fasizmustól, és kiszorult a közéletből, miképp Montessori is. Ismert, hogy a Montessori Társaság első elnöke az akkor még szocialista Mussolini volt.

[19] A felmagasztalt (elvi) gyermek képzetét mint oktatási ideológiát megmosolyogták Magyarországon. Elég itt Dohnányi Ernő gyermekkultusz-parafrázisára, a nagy sikerű, 1914-ben született *Opusz 5. Változatok egy gyermekdalra* c. műre utalnom.

[19] Lásd pl. Nagy László 1919. augusztusi beszámolóját az iskolareform, a gyermekvédelem és a gyermektanulmányozás ügyeiről (Donáth, 2007), továbbá az Első Magyar Országos Gyermektanulmányi Kongresszus és Kiállítás értesítőjében: *Az erkölcsileg züllött gyermek élettani s lélektani szempontból* (Répay, 1913. 30–32.).

[20] Köszönöm Bajomi Ivánnak, hogy Juríj Vavohin a szovjet típusú büntetésvégrehajtás és közoktatás közös metszetét bemutató tanulmányára (2004) felhívta a figyelmemet. A tárgyalt időszakban Európában a

gyermektanulmányozásnak két, egymásnak ellenmondó értelmezése volt bizonyosan: az egyik a jobb jövő érdekében a gyermek felszabadítását hirdette a felnőttek rossz társadalma alól, a másik pedig a bármilyen (demokratikus vagy diktatórikus) társadalom, egyben az állam védelméből indult ki.

[21] Az állam, illetve iskola elhalásának anarchokommunista marxi teóriája még a 21. században is él. Az 1968-as évek légkörében Ivan Illich az *Deschooling society* (Iskolátlanított társadalom) című nagyhatású művében tette közismertté (Illich, 1970). Más is észrevehette, hogy e felfogást a 21. században az OECD (is) képviselte a (nemzet)államok felett szerveződő, globalizációt támogató oktatáspolitikájában (Sáska, 2015). Az OECD CERI *Schooling for Tomorrow* (A Jövő Iskolája) projektje magyar változatában ugyanez olvasható: „Az iskola elhalása a gyermek- és ifjúsággondozás új formáit is magával hozza, megnő a szerepe a sportegyesületeknek, kulturális tevékenységeket végző és más egyéb közösségi csoportoknak" (*A jövőről való gondolkodás…*, 2007. 48.).

[22] A korai szovjet minta sokáig hatott: a magyarországi 1985-ös oktatási törvényben rögzített, a szakfelügyeletet felváltó – intézkedési jogot mellőző – szaktanácsadói rendszer gyökere innen ered. 1986. (VII. 27.) MM sz. rendelet a szaktanácsadásról. *Művelődési Közlöny, 21*(22), 1271–1275.

[23] Mihail Nyikolajevics Pokrovszkij (1868–1932) 1905 óta volt a bolsevik párt tagja, Lenin barátja, 1908 és 1917 között emigrációban élt. 1918-tól az oktatásért felelős szovjet–orosz népbiztosnak, Lunacsarszkijnak a helyettese, a tudomány és a felsőoktatás ügyeinek felelőse. Jelentős részt vállalt a szovjet történettudomány megteremtésében, egyik szervezője volt a Szocialista Akadémiának (1918-tól és 1924-től a Kommunista Akadémiának), az Állami Akadémiai Tanácsnak (1919), a Történeti Intézetnek és a Vörös Professzorok Intézetének (1921). Az évek során a Kommunista Akadémia Elnökségének elnöke, a Vörös Professzorok Intézetének rektora (1921-től), a Marxista Történészek Társaságának vezetője lett (1925-től), a Központi Archívum vezetője (1920-tól), és számos más szervezetet vezetett a tudomány és az ideológia területén. Emellett szerkesztője volt a *Vörös Archívum*, *A Marxista Történész*, az *Osztályharc* történelmi folyóiratoknak, aktívan részt vett a Lenin Intézet és sok más tudományos intézmény tevékenységében. Ő volt a Tudományos Akadémia megtisztításának kezdeményezője, és nevéhez fűződik az úgynevezett „akadémiai eset", amikor az OGPU letartóztatta a történészek nagy csoportját: „Minden tudományos fronton át kell menni a támadásra. A burzsoá tudománnyal való békés együttélés időszaka teljesen idejétmúlt." (Krausz, 1980. 627.; további források: Béládi és Krausz, 1987. 29–36.; Siklósné, 2016).

[24] Alekszej Kapitanovics Gasztyev (1882–1939) apja tanító volt, eredeti szakmája lakatos. Rövid szociáldemokrata múlt után a bolsevik párt tagja lett. Több évet töltött Franciaországban, ahol a Renault-művekben is dolgozott. 1917-ben megválasztották az Összoroszországi Fémipari Dolgozók Szakszervezetének első titkárává. Kezdeményezésére 1924-ben létrehozták a Központi Munkaintézetet (CIT). Az intézet működésének célja a tudományos vezetéssel kapcsolatos elméleti és gyakorlati kutatások fellendítése és az eredmények gyakorlati népszerűsítése, terjesztése volt (Makó, 1985. 59–69.). Köszönönöm Rauschenberger Péternek (2011), hogy Gasztyev művészeti tevékenységére felhívta a figyelmemet.

[25] Dziga Vertov, eredeti nevén Gyenyisz Arkagyijevics Kaufman (1896–1954) filmrendező, a dokumentumfilmezés, a *cinema verité*, a filmhíradó egyik klasszikusa. A montázstechnika egyik kidolgozója, teoretikusa és megvalósítója.

[26] Proletkult műhelyek jöttek létre az 1920-as években Csehszlovákiában, Németországban és más középeurópai országokban. Magyarországon a legjelentősebb proletkult-programot Komját Aladár lapja, az *Egység* munkatársai dolgozták ki. Jelentős korai magyar proletkult műhely volt a *Kassai Munkás* köre (Kassai Géza, Mácza János, Hidas Antal és mások).

[27] Az 1980-as évektől a projektmódszer konstruktivista pedagógiaelméleti ágát ismét népszerűsítik (Nahalka, 2002). Az érvelés zárt logikája és polémikus volta számos hívet szerzett. Az ideológia agitatív kritikai ereje általában erősebb, mint a javasolt tanulás hatékonysága, amit a massachusettsi kísérlet és a korai szovjet praxis alátámasztani látszik.

[28] Magyarországon a gyermektanulmányi mozgalom első kongresszusán, 1913-ban Urhegyi Alajos állami tanítóképző tanár *Az alkotómunka oktatástana* címet viselő előadásában a régi verbalisztikus irányzatról, a káros gyermekpasszivitásáról beszélt, ellenszerként a kétkezi munka bevezetését javasolta. A szlöjd lett volna a többi tantárgyat segítő-élénkítő eszköz a népoktatásban (Urhegyi, 1913).

[29] A szovjet oktatáspolitika dokumentumait, a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságának, a szovjet kormánynak, az OSZSZSZK Oktatásügyi Minisztériumának és a Komszomol vezetőségének a szovjet iskoláról szóló, 1952-ben a legfontosabbnak tartott dokumentumait adta ki a Neveléstudományi Akadémia N. I. Boldirenv szerkesztésében oroszul. E gyűjteményből válogatás jelent meg 1954 júniusa (Sztálin halála) után magyar fordításban, 2000 példányban Péter Anna szerkesztésében, *Az SZKP, A szovjet kormány és a Komszomol határozatai a szovjet iskoláról* címmel, a Szocialista nevelés könyvtára 92. számaként,

a Tankönyvkiadó Vállalat kiadásában. A könyv, miképp az előszóban olvasható, „megismerteti a magyar olvasót a szovjet szocialista iskola fejlődéstörténetével, e fejlődés legfontosabb állomásaival, azzal a harccal, amelyet a párt, a szovjet iskola a helyes ideológiai alapjaiért és legcélszerűbb szervezeti formái megvalósításáért vívott". Ténynek tekintem a szovjet típusú szocializmus oktatáspolitikájának sztálinista értelmezésű szakaszolását, magam is követem kronológiáját. A Kelet-Európára kiterjedő szovjet hatás dokumentumának tekinthető ez a kiadvány, amire az *Előszó* szavai hatalmaznak fel: „Az itt közölt határozatoknak azért van nagy jelentősége ma is, és azért alkalmasak arra, hogy segédségükkel mindenki, aki a közoktatás frontján dolgozik, munkájában még hatékonyabban tudja felhasználni a szovjet iskola több évtizedes tapasztalatait".

[30] Pavel Petrovics Blonszkij (1884–1941) pedagógus és pszichológus. A szocialista forradalom győzelme után meghatározó jelentőségű elméleti munkát végzett az új iskola és pedagógia megalapozásában. Krupszkaja támogatásával 1921-től tagja az Állami Tudományos Tanács (Gorszudarsztvenníj Ucsonníj Szovjet, GUSZ) pedagógiaii bizottságának. Részt vett az új tantervek kidolgozásában, a szocialista munka-, termelőiskola elméleti megalapozásában. 1924-től érdeklődése a pedológia (projektmódszer a munkaiskolában) felé fordult. A párt sztálini fordulat után megjelent (OK(b)P KB, 1931), pedológia felé vágó határozata után megbírálták, hogy túlságosan nagy teret engedett a gyermekek érdeklődésének. 1932-ben feloszlatták az Állami Tudományos Tanácsot, ezután ő is elveszítette szakmapolitikai intézményi hátterét, befolyását, és az Állami Pszichológiai Intézetbe került, ahol tanácsadói beosztásban dolgozott 1931 és 1941 között, tuberkulózis okozta haláláig. Blonszkijt az 1936-os, a pedológiát leleplező párthatározat megjelenése után zaklatták, felmondólevelének benyújtása mellett nyilvánosan önkritikát is gyakorolt, két fiát letartóztatták (Danilchenko, 1993; Illés és Albert, 2020; Koerrenz és mtsai, 2017).

[31] A Tanácsköztársaság utáni években a kommunista politikát és a szovjet mintát ellenszenvvel kezelő Magyarországon a könyv cselekményét Amerikába helyezték, és idegen szerző neve alatt, Ognyev nevét Ognére módosítva az Európa Könyvkiadó 1929-ben *Mr. Dalton és én. Egy amerikai diák naplója* címmel adta ki.

[32] Dienes László (1889–1953), a Kommunisták Magyarországi Pártjának alapító tagja, a Tanácsköztársaság alatt népbiztos volt. Erdélyben kommunista orientációjú lapként alapította meg a *Korunk* című folyóiratot. Radikális gondolkodása miatt magyarellenes, antiszemita és antikommunista vasgárdisták véresre verték, ezt követően 1928-ban családjával Berlinbe költözött, a Szovjetunió kereskedelmi kirendeltségének tanácsadója volt. A *Korunk* társszerkesztőjeként szerepelt 1931-ig, ekkor a Szovjetunióba emigrált. Feleségét letartóztatták, és a börtönben kapott tífuszban 1941 végén meghalt. 1945-ben onnan jött vissza Dienes László Magyarországra, mint ugyanebből a körből Balázs Béla is; ezt követően Dienes a budapesti Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár igazgatója lett (https://hu.wikipedia.org/wiki/Dienes_László, https://tudosnaptar.kfki.hu/g/o/gotz/gotzpant.html).

[33] Gaal/Gál Gábor (1891–1954) több ízben és számos helyen üldözött szocialista aktivista és irodalmár, a marxista művelődés nagy hatású képviselője Magyarországon és Romániában. A Kriterion.hu szerint szektás és dogmatikus pozíciókra szorult az 1930–33-as, valamint a 1947–52-es években. Az '50-es évek tisztogatási hulláma során, 1950 márciusától sajtókampány folyt ellene, kegyvesztetté vált a világ első női külügyminiszterével, Ana Paukerrel egy időben, akit a „moszkovita klikk" vezetőjeként kizárták a pártból.

[34] http://www.myworldmyword.com/nikolai-ognew/

[35] Noha a deklarált elvek szerint a pedagógusok és növendékeik között a szimmetrikus viszony megteremtése volt a cél, ám a pedagógusok és pedológusok között a tudatosan felépített aszimmetrikus viszony vált normává az egyenlőséget hirdető szovjet iskolában.

[36] Aron Boriszovics Zalkind (1888–1936) orvos, pszichiáter, pszichológus, pszichoanalitikus és pedológus. A pedológiai mozgalom egyik vezetője, V. M. Behtyerev tanítványa. 1917-től 1919-ig orvos és a petrográdi Pszichoneurológiai Kórház vezetője. 1919–1921-ben a petrográdi (leningrádi) egyetemi Munkásfakultás vezetője és az Oktatási Népbiztosság Felsőfokú Munkásfakultás Osztály vezetőhelyettese. 1922–1923-ban a Kommunista Oktatási Intézet kutatója volt, és *Bevezetés a kommunista pedagógiába* címmel kurzust tartott a Felsőfokú Népi Pedagógiai Tanfolyamokon, valamint módszertani munkát végzett az Oktatási Dolgozók Szakszervezetének Központi Bizottságában. 1928-ban Zalkind lett a tárcaközi tervezési pedológiai bizottság elnöke az Oktatási Népbiztosság keretében; ugyanebben az évben kinevezték az újonnan alapított *Pedológia* című folyóirat első főszerkesztőjének. 1930-ban Zalkind kezdeményezésére és elnökletével megtartották az Egyesítő Viselkedési Kongresszust, a két világháború közötti időszak elméleti és alkalmazott pszichológiai (és kapcsolódó tudományokat képviselő) szakembereinek ez volt az utolsó kongresszusa a Szovjetunióban. 1931-ben Zalkindot nevezték ki a Pszichológiai, Pedológiai és Pszichotechnikai Intézet első igazgatójává. Ugyanebben az évben megvádolták „mensevik-idealista eklektika" bűnével, tudományos és pártvizsgálatot indítottak ellene. Zalkind nyilvánosan elismerte tudományos és társadalmi munkájának tévedését, különösen a pszichoanalízis és a freudizmus területén. Mindazonáltal decemberben Zalkindot eltávolították a

Pszichológiai, Pedológiai és Pszichotechnikai Intézet igazgatói posztjáról, és állítólag kizárták a Pszichoneurológusok-Materialisták Társaságának elnökségéből is; a *Pedológia* folyóirat főszerkesztői feladatai alól is felmentették (Etkind, 1999. 495–503.; Naiman, 1997. 126.).

[37] Nem orosz jelenség, hogy a pedagógusok objektívnek tekintett eszközökkel szűrik ki a nekik valamely szempontból problematikus gyerekeket az iskolából. Ezekben az években az iskolák tömegesen kértek IQ-teszteket az állami pedológiai központokból, s küldték el iskolájukból a gyenge IQ-teljesítményt mutató növendékeket.

[38] A párthatározat oroszul *O педологических извращениях* fogalmazásban jelent meg, ami szó szerinti magyar fordításban így hangzik: *A pedológia perverziójáról*. A politikai agitáció/propaganda világában nem ritka az ellenségek szexuális eltévelyedésével szembeni védelmet nyújtó szerep eljátszása.

[39] Nem orosz forradalmi innováció az alacsonyabb fejlettségűnek és az állam egészére nézve károsnak tartott szülői és környezeti hatások kiküszöbölésének gondolata és gyakorlata. A „helyes nevelés" intézményes megszervezésének állami politikája valójában a felvilágosodás terméke. Ismert, hogy Mária Terézia a vándorcigányoktól erőszakkal elvett gyermekek nevelését jobbágycsaládokra bízta 1763-ban (Ligeti és Varga, 1998. 50.; Tóth, 2005), és tudunk a 19–20. században az Amerikai Egyesült Államokban és Kanadában az őslakosok (*natives*) elszakított gyermekeinek drámai kimenetelű iskolai szocializációs kísérletéről (Reyhner és Eder, 2017).

[40] Sztálin totálisan átalakította a szovjet szocialista (kommunista) *policy*t és *politics*et. Ezt az irányváltozást lehet mechanikai értelemben teljes fordulatnak nevezni, de radikális reformnak is, hiszen a kommunizmus megteremtésének ideológiai célja változatlan maradt, noha az állam totalitárius jellege érintetlen maradt, még hatékonyabb is lett. A szó szoros értelmében rendszerváltozásnak tekinthetjük Sztálin politikájának eredményét, hiszen a proletárdiktatúra továbbra is fennmaradt, noha a pragmatikus kül- és belpolitikai célok a korábbihoz képest ellentétes irányba fordultak. A fogalmi bizonytalanságot kikerülve a 'fordulópont' értelmében fogjuk a (teljes) 'fordulat' kifejezést használni.

[41] Az iskola vagy az osztály, a tanítás és tanulás szintjéről nézve nehezen vehető észre, hogy a bel-, gazdaság-, társadalom- és egyéb politikának szinte minden esetben alávetett az oktatáspolitika. A pedagógiai, lélektani megközelítéssel kevéssé lehet megérteni a magasabb szintű eseményeket, ezzel magyarázható a hatástalan érzelmi, olykor indulati válaszok gyakorisága a pedagógiában, mindaddig, amíg racionális cselekvés nem szerveződik a helyzet megváltoztatására, ami már maga a politika. Tisztázni kell itt a szakma és a politika helyét és kapcsolatukat legalább a közpolitika, illetve az iskolarendszer léptékében. A szakmainak tekintett állítások érvelése (esetünkben a pedagógia és lélektan), ameddig e körben marad, valóban szakmai, hiszen e jól körülírható körben jelenik meg, más nézetekkel különböző kimenettel ütközik. Ám ha a szakmainak tekintett érvelés kikerül ebből a körből, és a közéletben jelenik meg, a szakmaiság elveszíti tudományos jellegét, és politikaivá válik. Ideológiává (*policy*vá) válik, egyfajta, általában a vonzó célok elérését és a megvalósítás módját (technikáját) körülíró programideológiává szervezik, hogy híveket és támogatókat nyerjenek, akik ezt követve valamit megváltoztatnak. Ám megfordul a helyzet, amint ezen nézetek képviselői állami döntéshozói vagy politikai döntéseket végrehajtó pozíciókba, esetünkben a tanügyigazgatásba kerülnek, és hitük szerint alakítják az oktatási rendszer egészének, az iskolák működésének szabályait. A diktatórikus rendszerekben minden egyéb, velük ellentétes szakmai felfogások iskolai, tanórai stb. érvényesülését korlátozzák, tiltják. Következésképpen rájuk már nem a szakmai közösség, hanem a politika logikája az érvényes. Az, ami szakmai vitának, az oktatás*policy*k ütközésének látszik, az valójában a *politics* feletti uralom megszerzése, ami által a maguk felfogásával cserélik fel a korábbit.

[42] Rikovról (1881–1938) és Tomszkijról (1880–1936) van szó. Alekszej Ivanovics Rikov Lenin utódja a Népbiztosok Tanácsa elnöki székében. Buharinnal ellentétben követelte Kamenyev és Zinovjev kivégzését, majd 1938-ban ő is erre a sorsa jutott a Buharin-per egyik vádlottjaként (Béládi és Krausz, 1987. 110–116.). Tomszkij munkásmozgalmi név, a születési neve: Mihail Pavlovics Jefremov. A Kamenyev–Zinovjev-per kapcsán merült fel a neve, öngyilkos lett (Béládi és Krausz, 1987. 103–109.).

[43] A pedológia legjobb esztendei éppen a húszas évek végére, a harmincas évek elejére estek, amikor ezen a területen találtak menedéket a trockistának tekintett és Trockij személyével együtt felszámolt szovjet pszichoanalitikus irányzat és a bezárt intézet, óvoda nagyjai, mint például a Vigotszkijra vagy Piaget-re is nagy hatást gyakorló jeles analitikus-pedagógus Sabina Spielrein (Etkind, 1999).

[44] https://www.researchgate.net/profile/Elena-Ovsyanikova/publication/338611785_Psihologiceskie_ososbennosti_vliania_virtualnoj_sredy_na_licnost_podrostka/links/5e1f6b52a6fdcc10156c1c4a/Psihologiceskie-ososbennosti-vliania-virtualnoj-sredy-na-licnost-podrostka.pdf

[45] Viktor Nyikolajevics Sulgin (1894–1965) gazdag kereskedőcsaládban született, a rjazanyi Első Férfi Gimnáziumban érettségizett, majd a Moszkvai Egyetem Történeti és Filológiai Karán tanult. Részt vett a rjazanyi

szociáldemokraták munkájában, 1917 októberében csatlakozott a bolsevik párthoz. 1918-ban beszédet mondott az 1. regionális közoktatási kongresszuson Moszkvában; Krupszkaja javaslatára a Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság Oktatási Népbiztosságon dolgozott 1918 és 1922 között. Az Iskolareform Osztály helyettes vezetője, az Egységes Munkaiskola osztályvezető-helyettese volt. Tagja volt az Állami Tudományos Tanács Tudományos és Pedagógiai Osztályának (1921–1931) és az Oktatási Népbiztosság igazgatótanácsának, emellett 1922–1931 között az Iskolamódszertan Fejlesztő Intézetének igazgatója volt.

[46] Marija Vasziljevna Krupenyina (1892–1950) tanfolyami végzettséget szerzett a háború előtt. 1922-ben részt vett az Iskolai Munkamódszerek Intézetének létrehozásában. 1926-ban kinevezték az intézet igazgatójává (Sulginnal együtt), 1927–1931 között az intézet igazgatóhelyetteseként dolgozott. Támogatta a munkaiskolák megteremtését, az intézet 1931-es feloszlatása után kinevezték a P. N. Lepesinszkij kísérleti iskola igazgatójává. 1935 szeptemberében Szibériába száműzték, a Tomszki Állami Pedagógiai Intézet Pedagógiai Tanszék vezetője lett, az 1936-pedológiai perverzióról szóló határozat után kizárták a pártból. 1938-ban letartóztatták „az ellenforradalmi jobb-trockista szervezetben való aktív részvételért az Oktatási Népbiztosságban". 10 év börtönbüntetésre ítélték, szabadulása után, száműzöttként 1948 és 1950 között tanárként dolgozott az észak-kazahsztáni régióban, majd vezette a regionális oktatási osztály módszertani irodáját. 1950-ben egy kamcsatkai kórházban halt meg, 1955-ben rehabilitálták.

[47] A proletárpedagógia jelentése a hetvenes évek első felében már távolról sem volt olyam általánosan használt pozitív fogalom, mint a sztálini fordulat előtti években. Magyarországon a hatvanas évek végén már a fizikai dolgozók gyermekeinek segítéséről szólt a közbeszéd (Sáska, 2021). Talán a korszellemhez igazodva hagyta el Vág Ottó az 1928-as Művelődésügyi Munkások Internacionáléjának a szlogenjét, a proletárpedagógiát az általa szerkesztett Pedagógia Forrásai-sorozat e számából (1973), és kerülte a részt vevő baloldaliak közötti mély különbségek bemutatását az anarchistáktól kezdve a kommunistákon keresztül a moderált szociáldemokratákig. Negyven évvel később a szerkesztő marxista pedagógusokról, pedagógiáról beszélt, ami jóval tágabb és megengedőbb a proletárpedagógia fogalmánál.

[48] A marxista világnézetű pedagógusok nemzetközi szervezetének 1929-es konferencia-résztvevőihez, előadóihoz ld. Vág, 1973. 81–82. https://www.filosofia.org/urss/ite/index.htm. E kötetben a szovjet előadások fordításai szerepelnek, míg a többieké itt olvasható: Vág, 1971. 287–336.

[49] Albert Petrovics Pinkevics 1924 és 1930 között a Moszkvai Állami Pedagógiai Egyetem rektora volt, 1939-ben munkatáborban halt meg. Személyéhez kötődik az 1924–25-ben közölt legelső, akkor még marxistának tekintett *Pedagogika I–II.* című munka. A sztálini értékrend szerinti bűne alól még a netvenes években sem nyert feloldozást: „Nem tudott szabadulni néhány divatos elméleti hatástól (freudizmus, eugenika, morganizmus)", miképpen azt az 1978-ban kiadott *Pedagógiai lexikon* megállapítja (Nagy, 1978. 478.). A Báthory Zoltán és Falus Iván szerkesztette, a kilenvenes években megjelent *Pedagógiai lexikon*ban Köte Sándor szócikkében nem szerepel, hogy Pinkevics a politikai terror áldozataként, munkatárborban pusztult el.

[50] Mojszej Salamonovics Epstein (1890–1938) a lengyel és litván szociáldemokráciának, a zsidó munkások érdekvédelmi szövetségének, a Bundnak volt a tagja. 1919-ben csatlakozott a bolsevik párthoz, 1920-ban a Kaukázusi Front 9. hadserege Forradalmi Katonai Tanácsának volt a tagja, majd különböző kommunista párttisztségeket töltött be. 1923. májustól az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság Oktatási Népbiztossága Politikai Oktatási Főigazgatóságának helyettes vezetője, Igazgatási és Szervezeti Osztályának vezetője, a Szociális Oktatási Főigazgatóságának vezetője, az *Eredményeink* című folyóirat szerkesztője. 1929 és 1937 között az oktatási népbiztos új helyettese, ebbéli minőségben ment volna Lipcsébe. Epstein már a poszt-Lunacsarszkij korszak embere volt, 1937-ben letartóztatták, 1938-ban kivégezték, 1956-ban rehabilitálták (http://lists.memo.ru, DB „A politikai terror áldozatai a Szovjetunióban"; Moszkva, kivégzési listák – Kommunarka, Utolsó letöltés: 2024. 02. 24.)

[51] Mojszej Mihajlovics Pisztrak (1888–1937) a Varsói Egyetem Fizikai és Matematikai Karán diplomázott 1914-ben, 1906-ban kezdte tanári karrierjét, Varsó magániskoláiban tanított. Az októberi forradalom után 1918–1931 között a Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság Oktatási Népbiztosságánál dolgozott, és ezzel egyidejűleg vezette a moszkvai Pantelejmon Nyikolajevics Lepesinszkijről (1968–1844), Lenin odaadó hívéről, történészről még életében elnevezett kísérleti iskolai közösséget. Az Állami Akadémiai Tanács (GUSZ) tudományos és pedagógiai szekciójának program- és módszertani alszakaszát és az iskolai bizottságot vezette. Bubnov időszakának kezdetétől száműzték Moszkvából, 1931–1936 között az Észak-Kaukázusi Egyetemen tanszékvezető, majd kutatási rektorhelyettes és rektor, 1934-től az Észak-Kaukázusi Pedagógiai Kutatóintézetet vezette. 1936–1937-ben a Felsőfokú Kommunista Oktatási Intézet Központi Pedagógiai Kutatóintézetének igazgatójaként dolgozott Moszkvában. Ellenforradalmi tevékenység vádjával letartóztatták, majd 1937 decemberében kivégezték, 1956-ban rehabilitálták (https://ru.wikipedia.org/wiki/Пистрак,_Моисей_Михайлович). Neve nem szerepelt sem a Nagy Sándor szerkesztette hetvenes évekbeli *Pedagógiai lexikon*ban, sem a rendszerváltás után megjelent változatban.

[52] Az előadások szövegét Piszkevics gondozásában 1929-ben Moszkvában, spanyolul 1930-ban adták ki: *Proletárpedagógia. A Művelődésügyi Munkások Nemzetközi Szervezete által szervezett lipcsei pedagógiai napok beszámolói, tézisei és vitái.* 1928 húsvétja, a Művelődésügyi Munkások Internacionáléja 8, Avenue Shu Mathurin-Moreau, Párizs-XIXe Párizs 1930, La Cootypographie Societé Ouvrière d'Imprimerie 11, Rue de Metz, Courbevoie. https://www.filosofia.org/urss/ite/pp30.htm, Utolsó letöltés: 2023. 02. 16.

[53] Andrej Szergejevics Bubnov (1883–1938, 1939, vagy 1940?), az 1917-es forradalom aktív szereplője, a kronstadti matrózfelkelés leverője, előbb Trockij-, majd 1924-től Sztálin-párti politikus, a Központi Bizottság tagja. Mint történész és a Politikai Bizottság tagja részt vett a történelemkönyvek bírálatában. 1937-ben kizárták a Politikai Bizottságból, majd mint a nép ellenségét kivégezték (Conquest, 1989. 104.). Hruscsov alatt rehabilitálták, 1957-ben a Szovjetunióban kiadták beszédeit, ami magyar fordításban is megjelent (Vág, 1975. 231.). Az orosz és a magyar kiadás jelzi, hogy a pedológia rehabilitációja meg tud akadni (bővebben: Béládi és Krausz, 1987. 153–158.).

[54] Vitathatatlan, hogy a vérre menő „pedagógiai vitában" a vezető helyzetű, befolyásos pedagógusok, pedológusok eszmecseréje valójában hatalmi-politikai küzdelem volt, amit szakmai beszédmódban folytattak (Vág, 1973. 77–87.; Illésné, 1973. 89–97.). Ez ne tévesszen meg senkit, hiszen a közoktatás mindig a közpolitika eleme volt, ami az értékválasztás miatt nem lehet tisztán technikai-racionális, azaz szakmai ügy. A pedagógiai vita során a maga teljességében válik láthatóvá, hogy az állami közszféra ágazataiban a szakmai érvelés súlyát éppen az állami és pártszférában birtokolt hatalom mértéke adja meg, ami kitetszik az erősen központosított despotikus rendszerek belpolitikai fordulataiból. Kétségtelen, hogy az (oktatási) ágazaton kívüli politikai küzdelmek részvevői szövetségeseket találnak a különböző szakmai felfogások képviselői között: a szakma és a politika közötti vékony mezsgyét mindkét oldalról könnyen át lehet lépni.

[55] A polgári demokráciákban is megesik, hogy a politikussá váló pedagógusok, pszichológusok vereséget szenvednek, ez azonban sehol sem járt olyan elképesztően végzetes következményekkel, mint a sztálini Oroszországban, vagy kisebb léptékben 1948 után a birodalomhoz csatolt kelet-európai országokban.

[56] Alekszej Georgijevics Kalasnyikov (1893–1962) a fizika és a matematika doktora. A Szovjetunió Pedagógiai Tudományok Akadémiája tagja és oktatási minisztere (1946–1948). 1918-tól a Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság Oktatási Népbiztosságának intézményeiben és egyetemein dolgozott, 1919-től a Moszkvai Szakképzési Osztály vezetője; az Állami Könyvkiadóban vezetői állásokban tevékenykedett 1921 és 1923 között. A 2. Moszkvai Állami Egyetemen nem pedagógiát, hanem tantárgyi módszertant tanított, 1926-ban lett professzor. Majd 1932–38 között, egyfajta büntetésként fizikát tanított két középiskolában. Később, távol az oktatástól a Szovjetunió Tudományos Akadémia Elméleti Geofizikai Intézetében a Föld állandó mágneses terének természetével kapcsolatos kérdésekkel, valamint műszertechnikai problémákkal foglalkozott. Miniszterként eltöltött évei után 1948-tól az Oktatási Módszertani Intézetben, 1953-tól a Művészeti Intézetben dolgozott. A Pedagógiai Tudományos Akadémia Általános és Politechnikai Oktatási Intézetének Politechnikai Képzési Laboratóriumának a vezetője. Művei: *Наука и школа для труда* (Tudomány és iskola a munkáért), 1921; *Индустриально-трудовая школа* (Ipari munkaiskola), 1922; *Об индустриальной школе* (Az ipariskoláról), 1925. https://mpgu-su.translate.goog/scientists/kalashnikov-aleksey-georgievich/?_x_tr_sch=http&_x_tr_sl=ru&_x_tr_tl=hu&_x_tr_hl=hu&_x_tr_pto=sc Utolsó letöltés: 2024. 02. 24.

[57] A szocializmus sztálini korszakában általánosan használták a középkorias nyilvános megalázás technikáját, a bűnöst önkritikára, bűnbánatra kényszerítették, mint esetünkben Blonszkijt, majd 1948 után ugyanabban a tisztogatási hullámban Magyarországon Mérei Ferencet, Faragó Lászlót, Csehszlovákiában a történész Jaroslav Kopačot és a reformpedagógus Václav Přichodát.

[58] Az 1929–30-as évek sztálini bel- és külpolitikai fordulata (amit Fitzpatrick semleges tudományos nyelven a politika újragondolásának nevez, ld. Fitzpatrick, 1976) választás elé állította a kommunista, szocialista tanok meggyőződéses híveit és követőit. Húsz évvel később ugyanilyen helyzetbe kerültek az elfoglalt államok baloldali hívei a kelet-európai proletárdiktatúrákban. A magyar, lengyel, cseh különféle, de baloldali értelmiségiek útjai ekkor váltak el (Miłosz, 1992), ahogy azt Mérei Ferenc esete is mutatja. A szocializmus és az ideológiai bázist adó marxizmus értelmezése is meghasadt: megkülönböztetik a Sztálin előtti „forradalmi" és utáni „ellenforradalmi" időszakot (Rozsnyai, 1994). Az ős-jó képében jelenik meg a Sztálin előtti időszak, az akkori gazdasági rendszer (Szamuely, 1971) vagy a reformpedagógia-alapú oktatáspolitika (Sáska, 2004, 2005), a tiszta marxizmus keresése egyfajta baloldali konzervativizmusként értelmezhető. Az iskolai gyakorlatban és a neveléstudományban a Sztálin előtti torzítatlan marxizmus képviselői közül Magyarországon különösképpen Rozsnyai Istvánné (1968) és Gáspár László (1983) nevét fontos kiemelni. Ők mint a torzítatlan marxizmus képviselői szemében nem a progresszív pedagógia (a pedológia) felé tájékozódtak, nem a a Lunacsarszkij-korszak jeleseihez fordultak, hanem az ő ellenzékük felé: a sztálini agitáció-propaganda által példaképnek stilizált Makarenkót választották. Jellegzetes kelet-európai képlet.

[59] A kongresszus Sztálin elleni nyílt lázadás volt. A KB megválasztásakor a küldöttek negyede Sztálin ellen szavazott, míg Kirov csak 3 ellenszavazatot kapott. A Kaganovics és Zatonszkij vezette szavazatszámláló bizottság meghamisította az eredményt. A kongresszuson megválasztott 139-tagú KB tagjai közül Sztálin 1938 végéig 98-at végeztetett ki, a küldöttek közül pedig 1108-at (Béládi és Krausz, 1987. 253–256.; Conquest, 1989). 1936-ban elkezdődött az első moszkvai per, a Zinovjev–Kamenyev-frakciók pere (Béládi és Krausz, 1987. 117–147.) és Zinovjev harmadik pere, akit ezúttal kivégeztek. A vád nem egyszerűen csak frakciózás volt, hanem az, hogy a frakciózás álcájában imperialista ügynök volt (Szabó, 1983).

[60] Nem is lehet biztosan megállapítani, hogy a pedológia végzetes bukását működésbeli diszfunkcionalitása (hiper-progresszivitása) okozta-e, vagy pedig a totalitárius rendszer belső politikai küzdelmeinek az áldozata lett, aminek a születését köszönhette – esetleg mind a kettő. A progresszív pedagógia hatalmi beágyazottsága igencsak kockázatosnak bizonyult. A polgári demokráciákban a kormányváltásokkal együtt járó oktatáspolitikai fordulatok összehasonlíthatatlanul békésebbek. Az 1944-es az angol Education Act (az állami politika mindenki előtt szélesebbre nyitotta a középfokú oktatást) végrehajtását a később hatalomra került konzervatív, tory párt hosszú ideig elhúzta, megakadályozni nem volt azonban elég ereje, a fékek és ellensúlyok rendszere stabilizálódott. A másik, felénk mérsékelten ismert és értelmezett eset a komprehenzív iskolák ügye (Sass, 2022). A nyugat-európai polgári demokratikus berendezkedésben a politikai megosztottság, a társadalmi egyenlőség, a túlterhelés, az ismeretcsökkenés, a diák lelki szükségleteihez (az érdeklődéshez és az erőfeszítés minimalizálásához) igazított szakma-politikai reformok egy új iskolatípust, a komprehenzív iskolát hoztak létre az ötvenek évek végén, a hatvanas évek elején. Az oktatási rendszer korábbi elemei kisebb-nagyobb részben megőrizték korábbi ethoszukat, főként az alapfokú oktatásban jelentek meg a reformpedagógiai eredetű módszerek. A kompromisszum kényszere alatt élő európai demokratikus polgári liberális rendszerekben fel sem merült, hogy bármelyik pedagógiai felfogás kriminalizálódjék, vagy hogy képviselői bármilyen tekintetben veszélybe kerültek volna.

[61] A közoktatás tartalmi szabályozásának állami módszerei nyilvánvalóan jelentősen befolyásolják a közoktatás telítettségéig növekvő számú pedagógusok munkáját. Nem meglepő, hogy a porosz állami bürokratikus módszertant az uralkodók, a diktátorok, a polgári demokratikus berendezkedésű államok tanügyi hivatalnokai egyaránt használják, hogy az államérdekből hivatalossá tett tananyagot a szuverén állam valamennyi iskolája kövesse. A didaktikai szempontok e tekintetben akkor és csak akkor lesznek elsődlegesek, ha a közügyeket pedagógiai szempontok alapján értelmezik és intézik. Más esetben a didaktika, még ha jó minőségű is, mégiscsak korporációs ideológia, mert nem a megismerést, hanem a kívánatos kormányzati cselekvés leírását szolgálja (Nahalka, 2023), még akkor is, ha a használt neveléstudományi szemléleti síkról nem érzékelhető vagy nem érthető a 18. század óta kiépült államok önálló logikája.

Absztrakt

A szovjet politikai befolyás gyengülése óta az oktatás értékrendje, módja iránti érdeklődés mifelénk a nyugati demokrácia irányába tájékozódik, hátat fordítva a legelső szocialista állam ideológiájának és módszereinek, elfeledve, hogy a szovjetizáció során mindkét szakasz néhány eleme mélyen beépült a kelet-európai közoktatás kultúrájába. Az 1917-es szocialista forradalmat követő szovjet totalitárius állam oktatási kormányzata hevesen elutasította a polgári demokráciák iskoláinak korábbi porosz eredetű szellemét, oktatásrendszerük irányítási módját, ezzel együtt Herbart fegyelmező pedagógiáját, s ennek helyébe valamennyi gyermek és iskolája önállóságában látta az egyenlőségalapú új társadalom létrejöttét. A proletárdiktatúra viszonyai között a majdani szocialista társadalom építői nevelési ideológiájuk és módszertanuk meghatározó mintáit a rendszerkritikus amerikai, illetve európai gyermektanulmányozóktól és pszichológusoktól kölcsönözték. A Lenin által értelmezett marxizmusba integrált eszmeimplementációs kísérlet kivívta a kor és a későbbi időszak politikai baloldalának csodálatát. A proletár nemzetköziség eszméje ugyan elenyészett az osztályharc programjával együtt, ám a szocialista nevelési elvek alapján szervezett új állami iskolák valóban létrejöttek, de csak a marxizmust-leninizmust mellőző szociáldemokrata és kapitalista közegű jóléti államokban.

Kulcsszavak: szovjet pedológia, gyerekközpontúság, Herbart, Lunacsarszkij, Dewey, proletárdiktatúra, egypártrendszer

 https://doi.org/10.14232/iskkult.2024.10.34

tanulmány

Donáth Péter

ELTE TÓK Társadalomtudományi Tanszék

„Sopronból nem lesz Pócspetri!”

„Sopronból nem lesz Pócspetri!” – harsogták a soproni katolikus iskolai tanulók és asszonyok részvételével 1948. június 7-én este lezajlott, a felekezeti iskolák államosítása elleni tüntetést követő párt- és tömeggyűlések transzparensei és a helyi lapok szalagcímei. Tanulmányunkban levéltári és sajtóanyagok, visszaemlékezések segítségével idézzük fel a rendőrség és tűzoltóság által feloszlatott másfélezres demonstráció 3 börtönbüntetéshez, 8-8 internáláshoz, illetve rendőrségi felügyelet alá helyezéshez, állásvesztésekhez vezető eseményeit. Ma már közismert: 1948. június 3-án Pócspetriben sem az történt, amit az iskolák államosításáért folytatott kampány keretében az akkori – justizmordot, hosszú börtönbüntetéseket eredményezett – koncepciós perben róla állítottak. Írásunkból kitűnhet: alaptalan volt a minden sérülés és rombolás nélkül lefolyt békés június 7-i soproni véleménynyilvánítással kapcsolatos korabeli propaganda, s a szolgálatába kényszerített rendőrség, ügyészség, bíróságok azon igyekezete, hogy bizonyítsák a kommunista párt- és állami vezetők állítását, miszerint mindenféle reakciós elemek felbujtása, a demokrácia és intézményei elleni támadás állt a történtek hátterében.

Az 1944–1946. évi soproni előzményekről röviden

Az egyházi iskolák államosítása elleni 1948. évi soproni megmozdulások két börtönbüntetésre ítélt szereplője az Isteni Megváltó Leányai tanítónőképzőjének apáca tanára és diákönkormányzatának vezetője volt. Ilyen-olyan elmarasztalásra kerültek a zárda többi iskolájának növendékei is, a város orsolyita és bencés iskoláinak diákjaival, tanáraival együtt.

Annak, hogy éppen Sopronban került sor másfél-kétezres tüntetésre, a „leghűségesebb város” általános légkörén, tradícióin túl sajátos előzményei is voltak.

Mindszenty József kapcsolata a soproni Isteni Megváltó Leányaival

Egyrészt a soproni Isteni Megváltó Leányai zárdát az átlagosnál szorosabb szálak fűzték Mindszenty Józsefhez, akit 26 kispapjával együtt a sopronkőhidai fegyházból 1944. december 28-án átszállítottak a zárda soproni anyaházába, s ott internáltak. Az akkor még veszprémi püspök Mindszenty ott tartózkodott (hatóságokkal levelezett, kispapokat szentelt, misézett, kertészkedett, havat lapátolt stb.) 1945. április 17-ig. 1945. március 9-től csatlakozott hozzájuk az ugyancsak papjaival internált Shvoy Lajos székesfehérvéri

püspök s néhány világi politikai fogoly[1] (Geiszbühl, 1985a, 1985b; Mindszenty, 1989. 47–58.; *A magyar katolikusok*..., 1990. 15–21.; Ribai, 1991; Mózessy, 2002. 65., Baranyai, 2009. 34–37.; Balogh, 2015. 712–743.; Milkovics, 2022. 62–65.).

Veszprémbe visszatérve, 1945. április 25-én Mindszenty József levélben köszönte meg Berghofer M. Berchmana zárdafőnöknőnek a fogságuk alatt róluk történt gondoskodást:

> „Szerencsésen hazavergődve első kedves teendőmnek érzem, hogy hálás köszönetet mondjak azért a jóságos és áldozatos gondviselésért, amelyben magamat és papjaimat oly hosszú időn át részesíteni kegyes volt. Amennyire a szomorú viszonyokra jellemző, hogy hazulról hónapokra elkerültem, mert eltávolítottak, annyira mindenkorra, koporsóm zártáig kedves emlékem marad a szomorú internálás kereteit kitöltő sok jó példa, szeretet és jóság. […] Adná az Isten, hogy viszonozhatnám, legalább némileg, a felejthetetlen jóságot”

– írta a püspök.[2] Majd május 7-én megismételte:

> „Mély hálával gondolok Tisztelendő Anya és a nővérek szeretetteljes gondoskodására, amelyben soproni fogságom alatt részem volt.” (Mészáros, 1997. 14.)

1945. október 14-én, hercegprímási pesti székfoglalója alkalmával Mindszenty József újabb jelét adta hálájának:

> „Az ünnepi szentmise után audienciára hívták a szerzeteseket, szerzetesnőket a hercegprímáshoz. Elsőként T. Anyát. Így ő üdvözölte és köszöntötte őt a szerzetesnők nevében. A hercegprímás nagyon szívélyesen fogadta a szerzeteseket, szerzetesnőket s ezt mondta: mindig szerettem és becsültem a szerzeteseket, életüket, munkájukat, de mióta az Isteni Megváltó Leányainak rabja voltam [Sic!], még jobban becsülöm őket, mert láttam munkájukat, áldozatos életüket.”[3]

A személyes ismeretség az Isteni Megváltó Leányai és növendékeik körében is megtette hatását. Erről tanúskodik 1945–1946. évi iskolai értesítőjük egy részlete és rendházi krónikájuk további információja:

> „»Mindszenty bíboros minden beszédéből, körleveléből vasenergia, megfellebbezhetetlen erő, de egyben mélyen érző szív melegsége árad« – írja az értesítőben az igazgató. Ilyennek ismertük meg őt, amikor elvhűségéért hónapokon át Anyaházunkba volt internálva 26 papjával. Mi egyazon lélekkel sorakozunk mögéje, és követjük…
>
> Akit példaképünkként ismerhettünk meg, Mindszenty József püspököt, azt, mint bíborost még egyszer Anyaházunkban láthattuk vendégül. Papp Kálmán soproni városplébánost szentelte püspökké 1946. június 16-án – a mártírhalált halt Apor Vilmos utódjául. A szentelés után Anyaházunkban, az iskolaépület I. emeleti nagytermében volt az ünnepi ebéd, mintegy 80 személy számára. […] A tisztelgő látogatások még az ebéd előtt szintén Anyaházunkban folytak le.”[4]

Így a zárda nővérei és növendékei, amikor 1948-ban hercegprímás iránti tiszteletükről és hozzá való ragaszkodásukról nyilatkoztak, abban nemcsak legfőbb hazai egyházi elöljárójuk iránti hívő ragaszkodásuk, hanem a közeli ismerőshöz őket fűző emlékeik is szerepet játszottak.

Sajátos körülmények folytán a soproni diákok már 1945 novemberében tapasztalatot szereztek a tüntetésszervezésről, annak lebonyolításáról, s második alkalommal még a rendőrséggel való összecsapásról is.

Böck János, az Isteni Megváltó Leányai zárda iskoláinak hitoktatója a háború végén, a 124. tábori kórház lelkészeként sokakat temetett. Köztük volt a soproni Takácsi Nagy Géza is, akinek szüleivel a városba kerülve megismerkedett.

> „A szülők siratták gyermeküket s nagyon fájt nekik, hogy bizonyos berkekben hazaárulóként emlegették e háború magyar katonáit, halottait. E védtelen halottak védelmére cikket küldtem az el nem kötelezett [a Kisgazda Párttal rokonszenvező – D. P.] Soproni Újságnak. Az írás »Nem hősök?« címmel 1945. október 14-én jelent meg a vasárnapi szám vezércikkeként"

– emlékezett utóbb Böck János (Lang, 2003. 23.).

> „Mit vétettünk? Szégyenkeztek, hogy mi is a magyar hon fiai voltunk? Hogy meghaltunk hűségben, becsülettel? Feleljetek! A felelet nem nekünk kell, csak elárvult mieinknek […]
>
> Felelek, mert hallgatnom nem szabad! Pár szavam vígasz és kemény tiltakozás.
>
> Nyugodjatok meg riadt fájdalmak: hősöket sirattok. Kinek élete szent eszme tüzén: hit, haza, család oltárán hamvad el, az minden népnél hős. […]
>
> Más hang hallatszik: Nem! Mert romboló áradatnak zsoldosai voltak. Véres agyrém, s nem szent eszme védelmében estek el.
>
> Tiltakozunk! Hitványok és gyávák nem ők voltak, hanem mi: a nemzet. Tétlenül néztük, aljas elemek, mint hívják harcba népünket állítólag a haza védelmére. Vakmerő Júdás-kezek a haza legszentebb kincseit piacra hurcolták, s mi nem cselekedtünk, meggörnyedt gerincünk, közben ők véreztek ártatlanul, hősiesen a hazáért.
>
> Némuljon el minden hang, mely a nemzet hőseit mocskolja. Aki akkor gyáva volt, most ne legyen igazságtalan […] Kinek hősi életre igénye nincsen, a hősi halottat becsülni hogy tudná?
>
> Dicső felszabadítóink éltető közelségében görnyedt gerincünk kezd megegyenesedni, szabad életre vágyunk, a gyűlöletet a jobb uralma váltja fel… Fájdalmunk mellett az igazak lelkében a kegyelet lángja ég: hőseink emlékét világítja meg"

– olvashatjuk egyebek között a rendőrség figyelmét is felkeltő cikkben.

Valaki még a népbíróságnál is feljelentéssel próbálkozott, ám ők – talán a cikk utolsó mondataira tekintettel – nem tartották a cikket felelősségvonásra okot adónak (*Soproni Újság*, 1(6), 1–2.; Lang, 2003. 23–27.). Nem így a soproni rendőrség vezetője. Miután november 5–6-án világossá vált, hogy Sopronban és a vármegyében a Kisgazdapárt 65,7%-os, illetve 75%-os választási győzelmet aratott (*Hétfői Soproni Újság* rendkívüli kiadás, *Soproni Újság*, 1(24), 1.), Vietorisz Géza november 7-én kihívattatta órájáról Böck Jánost, és két rendőrrel a kapitányságra kísértette s internáltatta. Az eljárás a városban s különösen a diákság körében felháborodást keltett.

A *Soproni Újság* november 9-i számában – vélhetően a belügyi tárca körüli, pártok közötti huzakodás részeként – Vietorisz Géza azonnali eltávolítását követelték.

> „Mély megdöbbenés és felháborodás futott végig tegnap délelőtt a demokratikus soproni magyarok lelkén. […] Vietorisz Géza soproni kiskirály letartóztatta és

internáltatta Böck János római katolikus lelkészt. Mi volt a bűne Böck Jánosnak? Mit vétett az az ember, aki Sopronban mindenki ismerőse és tanítványai egységesen talpig becsületes, demokratikus magyarnak ismertek? Nem lehet ok arra a kifogásolt cikk, amellyel Böck János a Soproni Újság hasábjain írt a hősi életszemléletről, azon egyszerű oknál fogva, minthogy a hatóságok az eljárást a vád koholtságánál fogva szüntették meg! […] Nem vétett Böck János semmit! Mint ahogy nem vétett sok más ártatlanul meghurcolt magyar, akiket kiskirályok fogattak le, csak azért, mert magyarok mertek maradni.

Sopron város és vármegye demokratikus magyarsága ezek után haladéktalan vizsgálatot kér. Ha valaki bűnös, büntessék meg, de az ártatlanokat ne hurcolják meg jogtalanul. Követeli, hogy Böck Jánost azok után engedjék azonnal szabadon!”

– írta egyebek között v. Balla Ernő (Balla, 1945. 3.).

November 9-én a soproni diákság is tiltakozását fejezte ki Böck János internálása miatt. M. A. egykori diáklány évtizedek múltán így emlékezett fellépésük motívumaira:

„Mint a rendi iskola diákjai […] tudomást szereztünk Böck János letartóztatásáról, és nagyon igazságtalannak tartottuk, hogy a fasiszták által kivezényelt és elesett szegény katonáinkat a »felszabadító« szovjet rezsim és csatlósai nem tartották hősöknek. Csak az elesett szovjet katonákról beszéltek, azokat dicsőítették, akik szintén, mint emberek, katonák nem tehettek arról, hogy hazájuktól távol, idegen földön kellett meghalniuk […] Ugyanakkor elvártuk volna, hogy ugyanígy értékeljék szegény magyar katonáink életáldozatát. Mindenképpen igazságtalannak tartottuk Böck János hitoktató letartóztatását és szabadon bocsátása érdekében tüntetést szerveztünk.” (Ribai, 1991. 71.)

A *Soproni Újság* november 11-i számában számolt be a demonstráción történtekről:

„November 9-én déli 1 órakor a soproni politikai rendőrség épülete előtt többszáz soproni diáklány csoportosult össze, hogy tömeges megjelenésükkel tiltakozzanak Vietorisz soproni rendőrkapitánynál Böck János hitoktató internálása ellen. Mivel a politikai rendőrségen Vietorisz főkapitányt nem találták, onnan a főispáni hivatal elé vonultak, s a főispán segítségét kérték… A főispán azonban Budapesten tartózkodott, s ebben az ügyben különben sem illetékes az intézkedésre, csupán a rendőrfőkapitány. A leánysereg ismét Vietorisz lakása elé vonult. A tiltakozó leányok által szerkesztőségünkhöz küldött levél számol be arról, hogy Vietorisz főkapitány a tiltakozó lányokat sem hivatalában, sem lakásán nem fogadta, mert – alárendeltjeinek közlése szerint – betegen, 40 fokos lázzal fekszik. Böck János tanítványai – mivel tüntetésüknek nem lett meg a kellő eredménye s mivel a főkapitány nem fogadta őket, – lapunk szerkesztőségét kérték meg, hogy tiltakozásukat továbbítsuk […]” (*Böck János internálása…*, 1945. 2.)

Az *Új Sopron* élesen támadta a *Soproni Újság* idézett cikkeit, amire utóbbi november 13-i számában reagált:

„*Diáklányok fölvonultak* Vietorisz főkapitányhoz, *hogy Böck János hitoktató letartóztatása ellen tiltakozzanak. Nem pártpolitikai alapon, hanem az emberiesség a szabadság megbecsülése jogán, hiszen demokráciában, magyar demokráciában élünk, melyben a jogegyenlőség alapján véleményt, érzést nyilvánítani szabad nemcsak a kommunistáknak, hanem más közönséges halandónak, nemcsak férfinak, hanem nőnek is, nemcsak vén szakállasoknak, hanem ifjúsági teremtményeknek*

> *egyaránt. Az olyan demokrácia, amelyben csak nekem lehet jogom és igazam, minden – csak nem demokrácia*. Jóbarátunk az Új Sopron szörnyen felháborodik a diáklányok megmozdulásán, s miután az apagyilkosságtól kezdve minden vétket egyes egyedül csak a Kisgazdapárt követhet el, megint kiönti rá az epéjét. […] A Kisgazdapárt nem tapasztalatlan diáklányok felvonulásában mutogatja erejét. Sokkal nagyobb dolgokban, a választásban ezt megtette már […]" (*Már megint…*, 1945. 3., kiemelés tőlem – D. P.)

E sajtópárbaj hangneme is mutatja: a kommunista és kisgazdapárt közötti, BM körüli huzakodás a soproni diáklányok akcióját is a helyi főkapitány pozíciójának megtartására, illetve leváltására vonatkozó, pártok közötti küzdelem dimenziójába állította. A rendőrség feladata, nevéből adódóan, a nyugalom és a rend megőrzése, ezért – s talán a saját jelöltjük remélt esélyeinek növelése érdekében – másnap, a november 13-i diáktüntetésről tudósítva a *Soproni Újság* szerkesztői hangsúlyt váltottak.

> „A Böck János internálása által okozott izgalmak még mindig nem ültek el. A hitoktató növendékei a pár nap előtti tüntető felvonulásukat, melyet Böck János szabadon bocsátása érdekében rendeztek Vietorisz főkapitány ellen, tegnap a déli órákban megismételték. Ismét többszáz leány és fiútanuló vonult fel a politikai rendőrség Kossuth Lajos utcai székháza elé, ahol hangosan követelte Vietorisz Géza főkapitánytól Böck János szabadon bocsátását. A főkapitány utasítására a tüntető diákságot a rendőrség karhatalommal oszlatta szét, és többeket közülük őrizetbe vett. Az esetet sajnálattal vesszük tudomásul. *Amennyire tiszteletben akarjuk tartani a demokratikus fiatalság helyénvaló véleménynyilvánítási szabadságát, éppen annyira helytelenítenünk kell azt, hogy az egyszer már megtett tüntető lépést megismételték, s ezzel magukat inzultusnak tették ki, felesleges izgalmat okoztak és a nyugtalanságot tovább fokozták*. […] Az ügyet nem lehet az utcáról elintézni." (*Diáklányok…*, 1945. 3., kiemelések tőlem – D. P.)

A demonstrálókat elmarasztaló tudósításból keveset tudunk meg a második tüntetésen történetekről, az akkor sokszáz diák által szerzett tapasztalatról, ezért egy tüntető diáklány visszaemlékezése révén egészíthetjük ki képünket:

> „Az iskola udvarán gyülekeznek a tanító- és óvónőképző, a kereskedelmi és ipariskola diákjai. Fegyelmezett négyes sorokban némán vonulnak végig a városon. Élükön két diáklány vitte a táblát ezzel a felirattal: »Magyar, ne bántsd a magyart!« Útközben nemcsak bencés diákok, de a város többi iskoláiból való diákok is csatlakoztak a menethez. […] A Várkerületre érve csatlakozott hozzánk utolsó soraink mögé 25 főnyi bencés gimnazista. […] Teljes rendben eljutottunk a Kossuth Lajos utca sarkáig. Itt találkoztunk a rendőrök közül az elsővel, aki utunkat állta, s azt mondta, hogy oszoljunk szét. Mi nem vettük figyelembe a felszólítást, hanem gyorsított léptekkel vonultunk a politikai rendőrség épülete elé. Közben jött felénk kb. 15 fegyveres rendőr. Még jóformán nem is értünk kijelölt célunk elé, amikor a rendőrök közül ránk rohant egy civilruhás férfi – mint később megtudtuk Kókai nevezetű – s le akarta tépni a »Magyar, ne bántsd a magyart!« című plakátunkat. Mi nem engedtük. A plakát mindig magasabbra emelkedett. Ekkor kezdtük kiabálni: Vissza a hitoktatónkat! Kókai önmagából kikelve ütött, vert bennünket. Közben a legdurvább trágár szavakat szórta ránk. S nem tekintve, hogy védtelen lányokkal van dolga, állandóan ököllel ütött, vert bennünket. Ezekután kénytelenek voltunk esernyőinkkel védekezni, s állandó ütemre kiabáltuk: Vissza, vissza! Vissza a hitoktatónkat! Kókai úgy ráütött az egyik bencés diákra, hogy azonnal összeesett.

> Kókaival együtt több civilruhás egyén is tettleg bántalmazott bennünket. Olyan kifejezéseket mondott ránk, amelyek ellen a mi leánylelkületünk és önérzetünk minden erejével tiltakozik. […] A kivezényelt rendőrség puskatussal ütött, vert bennünket, s így a diáktömeg követelését hangoztatva, a Kossuth Lajos utcába hullámzott, majd a Gróf Klebelsberg Kunó utcába nyomtak bennünket, s a rendőrök állandóan azzal fenyegetőztek, hogy közénk lőnek. Eközben elhurcoltak bepofozva 10 bencés diákot a legelső sorokból a politikai rendőrség épületébe. Jellemző volt a helyzetre, hogy az egyik civil, egy kis csapat bencés diákot kergetett, s a jelenlévő oroszok közül egy – látva ezt – jól megverte a civilruhás férfit. A Klebelsberg utcába beszorulva egyenként küzdöttünk esernyőink segítségével a kivezényelt fegyveres rendőrséggel. S mikor az egyik rendőr puskatussal beverte iskolánk portájának ablakát tehetetlen dühében, a leánysereg csak ennyit tudott ütemre kiáltani: Pfúj, pfúj! Mi tüntetni akartunk, ez volt a célunk: Követeljük hitoktatónkat! Az alapeszme, az indítás is a miénk. Éltünk jogainkkal, s az igazság nevében követeltük és követeljük a hitoktatónkat!”[5]

M. A. szerint az elfogottak közül a rendőrségen többeket meg is vertek, a tüntetők iskolái elé rendőröket állítottak (Ribai, 1991. 72.).

Így e két alkalommal a soproni katolikus iskolák diákjai megismerkedtek az ilyen megmozdulások szervezésének módjával, a demonstrációk koreográfiájával s a rendőrségi fellépés következményeivel, beleértve azt is, hogy tiltakozásuk akkor nem vezetett eredményre.

Böck Jánost ugyanis 1945. november 7-től december 21-ig fogva tartották. Internálása körülményeiről levélben számolt be az Isteni Megváltó Leányai zárda főnöknőjének:

> „Nagy a nyomor és elégedetlenség tanyánkon. Aki nem érzi, nem tapasztalja saját bőrén, az el sem képzeli, az emberi gonoszság mily szédítő mélységű […] Érdekes társaságot alkotunk mi itt. Tessék elképzelni egynéhány száz reakcióst egy helyen. Magunk szemében mind ártatlanok vagyunk. Kisded bárányok. Már kezdjük azt gyanítani, azért hoztak ide bennünket, hogy megóvjanak a kinti élet farkasaitól […]”

– írta ironikusan Böck János, akit az internálásból való elbocsátása után 1946. október 3-ig rendőri felügyelet alatt tartottak, előbb Sopronban, majd a győri szemináriumba való áthelyezése után Győrben (Lang, 2003. 27–28.).

Az 1945–1946. évi előzmények ismertetésének befejezéséül meg kell említenünk, hogy a VKM-ben parlamenti pártok és a pedagógus szakszervezet képviselőivel 1946 július- augusztusában folytatott egyeztetések után, az iskolák demokratizálása érdekében a 10 éven felüli általános iskolások és a középfokú és középiskolások számára elrendelték diákönkormányzatok megszervezését osztály- és iskolai szinten egyaránt (*Tervezetek*..., 1946. 485–503.). Ezek kulcsszerepet szerepet játszottak a későbbi tiltakozások megszervezésében. Ezzel lépünk tovább a Sopronban 1948. június 7-én és azt követően történtek közvetlen előzményeinek áttekintéséhez.

Az államosítások elleni soproni tiltakozások közvetlen előzményei

Történetírásunk többször, részletesen foglalkozott az 1948. évi iskolaállamosítás körüli vitákkal, harcokkal, azok lefolyásával (Arató, 1976; Bolla, 1976; Dancs, 1979; Balogh és Izsák, 1980; Gergely, 1985; Balogh és Knausz, 1988; Kovács és Pőcze, 1988; Salacz, 1988; Mészáros, 1989; Kardos és Kornidesz, 1990; Németh, 1991; Szabó és Szigeti, 2008; Balogh, 2008; Donáth, 2008). Ezért dolgozatunkban megelégszünk a június 7-i

soproni történések megértéséhez elengedhetetlenül szükségesnek látszó előzmények felidézésével.

Az 1946–1947. években a fakultatív hitoktatás bevezetésével és az állami tankönyvek általánossá tételével szemben kibontakozott, egyháziak által szervezett országos tömegmozgalom hatására – az 1947. évi választásokra készülve – a kormány átmenetileg levette a napirendről az egyházak és az állam kapcsolatát alapvetően befolyásoló kérdéseket. A „kékcédulás" választások és a polgári pártok meggyengítésére irányult, eszközökben nem válogató intézkedések nyomán a két munkáspárt immár az új országgyűlésben és a koalíciós kormányban domináns helyzetbe került, majd Magyar Dolgozók Pártja (MDP) néven egyesülni készült.

Országos és soproni előzmények az államosítás szándékának bejelentésétől a Pócspetriben történtekről Sopronba ért hírekig

Május 12–14-én került sor az MDP programtervezetének véglegesítésére s közzétételére. Ebben olvashatjuk:

> „*A demokratikus nevelés egységének biztosítására a párt követeli: egységes állami tankönyvek bevezetését valamennyi iskolában, valamennyi fokozatban; a tanügyigazgatás egységesítését és korszerű reformját, az egyházi iskolák államosítását*, az egyház hitoktatási jogának és a papnevelőiskolák egyházi jellegének csorbítása nélkül. A párt síkraszáll a teljes vallásszabadságért, tiszteletben tartja a vallásos érzést, felhívja az egyházakat a bukott nagybirtokos és tőkés renddel való szakításra, a népidemokrácia vívmányainak elismerésére, a demokratikus állammal való békés együttműködésre. Ugyanakkor a párt kijelenti, hogy *erélyesen fellép az egyház palástja mögé bújó reakciós irányzatok ellen és kíméletlenül leleplezi a vallásos érzéssel visszaélő népellenes politikát.*" (Rákosi és Szabó, 1967. 601–602., kiemelések tőlem – D. P.)

1948. május 15-én délben Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter sajtótájékoztatón közölte:

> „A tegnapi minisztertanács bizottságot küldött ki, amelynek vezetésével engem bízott meg, hogy az egyházakkal megegyezésre jusson az egyház és állam kérdéseiben s többek közt olyan fontos kérdésben, mint amilyen a magyar iskolaügy demokratikus egységesítése, államosítása […] Okom van hinni, hogy a római katolikus hívők demokratikus zöme ugyancsak megértéssel és reménykedéssel várja, hogy a magyar demokrácia és az egyház kérdéseit nemcsak az iskola terén a kölcsönös megértés és engedékenység szellemében megoldjuk […] *Ha ellenállásba ütközünk, ha lelki terrorral és félrevezető izgatással próbálják megtéveszteni népünket, ha harcolni kezdenek a magyar népi demokrácia és az ifjúság alapvető érdekei, jogai ellen, akkor természetesen azt is tapasztalni fogják, hogy a demokráciának nemcsak türelme, hanem eltökéltsége is van.* Én azonban meg vagyok győződve róla, hogyha csak a demokráciától függ, úgy ezt a kérdést is békésen, sokat szenvedett magyar népünk felemelkedésére és felvirágoztatására fogjuk megoldani." (Ortutay, 1948., kiemelés tőlem – D. P.)

A miniszter egyidejűleg diplomatikusan békés és fenyegető megnyilatkozásából nem tűnik ki, ami az MDP programnyilatkozatának szövegéből nyilvánvaló: a kormány a sikeres tárgyalások feltételéül szabta „a bukott nagybirtokos és tőkés renddel való

szakítást és a népidemokrácia vívmányainak elismerését”. Ortutay május 19-i tárgyalásra invitáló levelére 24-én Mindszenty József hercegprímás előfeltételekkel válaszolt. Elvárják kormánynyilatkozattal az államosítás napirendről való levételét, a feloszlatott katolikus egyesületek felújításához vagyonuk visszaadását, egy napilap engedélyezését, s ahhoz papír biztosítását (Kardos és Kornidesz, 1990. 237–238.). Ahogy várható volt: a két fél közötti tapogatózó tárgyalások a lényegi kérdéseket illetően eredménytelenek maradtak (Balogh, 2008).

Mindkét fél a társadalom tömeges pro és kontra mozgósítására, a tárgyalóasztalon kívüli erődemonstrációra koncentrált, a békeszerződés aláírása és a hidegháborús légkör kialakulása következtében nemzetközileg változott – az egyházak számára hátrányos – helyzetben.

Az Actio Catholica (a továbbiakban AC) vezetői ellen 1948. június közepén indult vizsgálat jegyzőkönyveiből, Mihalovics Zsigmond és Lénárd Ödön vallomásaiból tudható, hogy május közepén utasítást kaptak a püspöki kartól, személyesen Mindszenty Józseftől a Katolikus Szülők Vallásos Szövetségének mozgósítására az államosítás elleni tiltakozások megszervezésére.[6] A miniszteri bejelentést követő napon, 1948. május 16-án, pünkösd vasárnapján a Katolikus Szülők Vallásos Szövetsége (a továbbiakban KSZVSZ) Országos Intézőbizottsága levelet intézett a hercegprímáshoz, helyi csoportjaihoz és Ortutay Gyulához.

A Mindszenty Józsefhez intézett levélből kitűnik, hogy milyen megfontolások alapján szervezkedtek:

„A KSZVSZ Országos Intézőbizottságának tagjai a többi szülővel együtt igaz örömmel hallgatták a Magyar Püspöki Karnak és Eminenciádnak a Szentlélek ünnepén elhangzó intő szózatát. Mély hála tölti el szívünket, a katolikus Anyaszentegyház iránt, amely újra kifejezte, hogy »ha a nevelésre természetfölötti síkon az Egyházé az elsődleges jog, természetes síkon a Tiétek [ti. a szülőké], és csak Tiutánatok jön az állam...« A szülőknek erről a természetjogban gyökerező kötelességéről és jogáról a totalitárius uralomra törő államok nem akarnak tudni, mert ők az iskolákban is csupán politikai eszközt látnak céljaik elérésére. Utoljára Hitler járt ezen az úton. [...] De megnyugtat bennünket, hogy miként akkor is, ma is a katolikus Anyaszentegyház rendíthetetlenül védelmébe veszi a mi természetjogunkat”

> „A KSZVSZ Országos Intézőbizottságának tagjai a többi szülővel együtt igaz örömmel hallgatták a Magyar Püspöki Karnak és Eminenciádnak a Szentlélek ünnepén elhangzó intő szózatát. Mély hála tölti el szívünket, a katolikus Anyaszentegyház iránt, amely újra kifejezte, hogy *»ha a nevelésre természetfölötti síkon az Egyházé az elsődleges jog, természetes síkon a Tiétek* [ti. a szülőké]*, és csak Tiutánatok jön az állam…« A szülőknek erről a természetjogban gyökerező kötelességéről és jogáról a totalitárius uralomra törő államok nem akarnak tudni, mert ők az iskolákban is csupán politikai eszközt látnak céljaik elérésére.* Utoljára Hitler járt ezen az úton. […] De megnyugtat bennünket, hogy miként akkor is, ma is a katolikus Anyaszentegyház rendíthetetlenül védelmébe veszi a mi természetjogunkat”

– írták a hercegprímásnak.[7]

A katolikus egyházi szervezetek által ifjúkorában sokrétűen támogatott Ortutay Gyulának írt aznapi levelük elszánt hadüzenetet és a hívőtárs meggyőzésének – reménytelen – kísérletét mutatta:

> „[M]egdöbbentett bennünket, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának, […] programnyilatkozatában hivatalosan is szerepel az egyházi iskolák államosításának és az egységes állami tankönyvek bevezetésének terve. […]
>
> Ugyanígy felemeljük szavunkat Miniszter Úrnak május 15-én délben elhangzott sajtónyilatkozatával szemben. […] A jelen helyzetben szülői jogainkat hanyagolnánk el és az Úristen előtt legsúlyosabban latba eső kötelességünkhöz bizonyulnánk hűtlennek, ha nem emelnénk Miniszter Úr előtt óvó szavunkat.
>
> 1. A KSZVSZ fentiek értelmében az isteni és emberi jogok legsúlyosabb megsértésének minősíti, hogy a nevelés körül zajló elemi fontosságú kérdésekben mindenki szóhoz jut, éppen csak a természetes jogon elsősorban érdekelt szülő nem. […]
> 2. A leghatározottabban tiltakoznunk kell az ellen, hogy a mi figyelembe nem vett jogunkat a Pedagógusok Szabad Szakszervezete sajátítsa ki és foglaljon állást az iskolák államosításának kérdésében. […]
> 3. Magunk részéről pedig *megbízóinkhoz, a magyar katolikus társadalomhoz fordulunk és felszólítjuk, hogy a hitvallásos iskoláink államosításának és az egységes állami tankönyvek bevezetésének terve ellen minden lehető és megengedett törvényes eszközzel, a következményekre való tekintet nélkül haladéktalanul és egyemberként szálljon síkra. A magyar katolikus szülői társadalom szívvel-lélekkel azonosítja magát a Magyar Püspöki Karnak pünkösdi levelével és ebben a kérdésben a legteljesebb elszántsággal fogja megvívni a harcot, mert ez egyszerűen az Istennel, vagy Isten ellen kérdése*."

– írták, majd személyesen a miniszterhez címezték szavaikat:

> „Mint a katolikus Egyháznak hű fiai […] az evangéliumi testvéri intelem kötelezettségének teszünk eleget, amikor az ugyancsak katolikus vallású Miniszter Urat figyelmeztetjük mindannak következményeire is, amire a sajtónyilatkozat szerint készül.[8] Egyúttal arra kérjük, hogy lélekben szálljon vissza a múltba és gondoljon arra, hogy gimnazista és egyetemi hallgató korában mi mindent élvezett éppen azok részéről, akik ellen most támadásra készül. […] Az elveknek kijáró határozottsággal, de a tévedőért is aggódó felebaráti szeretettel írtuk e sorokat […]"[9]

E két levelet is mellékelték a KSZVSZ helyi csoportjaihoz pünkösd vasárnap írt levélhez. A KSZVSZ Országos Intéző Bizottsága

> „köszönettel vette a Magyar Püspöki Kar pünkösdi szózatát. Ebben a kérdésben kizárólag ez szabhatja meg mindnyájunk állásfoglalását. […] Határozott hangú levélben szögeztük le állásfoglalásunkat valamennyi országgyűlési képviselő, a kultuszminiszter és a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete előtt. […]
>
> Felhívjuk a helyi csoport figyelmét arra, hogy ennek a kérdésnek eldöltétől függ, hogy gyermekeink az Isten vagy az istentelenség szolgálatára nevelődnek-e rá. Ezért *felszólítjuk a helyi csoportot, hogy riadószerűen azonnal hívja össze tagjait, ismertesse ott jelen körlevelet és annak mellékleteit. Értessék meg a szülőkkel, hogy olyan ponthoz érkeztünk amikor minden lehető törvényes és megengedett eszközzel ugyan, de ezen belül, ha kell foggal és körömmel, megvédjük gyermekeink jövőjét. Ezért a helyi csoport is hozzon a helyzet komolyságának megfelelő elhatározásokat*

és fejezze ki azokat a kerület képviselői, közigazgatási hatóságok, a kultuszminisztérium és bármely más jónak látszó fórum felé is. Általában minél egyénibben a legvégső elhatározottság tudatában járjon el minden helyi csoport.”

– írták a többezres példányban sokszorosított, országszerte a plébániáknak is megküldött, visszajelzést váró levélben.[10]

A miniszteri bejelentést követően mozgósítási verseny indult egyfelől az állami szervek, pártok, szakszervezetek, valamint az ezek befolyása alatt álló sajtó, rádió segítségével az államosítás követelése mellett; másfelől a katolikus egyház, a KSZVSZ körlevelei, a plébániák, egyházi intézmények segítségével az államosítás terve ellen.

Az AC központjába befutó jelentések, jelzések szerint a Soproni Isteni Megváltó Leányai KSZVSZ szervezete már május 19-én tiltakozott az államosítás ellen.[11] Majd május 25-én készült a következő, a miniszterhez címzett levél:

„Tudomásunkra jutott, hogy a »Magyar Diákok Nemzeti Szövetsége« kérvényt intézett a magyar ifjúság nevében Miniszter Úrhoz, melyben kérik a felekezeti iskolák államosítását. E kérvényt a mi tudtunk és beleegyezésünk nélkül terjesztették fel. SOPRON KATOLIKUS IFJÚSÁGA EZENNEL TILTAKOZIK ELLENE!!! NEM ENGEDHETJÜK ISKOLÁINK ÁLLAMOSÍTÁSÁT!!! Reméljük és biztosan tudjuk, hogy Miniszter Úr teljesen tisztában van azzal, hogy a fent említett Szövetség megnyilatkozása a magyar diákság nagy többségének – a felekezeti iskolák neveltjeinek – tudta és hozzájárulás nélkül történt. Mi, a magyar katolikus iskolák diákjai tiltakozunk iskoláink és nevelőintézeteink államosítása ellen! Bízunk Miniszter Úr többszöri nyilatkozatában, amellyel elismerte, milyen jól és hasznosan működnek a felekezeti iskolák, bízunk ígéretében, hogy a felekezeti iskolákat nem államosítják!”

– 129 soproni diáklány, köztük több diákönkormányzati vezető aláírásával.[12]

Ugyanaznap indult Sopronban az államosítás melletti sajtókampány: a kommunista *Sopronmegye* május 25-én az első oldalon a két munkáspárt egyesülése, a másodikon az államosítás mellett kampányolt (*Megindul…*, 1948). Másnap első oldali címben állította: *Az egyházi iskolák államosítása a közvélemény általános követelése. Tömeges megnyilatkozások történnek országszerte*. Majd a 3. oldalon Sopronbánfalva Nemzeti Bizottságának államosítást támogató határozatáról tudósított (*Az egyházi iskolák…*, 1948).

Akkoriban *A Szív* újságban közölték a budapesti műegyetemisták katolikus egyház, Mindszenty József és az egyházi iskolák fenntartása melletti állásfoglalását.[13] Ezt az Isteni Megváltó Leányai iskoláiban tanórákon felolvasták. Hatására többen arra az elhatározásra jutottak, hogy hasonló szövegű állásfoglalást fogalmaznak, s ezt közölték osztályfőnökeikkel is. Németh Marianna, a tanítónőképző diákönkormányzatának elnöke május 26-án azzal kereste fel osztályfőnökét, a diákönkormányzat összekötő tanárát, hogy mivel a szöveg elkészítését korábban vállaló műegyetemista visszalépett, s ő már nagyon fáradt, segítsen megszövegezni a másnapi úrnapi körmenet után felolvasni szándékozott fogadalmat. Antoni M. Aristella nővér megfogalmazta a kívánt szöveget, s lediktálta Németh Mariannának.[14] A rendi irattárban megőrzött szöveg így szólt:

„Mi, soproni katolikus diáklányok, Isten és az emberek színe előtt kijelentjük, hogy katolikus iskoláinkhoz ragaszkodunk. Jogtalannak tartjuk a katolikus iskolák államosítására való törekvést és teljes lelkünkkel ragaszkodunk Krisztus földi helytartójának magyar képviselőjéhez, Mindszenty József bíboros hercegprímáshoz!”[15]

A szöveget Németh Marianna elvitte a többi soproni katolikus leányiskola diákönkormányzati vezetőihez, akik diáktársaik megkérdezése után csatlakoztak a kezdeményezéshez,

s a másnapi úrnapi körmenet után – tanáraik ellenkező felszólítása és az eleredt eső ellenére – együtt maradtak, s Németh Marianna felolvasását követve maguk ismételték a szöveget, melyet azután papírra vetve, a következő napokon aláírtak az iskolákban.

A műegyetemi nyilatkozat hasonló aktivitásra késztette Horváth Terézt, az Isteni Megváltó Leányai kereskedelmi iskolájának III. osztályos tanulóját. Részt vett a május 27-i úrnapi körmenet utáni fogadalomtételen, aztán maga is megfogalmazott egy hasonló nyilatkozatot, melyet a másikkal együtt aláírattak az azokkal egyetértő diákokkal az egyházi iskolákban, majd azokat *május 31-én az ipariskolás Fadgyas Sárával és két, hasonló nyilatkozatokkal érkező szombathelyi diáktársukkal együtt átadták Mindszenty Józsefnek*.[16]

Horváth Teréz erről így számolt be:

> „A hercegprímás úr személyesen fogadott. A hercegprímás úrnál cca. 5-6 percet időztünk, aki először elolvasta az általunk vitt hűségnyilatkozatot és azt helyeselve áldását küldte egész Sopron lakosságára. Ezután mi eltávoztunk és Sopronba való visszatérésünk után másnap közöltük a diáksággal a hercegprímás úrnak az üzenetét. Megjegyezni kívánom, hogy a nyilatkozat szerkesztése előtt Ludwiga nővérnek tudomására hoztuk, aki beleegyezését adta a nyilatkozat elkészítéséhez. […] [T]udomásom van arról, hogy a többi zárdában és intézetben is elkészítették ugyanezen formában a nyilatkozatot. […] [E]zeket a nyilatkozatokat magam vittem el Mindszenty hercegprímás úrhoz."[17]

Mindezek híre nem jutott el az AC központjába, így be sem kerültek az ott készült kimutatásokba, melyekből tudható, hogy további soproni megnyilatkozások készültek az államosítás ellen. Május 29-én a soproni bencés gimnázium KSZVSZ csoportja, június 1-jén a Szent Mihály plébániához tartozó 600 fiú és leány, 3-án a Szent Margit egyházközség s végül 8-án a Szent Orsolya Rend iskoláinak KSZVSZ-csoportja tiltakozott.[18]

Mindezekről – egyházi napisajtó híján – csak aláíróik, résztvevőik és a tevékenységüket figyelő hivatalos szervezetek[19] értesülhettek, ezért a katolikus közvélemény tájékoztatása és a további tiltakozások serkentése céljából a KSZVSZ-központ későbbi leveleihez mellékelték az addig hozzájuk beérkezett állásfoglalások listáit.[20]

A nyilvánossághoz való hozzáférésük problémáiról és a pedagógus szakszervezetnek a katolikus pedagógusok államosítás mellé állítására irányuló törekvésére adott válaszról szólt a KSZVSZ 1948 úrnapján készült következő körlevele.

> „[…] Bizonyára egyetértenek velünk kedves Szülőtestvéreink, hogy korántsem tettünk eleget katolikus és magyar kötelességünknek, ha Egyházunk tanítási jogának megfosztási kísérletével szemben csak puszta tiltakozó hangunkat emeljük fel. E kérdés körül a küzdelem immár hónapok óta rohamosan fokozódó ütemben tart. Kötelességünknek kell éreznünk, hogy a sorainkban tömörülő katolikus szülői társadalmat és a Szövetségünk hatósugarába vonható helyi katolikus társadalmat *állandó* felvilágosítással tájékoztassuk a kérdés mindenkori állapotáról és erősítsük a kitartó küzdelem folytatására. Különösen arra kell törekednünk, hogy jóhiszemű és az ellenséges propaganda eszközeinek ismeretében járatlan tömegeket tájékoztassuk. *A hitvallásos iskolák fennállása és fenntartása ellen folytatott hírverés nem válogatós eszközeiben,* nekünk viszont hétmillió katolikus véleményének kifejtésére semminemű rádió és sajtó lehetőségünk nincs. […]
>
> Bármennyi és bármilyen hitvallásos iskolánk feladása olyan rést ütne a katolikus társadalmi magatartáson, amelyen át betörne az egész katolikus iskolahálózatot elsöprő áradat. Ne tévesszen meg senkit egy esetleges olyan beállítás, hogy lényegében, vagy főképpen egyelőre csak a világi tanerőkkel működő egyházi iskoláink

államosításáról volna szó. Igen természetes, hogy e koncentrikus támadás legnagyobb súllyal a katolikus iskolák nevelőire nehezedik rá. Számos és különböző kísérlet történt arra, hogy megtévesztéssel, álokoskodással vagy megfélemlítéssel a katolikus iskolák nevelőit megrendítsék hitükhöz, világnézetükhöz, Egyházukhoz való hűségükben. Érezze minden katolikus Szülőtestvérünk kötelességének teljes erejével mögé állni katolikus nevelőinknek […] Érezhesse minden katolikus nevelő, hogy elvhű és gerinces magatartása esetén maga mögött tudhatja iskolája, községe és katolikus szülőtársadalmának teljes támogatását.

Egyházunk kétezer éves története gazdag a súlyos és végeredményben mindig megtisztító és felemelő hatású megpróbáltatásokban. Hisszük, hogy Egyházunk és annak minden igaz, hű fia megerősödve, megtisztulva fog ebből a történelmi erőpróbából kikerülni […]”

– írták a KSZVSZ vezetői.[21]

Sokszorosított levelekben, egyházi összejöveteleken közzétett nézeteikkel egy központilag irányított, intenzív gyűlés- és sajtókampány állt szemben a rádió, az országos és helyi lapok segítségével. A kommunista *Sopronmegye* május 27-i száma címében állította: *A nevelők elsőrendű érdeke a felekezeti iskolák államosítása. Megszabadulnak az iskolaszékek zsarnokoskodásától*.

Majd hozzátette:

„Semmiféle érvelés nem állhatja meg a helyét az iskolák államosításával szemben és a három érdekelt, a köznevelés ügye, a tanulók érdekei, nem kisebb mértékben éppen a tanítóság érdekei parancsolóan előírják demokráciánk számára, mint következő egyik legfontosabb lépést, az iskolák államosítását.” (*A nevelők…*, 1948)

Május 29-én e lap első oldali főcímben hangsúlyozta: *A kötelező hitoktatás biztosítása igazolja, hogy a felekezeti iskolák államosítása nem vallásellenes intézkedés. Fertőrákos asszonyai és a rábatamási ifjak az államosítás mellett* (*A kötelező…*, 1948). Majd a volt hadigondozottak 120 tagjának véleményét tolmácsolta: „Az egyházi iskolákban Mindszentyék reakciós szellemű nevelése érvényesül.” (*Az egyházi iskolákban…*, 1948)

Ugyanaznap a *Soproni Újság* első oldalán közölt cikket *Rémhírek és álhírek az iskolák államosításával kapcsolatban* címmel (*Rémhírek…*, 1948). Másnap, május 30-án e kisgazdákkal rokonszenvező lap az államosítás szükségességét magyarázva kifejtette:

„A mai egyházi iskolai rendszer nemcsak a tanítóságot sújtja, de sújtja a szülőket is. Nehéz terheket ró rájuk a drágább egyházi tankönyvek beszerzése és a különböző juttatások a tanerők fizetésére és az iskola fenntartására: fűtési hozzájárulás, építési és egyéb járulékok.”

Majd a koalíciós pártok helyi szervezeteinek állásfoglalását közvetítve állította:

„Az egész országban hatalmas tömegmozgalom indult meg az államosítás megvalósítása mellett. Egymásután foglalnak állást a pedagógusok, a diákok, a szülők. Így megyénkben a pedagógus szakszervezet intéző bizottsága, a műegyetem ifjúsága a megyei és városi Nemzeti Bizottság, a Hadifogoly Bajtársi Szövetség, a petőházi Nemzeti Bizottság a fertőrákosi asszonyok, a rábatamási ifjúság, mindmind kiállnak az iskolák államosítása mellett, hiszen minden szülőnek, tanerőnek és tanulónak egyaránt érdekében áll az iskolák államosításának mielőbbi megvalósulása.” (*Mit jelent…*, 1948)

A *Sopronmegye* május 30-i számában 6 cikket, tudósítást szentelt az államosítás kérdésének. Az akkori kommunista beállításnak megfelelően tudósított a református egyházakkal létrejött előzetes „megegyezésről", az államosítás melletti nyilatkozatokról (*A demokratikus…*, 1948) s Révai József értelmiséghez intézett rádióbeszédéről. Utóbbiról *Mindszenty nem az egyházat, hanem a magyar reakciót védi* címmel számoltak be.

> „A reakció, amelynek helyzete a világ béketáborának növekedésével egyre jobban inog, itt nálunk az egyház palástja mögé búvva folytatja tevékenységét, s az egyházi reakció elleni küzdelem egyre inkább az ország központi kérdésévé vált. […] Az iskolák államosításának kérdése csak a demokrácia negyedik évében vetődött fel, s ennek éppen a klerikális reakció politikai magatartása az oka, s a helyzet kiélezője maga Mindszenty hercegprímás, aki már a múlt rendszerben is több alkalommal tett tanúságot antidemokratikus magatartásáról […] *Mindszentynek és híveinek politikája katasztrófapolitika. Óvjuk őket! Nem az egyházak jogait védik, hanem a magyar reakciót védik, a magyar nagytőkések szolgáivá szegődnek akarva-akaratlan.* A harc lényegében már eldőlt. Az evangélikus és református egyházakkal létrejött megegyezés, s ami jó a magyar nép 30 százalékának, miért ne lenne jó a katolikus egyháznak is? Mindszentyék harcot akarnak, ám legyen harc, de nem kétséges, hogy ezt a harcot […] győzelemre visszük!" (*Mindszenty…*, 1948., kiemelés tőlem – D. P.)

Még abban a számban az egyháziakra hárították a nyomásgyakorlás, manipuláció vádját: *Csalárd fondorlatot, félrevezetést, megfélemlítést alkalmaz a fekete reakció céljai elérésében. A katolikus hívők túlnyomó többsége az iskolák államosítása érdekében száll síkra. Ez történt Petőházán is* címmel pártosan tudósítottak a Petőházán az államosítás kérdésében kialakult küzdelemről (*Sopronmegye*, 2(121). 3.)

Június 1-jén a *Sopronmegye* főcímében állították: *Mindenhonnan érkező adatok bizonyítják: Sopron megye dolgozói az ifjúság demokratikus nevelése mellett*.

> „Mindez világosan mutatja, hogy megyénk népe tudatában van az államosítás döntő jelentőségének, s […] tudja, hogy szó sincs vallásellenes támadásról. A kötelező hitoktatás biztosítása, a felekezeti tanítók anyagi helyzetének javítása megmutatja, hogy a fekete reakció a maga sem vallásellenes kérdésnek, hanem *politikai* kérdésnek tekinti az államosítást; *a magyar reakció utolsó bástyája megkísérli elvégezni azt, amit elődei* […] *nem tudtak végrehajtani: a demokrácia hitelének megingatását és fejlődésének meggátlását*"

– írták Révai útmutatásának megfelelően (*Mindenhonnan…*, 1948, kiemelés tőlem – D. P.).

Majd ugyanazon címoldalon dr. Szabó István tanfelügyelő vázolta „A tényleges helyzetet":

> „legyen meggyőződve népünk arról, hogy a tervbe vett intézkedések az ő érdekeit hivatottak szolgálni. Ami történni fog […] az a magyar nép boldogulása, kultúrszínvonalának felemelése érdekében történik." (Szabó, 1948)

Csak a hercegprímás által képviselt reakciós politika bujtogat a pedagógusok, szülők és a nép felemelése érdekében álló fenntartóváltás ellen – sugalmazták (*A felekezeti…*, 1948):

> „Ma már Sopronmegye és Sopron város dolgozó népe is tisztán látja miről van szó. Mind kevesebben vannak, a hiszékenyek, de azokat is csak ideig-óráig, fondorlattal, félrevezetéssel csalással lehet a reakció faltörő kosaiként felhasználni." (Erdei, 1948a)

Országos és soproni előzmények 1948. június 3. – június 6. között

Sopronban még napokig nem jutott el a nyilvánosságig az 1948. június 3-án Pócspetriben történtek híre.

A rendőrség megkapta a június 4-i belügyminiszteri utasítást, melyet valamennyi vármegyei szemlélőnek megküldtek:

> „június hó 3-án 20 órakor Pócspetri községben a képviselőtestület az iskolák államosítása tárgyában való állásfoglalás végett összeült tárgyalni. Az ülés még folyt, amikor kb. 21 órakor, közvetlenül a templomi istentiszteletről, annak befejezése után 5-600 főnyi tömeg vonult fel a községházához, hogy megzavarja az ülést. Két rendőr a máriapócsi őrsről felszólította a tömeget távozásra. A tömeg a rendőröket lefegyverezte, azután ismeretlen fegyverrel agyonlőtték Takács Gábor rendőrőrvezetőt, meglőtték még Takács László községi segédjegyzőt a vállán és Királyfalvi Miklós községi kisegítőt a fején megszúrták. *A fenti esemény folytán felhívom, hogy hatósága területén fokozott készenlétet léptessen életbe, hívja fel fokozott éberségre a hatósága területén lévő kapitányságok és őrsök figyelmét.* Folyó hó 5-i hatállyal elrendelem, hogy a hatósága területén észlelt hangulatról és esetleges megmozdulásokról közvetlenül hozzám minden nap rádión tegyen jelentést”

– írták.[22]

E rendeletet június 5-én 21 órakor – rádión – újabb követte

> „*Mindennemű templomon kívüli katolikus egyházi jellegű felvonulás, demonstráció és gyűlés saját hatáskörben nem engedélyezhető.* Minden ilyen irányú kérelem előzetesen hozzám felterjesztendő.”[23]

Majd néhány óra elteltével, 6-án 0 óra 15 perckor ezt egy kiegészítés követte:

> „Utasítom, hogy f. hó 6-án összes alárendelt szerveinél rendeljen el készültséget, illetve szabadságot senkinek ne engedélyezzen. További intézkedésig a 286.460/1948. sz. rendeletemtől függetlenül hatósági területén előforduló mindennemű egyházi kezdeményezésre meginduló tömegmegmozdulást, demonstrációt közvetlenül hozzám jelentse.”[24]

Eközben Pócspetriben, majd Budapesten Rákosi Mátyás és Rajk László közvetlen utasításait követve a Péter Gábor, Décsi Gyula, Tímár István és Kádár János vezette nyomozás során, erőszakos eszközökkel folyt az első – még tárgyszerű – jelentésben foglalt tényállás politikai elvárások, koncepció jegyében történt meghamisítása, a napokon belül bekövetkezett, Asztalos János plébános, Királyfalvy Miklós és társaik ellen lefolytatott statáriális bírósági eljárás előkészítése. Nem tartozik témánkhoz, ezért megelégszünk annak felidézésével, hogy 1989-ben a Fővárosi Bíróság megállapította:

> „A perújítási eljárás során bizonyítást nyert, hogy *az ún. »pócspetri ügy« előre kitervelt és tudatosan ekként lebonyolított koncepciós per volt, azzal a céllal, hogy a katolikus egyházat és híveit megfélemlítsék, és az egyházi iskolák államosítása elleni ellenállást letörjék.*”[25] (Mikó, 2008, kiemelés tőlem – D. P.)

Igazolja ezt Révai Józsefnek a Sopronban is terjesztett *Szabad Nép* június 6-i számának első oldalán megjelent vezércikke:

> „Pócspetrin június 3-án zendülés tört ki, a plébános uszítására a nép megtámadta a községházát, a szolgálatot teljesítő néhány rendőrtől elragadták a fegyvert, egy rendőrt lelőttek. Mindszenty vetése Pócspetrin kikelt. […] [E]nnek a hazug és útszéli demagógiának a hangja főpásztori körlevelek hangjára hasonlít, állításait belőlük meríti, a benne rejlő felbujtó szándék nem Pócspetri, hanem Esztergom találmánya. A Pócspetrin megölt rendőr vére nemcsak a szabolcsi plébánost, hanem az esztergomi érseket is vádolja. *A fekete reakció szövetkezik itt a régi rend úri híveivel, a demokrácia feudális és fasiszta ellenségeivel és közösen fogják be szekereikbe, használják fel sötét céljaikra a falu népének kulturális és politikai elmaradottságát.* […] Az igazi mozgatóerők, a tragédia rendezői, a főszereplők, a felbujtók és gyilkosok […] a 160 holdas pap, Mindszenty katonája, a demokrácia közigazgatásába befurakodott, vitézi rokonsággal dicsekvő fasiszta, Horthy katonája, a spekuláns nagygazda, aki a zendülés és a gyilkosság után elbújtatja a papot egyszóval mindazok, akiknek van okuk, mégpedig nyomós, anyagi okuk: visszasírni a régi rendszert és gyűlölni a demokráciát. […] A szabolcsi zendülés is bizonyítja, hogy az egyházi iskolák államosítása elleni harc aktivizálja a régi rendszer minden rendű és rangú hívét, hogy az egyház védelme csak homlokzat, a vallás védelme csak jelszó, amely mögött a földreform ellenségei, a demokrácia ellenségei a nép ellenségei, Horthy és Habsburg, a nagybirtok és a nagytőke hívei rejtőznek el és vonulnak fel […]
>
> *Meg kell mondani, hogy mindenki, akit illet, értsen a szóból: a demokrácia sokáig türelmes volt még az uszító klérussal szemben is, de ennek a türelemnek immár vége. A pócspetri esetből le kell vonni a következtetéseket. Aki a demokrácia törvényei ellen vét, azt a papi talár sem védi meg attól, hogy lesújtson rá a köztársaság igazságszolgáltatása. A köztársaság védelméről szóló törvény érvényben van és kiterjed a papi uszítókra is. A statáriális bíráskodásról szóló rendelkezések érvényben vannak és kiterjednek azokra is, akik az egyházi iskolák államosítása ürügyén zendüléseket szerveznek a demokrácia rendje ellen. Aki demokráciánk rendjére kezet emel, annak lakolnia kell!* […]
>
> A magyar demokrácia nem a katolikus egyház ellen harcol […] *Nem Mindszenty József, a főpap, a bíboros, az esztergomi érsek ellen lépünk fel, hanem a zendülésre bujtogató, a régi rend bukott erőit mozgósító reakciós agitátor, a magyar nép ellenségeit szolgáló kalandor politikus ellen.* [...]
>
> A fekete reakció Pócspetrin a sötétségre és az értelmetlenségre támaszkodva zendülést szervezett és gyilkosságra vetemedett. *Ez ellen a gazság ellen – most és a jövőben – latba kell vetni a köztársaság erejét, karhatalmi és bírói szerveit. Meg kell mutatni, hogy büntetlenül senki sem boríthatja fel a demokrácia rendjét. De az uszító és lázító fekete reakció ellen nemcsak és nem elsősorban a demokratikus államhatalom szervezett erejére akarunk és fogunk támaszkodni.* […] *Nem fog sikerülni Pócspetri sötétségébe borítani az országot,* ellenkezőleg: a demokratikus ország világosságát visszük el Pócspetribe is. Nem engedjük felgyújtani az országot, letörjük a zendülésre uszító fekete reakciót!”

– írta a párt- és kormányszervek álláspontját közvetítve (Révai, 1948, kiemelések tőlem – D. P.).

A helyi lapok 1948. június 6-án, vasárnap még nem tűntek tájékozottnak a „pócspetri ügyről”, s az annak nyomán nyilvánosan is fenyegetőbbé vált kormányzati álláspontról.

A *Soproni Újság Békességet az iskolák körül!* című vezércikkében az első oldalon közölte:

> „A Kisgazda Párt vezető politikusai […] Gyöngyösi János főtitkárral az élen felkeresték a katolikus egyház érsekeit és püspökeit, köztük Mindszenty bíboros-prímást is, hogy kötetlen és közvetlen tárgyalások során beszéljék meg az Egyház és a demokrácia között felmerült kérdéseket. Ez a nagyjelentőségű megbeszélés őszinte megnyugtatással szolgál minden vallásosan érző és demokratikusan gondolkodó magyarnak. Az állam és az egyház ugyanis sohasem állt egymással szemben a demokratikus Magyarországon és *csak a bajkeverők, a nyugtalankodók, az izgékonyak suttogó propagandája élezte ki a helyzetet és kavarta fel a magyar lelkek nyugalmát.* Akár szántszándékkal tették, akár csak ügyefogyott ostobaságból, ennél nagyobb kárt nem okozhattak volna sem a demokráciának, sem a felekezeteknek, amelyeknek ügye pedig – állítólag – kedves előttük. […] A magyar társadalom immár belátta, hogy a kormány iskolapolitikája helyes, mert a nagy célt szolgálja, hogy jó és hatékony iskolát adjon az ország minden iskolásának, minden falujának” (*Békességet…*, 1948, kiemelés tőlem – D. P.)

Majd a 3. oldalon *Hallatlan, véres verekedéssel párosult provokáció a demokrácia ellen. Ortutay erélyes levele a hercegprímáshoz* címmel – Pócspetri megnevezése nélkül – tudósítottak a miniszter hercegprímáshoz írt leveléről, melyben

> „felkérte, hogy a magyar püspöki kar – hasonló esetek elkerülése érdekében – azonnal szüntesse be a demokrácia elleni izgatást és provokációkat. Amennyiben ez nem történik meg, – írja a miniszter – minden felelősséget a hercegprímásra és a püspöki karra hárít. *Ebben az esetben a demokrácia ellen uszítók és állásfoglalók a demokrácia erejével és törvényeivel találják magukat szemben.*” (*Hallatlan…*, 1948, kiemelés tőlem – D. P.)

A *Sopronmegye* június 6-i száma Erdei László *Emberi jogaink védelmében* című vezércikkében kifejtette:

> „A Magyar Köztársaság alkotmánya törvénybe iktatta a szabad véleménynyilvánítást minden magyar állampolgár jogaként. Most pedig, amikor szóba kerül az egyházi iskolák államosításának kérdése, egyszerre kiderült, hogy *a fekete reakció semmiféle módon sem hajlandó híveinek, papjainak állampolgári jogait, emberi szabadságát tiszteletben tartani.* Itt van dr. Kneif Tibor eszterházai iskolaigazgató esete, aki, mint haladó ember, állást mert foglalni az iskolák államosítása mellett és ezért felfüggesztették. […] Emlékezetes Mindszenty hercegprímás körlevele, amelyet valamennyi egyházi iskola megkapott és amelyben *megtiltja, hogy a felekezeti pedagógusok állást foglaljanak az államosítás kérdésében.* Vagyis kiátkozással fenyegeti azokat, akik *nem vallási*, *hanem közoktatási kérdésben* emberi jogaikat érvényesíteni akarják. […] A fekete reakció jogtipró kényszere ellen pedig egyre nő a tiltakozók száma, éppen a *katolikus hívők között*”

– írta Erdei László (Erdei, 1948b), aki két nap múlva, az MDP-ben agitátor feleségével együtt tanúskodott a rendőrségen a június 7-i tüntetésen szabad véleménynyilvánítási jogukkal élt tüntetők ellen.[26]

Majd a *Sopronmegye* ugyanazon számában *Sopron összes felekezeti és állami iskoláinak diákankétja állást foglalt az iskolák államosítása mellett* címmel manipulatív tudósítást közöltek:

> „Pénteken délután diákanként volt a városháza tanácstermében, amelyen részt vettek Sopron összes állami és felekezeti iskoláinak diákküldöttjei, valamint huszonegy pedagógus. A központi kiküldött beszámolója után több javaslat hangzott el, hogy foglaljanak állást az iskolák államosítása mellett, amelyet *egységesen, kisebbségi vélemény nélkül magukévá tettek.* Elhatározták, hogy az államosítás mielőbbi végrehajtásának keresztülvitelére táviratilag kérik Ortutay kultuszminisztert." (*Sopron összes…*, 1948)

Állították ezt azon a június 6-i vasárnapon, melyen a szentmiséken vagy a 6-ától előírt esti litániákon felolvasták a püspöki kar Mindszenty hercegprímás által szignált pünkösdi (május 29-i) körlevelét:

> „A hitvallásos iskolák államosításának tervéről apostolutódi tisztünkből és kötelességünkből a közelmúltban kétszer is megállapítottuk, hogy abban a szülők természetjogának súlyos sebét, továbbá az Egyház isteni, történelmi, az állam törvényeiben biztosított iskolajogának erőszakos megtiprását látjuk.
>
> Az Egyház világos és indokolt álláspontjával szemben érveket felhozni nem tudnak, még csak meg sem próbálják; e helyett a kérdést mellékvágányra viszik. Elismerik az Egyház múltbeli iskolai érdemeit, de most újabban – mondják – az államosítás helyes. Ám vannak alapelvek, amelyek felett sohasem jár el az idő. Ilyen az egyszeregy, a Tízparancsolat, a valláserkölcs. – Az érdemet meg kell becsülni. […]
>
> *Az iskolamonopóliumot akarják ránk kényszeríteni, ez az igazság. Minden erőnket megfeszítjük gyermekeink halhatatlan lelke ellen kinyúló erőszak ellen. Újból küldjük figyelmeztetésünket: ne nyúljanak a szülők emberi szabadságjogához, vallásszabadságunkhoz, ne vegyék el ősi, megbízhatóan nevelő iskoláinkat, ne tévedjenek a totális rendszerek útjára.*
>
> *A hazugság, megtévesztés, erőszak – országunk nem kis szégyenére – a történelem folyamán soha ilyen hullámokat nem vert.*
>
> *Mi az igazságot, annak védelmét nem hirdethetjük, ennek szükséges eszközei számunkra hiányoznak*. Azokat a hírközlő eszközöket, amelyek a mi hitünkkel, elveinkkel, neveltetésünkkel ellenkező fogásokkal nem átallanak dolgozni, a családi szentélybe be ne engedjétek, mert annak tisztes levegőjét megfertőzik, megmérgezik.
>
> Jézus Szíve vasárnapján, június 6-án este kezdjetek minden templomban kilencedet Jézus és Mária Szívéhez esti litániával iskoláinkért és gyermekeinkért"[27]

– írták a kibontakozó küzdelem hevében, a másnapi demonstráció résztvevői közül többekre hatóan.

Mandák Magdolna tanuló szerint

> „1948. június 6-án délelőtt a 8 órai szentmisén vettünk részt a Szt. József Intézet kápolnájában. *Takács Zoltán mise közben a szentbeszéd helyett felolvasta Mindszenty hercegprímás úrnak 29-én keltezett körlevelét. A körlevél szelleme nagy hatást gyakorolt az összes leányra.*"[28]

Emellett aznap a KSZVSZ asszonyai a városi templomokban és a belváros utcáin, a piacon és Jézus Szíve körmeneten suttogó propagandával szervezték a másnap 19.30 órára a

Szent Mihály temetőbe tervezett – egyházi iskolák és Mindszenty melletti – gyűlésüket. Rácz Emília utóbb arról számolt be, hogy vasárnap délelőtt a Domonkos templom sekrestyéjében, délután az utcán, este az Irgalmasok kereskedelmi iskolájában két, számára ismeretlen és egy általa Vilma néniként ismert hölgy szólt neki a hétfői megmozdulásról[29] (Ribai, 1997. 155.).

Katolikus diákok és asszonyok tüntetése Sopronban 1948. június 7-én, annak körülményei és következményei

A tüntetés közvetlen körülményei

Ahogy a fentiekből láthattuk, a pócspetri véres történés meghamisításával a kormányzat az iskolák államosításának szándékával, vagyis a fennálló, és addigi törvényekben, jogszabályokban legitimált helyzet revideálásával kapcsolatos véleménynyilvánítást a demokratikus államrend elleni erőszakos támadásnak, a békés építőmunka veszélyeztetésének nyilvánította. Ezáltal jogot formált arra, hogy az államosítással szembehelyezkedő demonstrációkat ne engedélyezze.

Ennek szellemében a BM 1948. június 7-én 16.40-kor újabb rendeletet bocsátott ki, amely csak a soproni tüntetés ideje alatt jutott el rádión a kapitányságra:

> „az utóbbi napok eseményei alapján az alábbiakat rendelem el:
> *Mindennemű katolikus egyházi kezdeményezésre meghirdetett templomon kívül meghirdetett gyűlés, felvonulás, vagy egyéb demonstráció saját hatáskörben nem engedélyezhető*. Minden ilyen irányú kérelem előzetesen hozzám felterjesztendő engedélyezés céljából.
> Amennyiben a katolikus egyházi jellegű felvonulások, körmenetek előkészületei már olyan méreteket öltöttek, – pl. nagyobb tömegek más helyiségből útba indultak, vagy összegyűltek – és a megakadályozása káros politikai visszahatásokat vagy nyugtalanságot eredményezne, úgy a megtartást ne akadályozzák meg, de haladéktalanul előzetesen keresse fel a rendező egyházi személyt és közölje vele, hogy amennyiben bármilyen demokrácia-ellenes vagy kormányzat-ellenes demonstráció nyilvánulna meg, úgy ezért saját személyében felelős és a kormány teljes szigorának a következményeit fogja viselni, mert *a dolgozó magyar nép nyugalmát a kormányzat nem engedi háborgatni és minden ilyen irányú tevékenységet vagy kísérletet a legszigorúbban meg fog torolni*. Minden ilyen esetben haladéktalanul tegyen jelentést az esemény részletes leírásával és közölje a fent jelzett felelős személynek a nevét közvetlenül hozzám, hogy az illető felelősségre vonása tekintetében intézkedhessem.”[30]

Az utasításból nyilvánvaló: ha rendészeti oldalon elég erő áll rendelkezésre, az ilyen jellegű demonstrációk feloszlatandók. Amennyiben a karhatalom ehhez nem elégséges, vagy bevetése a kormányzat szempontjából nagyobb politikai kockázatot jelentene, akkor az egyházi szervező megfenyegetésén keresztül kell a megmozdulásnak elejét venni. E taktika jegyében Cirákon és Kapuváron a rendőrség már június 6-án megakadályozta a Jézus Szíve körmenet megtartását is (Bindes és Németh, 1991. 137–139.). Az alábbiakban látni fogjuk: Sopronban ez a taktika – megnevezhető klerikus szervező hiányában – nem volt alkalmazható.

Révai cikkéből is, ezen utasításból is kitűnik, a kormányzat elszánta magát: a katolikus egyházzal való megegyezés híján, ellenszegülésük ellenére is keresztülhajtja elképzelését. Lényegében ez tűnt ki Ortutay Gyulának a püspöki kar május 29-i, hozzá küldött

levelére június 4-én írt válaszából is, melyben a velük folytatandó tárgyalások előfeltételéül szabta, hogy

> „a Magyar Püspöki Kar […] határozott és világos állásfoglalásban ismerje el a Magyar Köztársaság kormányát, a magyar demokrácia megtett intézkedéseit, különösen a földreformot és a gazdasági természetű államosításokat"

– írta a miniszter, a püspöki karra hárítva a tárgyalások elhúzódásának felelősségét (Beke, 1996. 342.).

E levelet a püspöki kar június 7-i, Budapesten tartott tanácskozásán ismertette a hercegprímás. Mire Czapik Gyula egri érsek megjegyezte: „minden tárgyalás nélkül, nélkülünk akarják terveiket megvalósítani, […] politikai síkra akarják lehúzni az egyházpolitikai kérdéseket", és bizottság kiküldését javasolta a követelt deklaráció megfogalmazására. Mindszenty József ezt aggályosnak tartotta, s néhány nap várakozást javasolt,[31] majd ismertette értesüléseit a pócspetri esetről, s az azt követő nyomozásról, a verések nyomán bekövetkezett „beismerésekről".

Alaposan tárgyalták az iskolaállamosítással kapcsolatos egyéb kérdéseket is. Számunkra ebből a tüntetés napján Budapesten megfogalmazódott kérdés fontos: *„Nem lenne-e jó a tárgyalásokhoz az utcákból előszüremlő emberekkel hatalmas tüntetést rendezni az iskolák államosítása ellen?"* Mire *„a püspöki kar többek hozzászólása után nemlegesen határoz[ott]"* (Beke, 1996. 343–345., kiemelés tőlem – D. P.).

A június 7-i budapesti püspökkari állásfoglalásról természetesen senki sem tudott aznap Sopronban, így a demonstráció szervezői sem tudhatták, hogy törekvésüket momentán az állami szervek mellett saját egyházuk vezetői sem támogatták.

Amit forrásainkból a június 7-i soproni tüntetésről tudni lehet

A résztvevők és a hatóságok a tüntetés kiindulópontjának a május 27-i fogadalomtételt tekintették. Szervezési nehézségek folytán abból kimaradtak a bencés gimnázium tanulói s a katolikus szülők is. A fogadalomtételt szervező tanítónőképzős Németh Marianna úgy emlékezett, hogy június 5-én közölték vele, hogy a bencések készülnek ilyesmire, majd 7-én reggel Horváth Teréztől és Ferenczi Gabriellától, az Isteni Megváltók kereskedelmi iskolájának tanulóitól szerzett tudomást a szülők kezdeményezéséről, amihez ők is csatlakozhatnának. Előbb úgy tudta, hogy a szülők hétfőn, a diákok kedden lépnek fel. 7-én délelőtt tisztázódott: hétfőn lesz a közös megmozdulás.[32]

Özv. Grans Cecilné, az AC női tagozata elnöke szerint:

> „Úrnap után pár nappal tartott a […] tagozat egy összejövetelt, ahol felmerült, hogy a diákság milyen szépen, bátran kiállt Mindszenty hercegprímás mellett és az iskolák államosítása ellen. Akkor több oldalról felszólítottak engem, hogy szóljak ehhez hozzá. Én először húzódoztam, majd később mégis vállalva mondtam, hogy mi is fogunk rendezni, de felhívtam előre a figyelmet a rendre és a nyugalomra. Így jutottunk el addig, hogy a június 7-ét, hétfői napot jelöltük meg dátumnak, hogy ezen a napon fogunk tartani egy összejövetelt a Szt. Mihály templom előtt. Csak a hétfői napon szereztem tudomást arról, hogy a diákságot is bevonták az általunk tervezett megmozdulásba."[33]

6-án, vasárnap ugyanis a KSZVSZ asszonyai több diákkal is közölték a városban hétfői terveiket. Emellett az orsolyiták KSZVSZ-szervezetének vezetője, Radics Józsefné 7-én délelőtt akcióba lépett:

> „az Orsolyiták gimnáziumába és általános iskolájába mentem be […] közöltem velük, hogy mondják meg az édesanyjuknak, hogy este fél 8 órára jöjjenek a felekezeti iskolák államosítása ügyében a soproni Szt. Mihály temető mellé. Délben ¾ 1-kor értem az Orsolyiták tanítóképző intézetéhez, ahol éppen jöttek ki a lányok az iskolából. Én bezártam a kaput, úgy […] közöltem velük az előbb elmondottakat.”[34]

Akkorra a diáklányok már tudtak csatlakozásuk lehetőségéről. Horváth Teréz 6-án osztálytársától szerzett tudomást a 7-i megmozdulás tervéről. Hétfőn az első órák idején Ferenczi Gabriellával körbejárták valamennyi zárdai és bencés iskolát, s jelezték az önkormányzati vezetőknek az asszonyok megmozdulásához való csatlakozás lehetőségét 19.30-kor a Szent Mihály-templomnál.[35]

Tőlük értesült erről Baumgartner Pál, a bencés diákönkormányzat vezetője is, aki, miután még a délelőtt folyamán megtudta, hogy este 19.30-kor számukra kötelező litánia lesz a bencés templomban, maga is körbejárta a lányiskolákat, hogy közölje: ők csak a litánia után tudnak csatlakozni a menethez.[36] A gimnáziumba visszatérve társai jelezték, hogy „*a dologról Jávor tanár is tud, de lelkünkre kötötte, hogy akármi történik a tanári kart ne vonjuk bele*”.[37]

E kérés mutatja: a május 27-i kezdeményezéstől eltérően a június 6-án megjelent, a Révai-cikkben klerikusoknak címzett statáriummal fenyegetés megtette a hatását. Bár egyetérthettek a június 7-i megmozdulás céljával, azt – a püspöki karral összhangban – nem tarthatták időszerűnek, célszerűnek: túlságosan kockázatosnak vélhették, így távol maradtak a kezdeményezéstől és diákjaikat visszatartani próbálták.

Erre utal, hogy amikor a kereskedelmi iskolások az esti tüntetésre az államosítás elleni s Mindszentyt éltető táblát akartak készíteni, az osztályfőnöknőjük megtiltotta azt.[38] Így csak kézzel vagy írógéppel készített, „Ragaszkodunk katolikus iskoláinkhoz”, „Tiltakozunk katolikus iskolánk államosítása ellen!”, „Miénk az iskola, miénk a jog!” stb. szövegű röpcédulákkal készülhettek, melyeket a tüntetés alatt akartak elszórni a városban.

Rövidesen új híreket kaptak:

> „Délután két órakor közölték velem a diáktársaim, hogy […] a rendőrség riasztva van, hogy nem engedik megrendezni a tervbe vett hűségnyilatkozati megmozdulást. Én akkor még továbbra is határozottan kitartottam amellett az álláspontom mellett, hogy meg kell tartani a tervezett megmozdulást. Délután tanulás közben jött be hozzám a rendház főnöknője, azaz *az intézet főnöknője Mária Arimetia, aki a következő szavakkal tiltotta meg a készülő eseményt: tudomásomra jutott, hogy estére »zendülést« terveznek és az azon való részvételt megtiltom. Ne is kísérletezzen senki a kimenéssel mert az ajtókat be fogják zárni.* Amennyiben azonban valaki mégis kimenne bármilyen körülmények között, azért a felelősséget nem vállalja. Én felvilágosítottam őt, hogy *nem zendülésről van szó, csupán egy hűségnyilatkozat letételről. Ő ennek dacára kitartott* […] *álláspontja mellett, hogy senki nem hagyhatja el az intézetet.* Ezen beszélgetés után kb.10 perccel ismét hívattak, és a társalgóban találtam a házfőnöknőt és *Grans méltóságos asszonyt, aki közölte velem, hogy valaki kapott egy névtelen levelet, amelyben az állt, hogy a rendőrség készenlétben áll és nem engedélyezik az esti megmozdulást. Én ezután elhatároztam, hogyha ez tényleg így van, akkor elállunk ettől a gondolattól*. Ennek dacára magamhoz vettem a délelőtt folyamán elkészített röpcédulákat, és *elindultam az*

iskolába azzal, hogy a jelenlévő diákokat, akikkel úgy beszéltük meg, hogy ott gyülekeznek, szét fogom oszlatni. […] *Amikor az iskolához értem, ott találkoztam diáktársaimmal, akikkel közöltem, hogy tekintve, hogy a rendőrség nem engedélyezi, így nem lesz semmi. Akik* […] *hevesen tiltakoztak az ellen, hogy ne legyen megtartva a megmozdulás*, de ezalatt az idő alatt is szórtam röpcédulát. *Majd később megláttam, hogy mégis összeverődött a tömeg, de akkor már láttam, hogy ennek tüntető jellege van, és magam is csatlakoztam és részt vettem a tüntetésben*"

– emlékezett Németh Marianna.[39]

Özv. Grans Cecilné így számolt be erről:

„A hétfői nap folyamán […] szereztem tudomást arról, hogy Törökné […] egy névtelen levelet kapott, amelyben felhívják a figyelmet arra, hogy a rendőrség tud az általunk tervezett megmozdulásról és nem szándékozik engedélyezni. Én ezt *hétfőn délután az árvaházban megtartott egyházközségi nőgyűlésen bejelentettem és felszólítottam a jelenlévő asszonyokat, hogy a gyermekeket tartsák távol ettől a megmozdulástól, nehogy valami rendzavarás történjen*.[40] Hétfőn este azután magam is csodálkozva láttam, hogy úgy a diákság, mint a felnőttek felvonulnak és így természetesen én magam is bekapcsolódtam, és itt láttam, hogy az egész felvonulásnak tüntető jellege van…"[41]

Az Orsolya-templomban tartott esti litánia közben

„a rendőrségről bizalmas értesítés jött az orsolyákhoz is: a rendőrség tudomást szerzett a készülő felvonulásról, s ezért nemcsak a rendőrséget, hanem a tűzoltókat is készenlétbe helyezték. Az illető rendőrségi alkalmazott figyelmeztette az orsolyákat, hogy növendékeiket tiltsák el a felvonuláson való részvételtől. Litánia után a jelenlévő *Tóth Nándor karkáplán* azonnal kiment az oltár elé és felszólította az intézeti növendékeket, hogy *este 7 óra után szigorúan tilos az utcára kimenniük.* Azt is megtudtuk, hogy a rendőrség a Szent Mihály utcában felsorakozott, hogy még csírájában megakadályozzon mindenféle tüntetést, illetőleg felvonulást"

– emlékezett szemtanúként dr. Németh Alajos, az orsolyiták hittantanára (Németh, 1991. 8.).

A bencés diákok sem maradtak figyelmeztetés nélkül:

„Kb. hat-negyed hét tájban egy rendőr őrnagy hivatott át az iskolából a rendházba. […] *dr. Balázs Gyula* rendőr őrnagyot ismertem meg. Ő [egykori bencés diákként, egyházi iskolás lányát féltő apaként, katolikus egyházközségi elnökként aggódva – D. P.] megkérdezte tőlem, hogy mire készülünk. A felvilágosításomra azt a választ adta, hogy a tervünktől álljunk el, mert *a rendőrségnek tudomása van a dologról és a felvonulást karhatalommal fogja feloszlatni.* Ugyanakkor megkért arra, hogy menjek el a szürkékhez és nekik is adjam tudtukra ezt a körülményt. Én átmentem a lányiskolába, de ők akkor már tudomással bírtak […] a dologról. Hazafelé jövet láttam, hogy a Szt. Mihály templom felől nagy tömeg özönlik a Bencés templomba"

– emlékezett másnap Baumgartner Pál.[42] Balázs Gyula – Kiss Gyula tanár jelenlétében – arra is kérte Baumgartnert, hogy amennyiben nem sikerül lefújni az akciót, úgy legalább a rendőrség felszólítására oszoljanak szét, nehogy itt is Pócspetrihez hasonló erőszakos cselekményekre kerüljön sor.[43]

A rendőrség már 7-én kora délelőtt tudomást szerzett a Szent Mihály-templomhoz, -temetőhöz szervezett megmozdulás előkészítéséről, így maga is felkészült annak fogadására. Engedélyt erre senki sem kért, de a BM-rendeletek szerint ha kért volna, sem engedélyezhették volna saját hatáskörben.[44] Ezért a megakadályozására, ha pedig az nem megy, a szétoszlatására készültek. Liptay Lajos őrnagy, a kapitányság helyettes vezetője Horváth Imrével, az MDP közigazgatási felelősével és Szabó István rendőrfőhadnagygyal részletesen megbeszélte a szükségesnek látott intézkedéseket, és a karhatalom irányításával a főhadnagyot bízta meg. Ehhez kb. 70-80 fő állt rendelkezésükre. Előbb a Szent Mihály-templom környékére vezényelték az erre kiszemelt rendőröket és tűzoltókat, miközben civil ruhás nyomozók és pártmunkások, valamint kerékpáros rendőrök követték a tömeg gyülekezését, mozgását. Amikor világossá vált, hogy a tömeg a bencés templomnál gyülekezik, akkor a karhatalmi erőket átvezényelték oda, s megosztva az MDP székházához és a Mária-szobor környékére, a tűzoltósággal együtt.

A bencés litánia után, kb. 8 óra felé a délutáni információk, tiltások nyomán elég tanácstalan tömeg gyülekezett ott a templomnál. Egyes megfigyelők szerint közel voltak ahhoz, hogy lemondjanak az akcióról, mikor is Radics Józsefné határozott szervezésbe kezdett, sorokba rendezte az összegyűlteket, majd elindította a menetet. Hamarosan egy rendőrraj állta útjukat, feloszlásra szólítva a diáklányokból, asszonyokból és bencés diákokból rekrutálódott felvonulókat. Akkor megint némi bizonytalanság érződött, de Radicsné, Mandák Magdolna és Baumgartner Pál biztatására a kissé megbomlott tömeg, rendezve sorait, tovább haladt, immár a bencés fiúkkal az élen.[45] Ellentmondóak forrásaink arról, hogy mikor énekeltek egyházi dalokat, kiáltottak államosítás elleni és Mindszenty melletti jelszavakat.

Előbb az MDP székháza felé vették az irányt. A pártház ablakából Horváth Imre közeledésüket – alaptalanul – fenyegetőnek vélte, és idegesen felhívta a kapitányságot. Balázs őrnaggyal beszélt, aki utóbb erről így számolt be:

> „Horváth Imre meglehetősen indulatos hangon közölte, hogy nem tudja megérteni, miért nem intézkedik a rendőrség a tüntető tömeg feloszlatása ügyében. Én közöltem vele, hogy a parancsnoksággal a tömeget kísérő Szabó főhadnagy van megbízva, aki részletes utasítást kapott a tennivalóra. Kértem Horváth Imrét, hogy az eredményesebb eljárás érdekében lehetőleg közvetlenül segítsen Szabó főhadnagyot értesíteni és a magam részéről is ígéretet tettem, hogy igyekezni fogok közölni vele a párt kívánságát. Horváth meglehetős ideges hangulatban kifakadt, *»hogy lehet, hogy mi tájékoztatjuk a rendőrséget, hogy kint mi történik.« »Akkor majd intézkedni fogunk a Belügyminisztériumban, ha nem tudja a rendőrség, hogy más rendőröket tegyenek ide.«*”[46]

Balázs őrnagy perceken belül továbbadta Szabó főhadnagynak Horváth üzenetét, aki megnyugtatóan közölte: a békés tömeg elfordult az MDP-székháztól, s a várkerületen át a Mária-szobor irányába haladt tovább. Horváth Imre azonban még első mérgében jelentést tett a BM-be a rendőrség inkompetensnek vélt magatartásáról, aminek Balázs őrnagyra nézve súlyos következményei lettek a későbbiekben.[47]

Az 1200-1500 fős tömeg[48] közben eljutott a Mária szoborhoz, ahol Szabó főhadnagy rendőri kontingenssel állította meg őket, és a felvonulási engedélyt kérte tőlük. Mandák Magdolna odament hozzá, és megkérdezte: miért kell engedély egy templomhoz való felvonuláshoz? A főhadnagy visszakérdezett: kik a megmozdulás irányítói? Mire Mandák és Baumgartner jelentkeztek. Őket azonnal az őrszobára kísérték.[49] Közben a tömeg egyházi dalokat énekelt. Szabó főhadnagy kétszer is feloszlásra szólította őket, amire ők Radicsné kezdésére a *Himnusz*t és a *Szózat*ot énekelték, s nem mozdultak.[50] Akkor tűzoltók vízsugarával próbálták feloszlatni a tömeget, amely ennek hatására hátrébb húzódott,

és államosítás és Ortutay elleni, Mindszenty melletti jelszavakat kezdett kiabálni. Ám a tömlők használtak, lyukasak voltak, a vízsugár csak gyengén permetezett,[51] a tömeg kitartott. Erre Szabó főhadnagy húsz rendőrnek többször sortüzet vezényelt a levegőbe. Ezek hatására a tömeg mellékutcákba menekült, s minden atrocitás nélkül feloszlani kezdett. Közben a rendőrök a hangoskodóknak, irányítóknak véltek közül sokakat – ellenállás nélkül – kiemeltek és a rendőrőrsre kísértek.

Kihallgatás után többüket elengedték, míg kb. 30 főt, nagyrészt diákokat, asszonyokat átkísértek az államvédelmi osztályra. Még az éjjel néhány röplapokat szórót is bekísértek a városból, köztük Németh Mariannát is. S megkezdődtek a június 11-ig tartó kihallgatások. Pócspetrihez képest itt a tüntetés is, a rendőri fellépés is viszonylag békés volt, hiszen a tüntetők nem álltak ellen a rendőri intézkedéseknek, s a kihallgatások során is többségükben együttműködők voltak. Így fizikai erőszak alkalmazására ritkán került sor.[52] Ahogy a június 12-én született összefoglaló jelentésben olvashatjuk: „A hangulat a tüntetés és a nyomozás alatt is az volt, hogy a rendőrség erélyes intézkedéseket nem fog foganatosítani."[53] Talán így is lett volna, ha a nyomozás a soproni rendőrök kezében marad. Nem így történt. Más városokból és Budapestről érkeztek kihallgatótisztek, akik a központi utasításoknak igyekeztek megfelelni.

A soproni tüntetés következményeiről röviden

A hatalom képviselői a pócspetriinél háromszor-négyszer nagyobb létszámú békés tüntetést komoly kihívásnak tarthatták az államosításért folytatott küzdelemben. Ezért június 8-án délután a kistarcsai rendőrtanoda növendékeinek fegyveres megszállása alá került a város (Németh, 1991. 10.).

> „Sopron vármegye törvényhatóságának kedd délelőtti ülésén Kóczán Péter kisgazdapárti törvényhatósági bizottsági tag […] pártja nevében a felekezeti iskolák államosítása kérdésében javaslatot nyújtott be. […] Megállapította […], hogy *a Sopronban hétfőn lezajlott eseményeket semmi sem indokolta és a történtek fölött nyilvánítsa ki a törvényhatóság, a legteljesebb helytelenítését és felháborodását*. […] A határozat értelmében a törvényhatóság felír a kormányhoz. *Kéri* a felekezeti iskolák sürgős államosításának törvénybeiktatását a kötelező vallásoktatás további fenntartása mellett, és *a soproni tüntetés uszítóinak példás megbüntetését.*" (*Elítélte…*, 1948, kiemelés tőlem – D. P.)

A *Sopronmegye* 1948. június 9-i számának címoldalán főcímben hirdette: *Sopronból nem lesz Pócspetri*. Majd a napokkal korábban az emberi jogokat, a szólásszabadságot védő Erdei László így tálalta a történteket:

> „Felelőtlen uszítók aknamunkája nyomán tüntetés volt tegnap Sopronban. Iskolásgyermekek, megtévesztett asszonyok tüntettek, akiket zavarkeltésre, békétlenségre spekulálók nyomtak előtérbe, miközben *ők maguk eltűntek a háttérben.* A rendőrség és a tűzoltóság annak ellenére, hogy a tüntetés híre váratlanul érte őket, felelősségük magaslatán teljesítették kötelességüket és feloszlatták a gyerekek és asszonyok csoportját. […] Pócspetri megmutatta, hogy a fekete reakció féktelen uszítása nyomán félrevezetettek s a félrevezetetteket háttérül felhasználó fasiszták mire vetemednek. Hogy *Krisztus és az egyház nevében gyilkosságot szerveznek,* Pócspetrin magának *a plébánosnak beleegyezésével*.
>
> S alighogy megérkezett a barbár és istentelen gyilkosság híre, máris kiderült, hogy a fekete reakció Sopronban is megkísérli a rend és nyugalom megbontását.

Ha sikerül, talán a *pócspetri gyilkosság megismétlését is!* Az uszítók persze csalatkoztak a számításaikban. Sopron nem Pócspetri *és nem is lesz belőle az!* Nyomatékosan felhívjuk a szülők figyelmét: ne engedjék, hogy gyermekeik lelkiismeretlen uszítók kezébe kerüljenek. A hétfői tüntetésen is *első vonalba a kisgyermekeket nyomták* ezek, ha bármiféle istentelenség megismétlődne, *csak a gyermekek és a szülők szenvednék meg azt.* Ezért tartsák távol gyermekeiket mindenféle rendbontó tüntetéstől; a rendőrség […] minden egyéb kísérletet csírájában el fog fojtani. Mi pedig követeljük, hogy *a nyomozás a legrövidebb időn belül derítse ki, kik voltak a hétfői tüntetés értelmi szerzői, s a legradikálisabban torolják meg a békés építőmunka megakadályozását, a nyugalom felborítását.* Az igazságszolgáltatás kíméletlenül számolja fel az uszítókat, s *ne adjon felmentést ez alól a papi talár sem.*” (*Sopronból…*, 1948)

„Az egyházi reakció tegnap Sopronban tüntetést rendezett, de ezen a tüntetésen ott voltak a fasiszták, a horthysták, valamennyien, akik a nép ellenségei. Mi velük szemben a végsőkig el vagyunk szánva arra, hogy megvédjük a demokrácia vívmányait! A féktelen uszítás azonban csődöt mondott, mert ha mi azt mondjuk, hogy az iskolák államosításának kérdése el van döntve, akkor mi nemcsak arra gondolunk, hogy a parlamenti többség megszavazza a törvényt, hanem arra is gondolunk, hogy a magyar dolgozó nép, a munkás, paraszt és haladó értelmiségi nemcsak helyesli, hanem követeli is az államosítást. […]

Június 10-én tudósítottak az előző délután tartott MDP-nagyaktíváról, melyen „Sopronból nem lesz Pócspetri” és a „Megvédjük városunk nyugalmát, békéjét” feliratok alatt *Nógrády Sándor* miniszterelnökségi államtitkár értelmezését hallhatták a történtekről:

„Az egyházi reakció tegnap Sopronban tüntetést rendezett, de ezen a tüntetésen ott voltak a fasiszták, a horthysták, valamennyien, akik a nép ellenségei. Mi velük szemben a végsőkig el vagyunk szánva arra, hogy megvédjük a demokrácia vívmányait! A féktelen uszítás azonban *csődöt mondott,* mert ha mi azt mondjuk, hogy az iskolák államosításának kérdése el van döntve, akkor mi nemcsak arra gondolunk, hogy a *parlamenti többség megszavazza a törvényt,* hanem arra is gondolunk, hogy a magyar dolgozó nép, a munkás, paraszt és haladó értelmiségi *nemcsak helyesli, hanem követeli is az államosítást.* […] A reakció azonban nemcsak az egyházi reakciót jelenti. Szorosan sorakozik mellé a fasiszta nyugatos katonatisztek, B-listázott tisztviselők, kulákok csoportja, hogy együttesen folytassák gyalázatos aknamunkájukat, mint ahogyan azt a pócspetri esetből láttuk. Az iskolák államosításának kérdését a reakció úgy állítja be, mintha a vallás az egyház ellen mennénk harcba. Mindenki jól tudja, hogy itt *nem erről van szó.* Az államosítás a demokrácia önvédelmét jelenti, mert *nem lehet tovább tűrni, hogy gyermekeink nevelése a demokrácia legnagyobb ellenségének kezében maradjon.*”

– hangoztatta Nógrády Sándor, forgatókönyvet proponálva az éppen zajló nyomozáshoz (*Kíméletlenül…*, 1948). Másnap 15 ezer fős nagygyűlésen hallhatták ezt a jelenlévők,

az iskolák államosítását követelve. A hatósági fellépés és a tömegdemonstráció nyomán Sopron városában „helyreállt a nyugalom”.[54]

A „párt ökle”, az államvédelmi osztály – ha nehezen, erőltetetten és részlegesen is – eleget tett a Révai és Nógrády beszédekben vele szemben támasztott elvárásoknak: az alulról, a katolikus szülők és iskolai tanulók által kezdeményezett békés, mindenfajta erőszaktól mentes tiltakozó felvonulást a tüntetéssel még csak kapcsolatba sem hozhatók berángatásával, rágalmazásával, emberéletek tönkretételével „sikerült” a napi politikai érdeknek megfelelőnek vélt módon átkonstruálni.

A *Sopronmegye* június 12-i számának címoldalán, főcímben közölte:

„Értesülésünk szerint az államvédelmi osztály befejezte a hétfői tüntetéssel kapcsolatos nyomozást. […] A kirobbantó ok a »Hűségnyilatkozat« volt […] amelyet az úrnapi körmeneten olvastak fel. A nyilatkozatot *Antoni Mária Arisztella* nővér, az Isteni Megváltó Leánylíceum egyik osztályfőnöknője fogalmazta és egy diáklánynak *Németh Mariannának* adta át felolvasás végett. Ezt a példát követve, úgy látszik, az *Actio Catolica* női tagozata is elhatározta a tüntetésbe való bekapcsolódást. Az egyházi iskolák diákjai pedig tudomást szerezve a felnőttek terveiről […] iskolánkénti agitációval toboroztak vállalkozókat. […]

Eredetileg a Szent Mihály temetőben akarták megtartani, azonban hirtelen megváltoztatták elhatározásukat […] és a Szentháromság-téri Kecsketemplomba mentek. Itt meghallgatták a litániát, majd a különféle szervezők: elsősorban *dr. Németh Alajos* paptanár[55] és *Radics Józsefné* irányításával a felvonulás megindult. A rendőrség tudomást szerzett az eseményekről, mert semmiféle engedélyük a gyülekezésre, illetve tüntetésre nem volt, előírás szerint kötelességüket teljesítve fel akarták oszlatni a tüntetőket. Ezért a felvonulókat a Templom utca és Kolostor utca találkozásánál 4 rendőr megkísérelte feltartóztatni. *Határozott és udvarias* fellépésük azonban eredménytelen volt. A tüntetők a rendőrség jóakaratát nyilván gyengeségnek magyarázták és *Radics Józsefné irányításával* tovább haladtak.

Kijutottak a Széchenyi-térre és a MDP székháza előtt élesen visszakanyarodva a Várkerületre, lassított lépésben haladtak egészen a Mária-szoborig, ahol a rendőrség az időközben kivonult tűzoltósággal megállította a menetet. Ekkor *Radics Józsefné az iskolásgyerekeket, elsősorban a fiúkat előrehozta az »első vonalba«,* vagyis a gyerekeket állította szembe a rendőrséggel.[56]

A karhatalom ismét szétoszlásra szólította fel a tüntetőket, akik azonban ehelyett zsoltárokat kezdtek énekelni. Ekkor működésbe lépett a tűzoltóság fecskendője, amely csakhamar visszanyomta a tüntetők egy részét. Az iskolások sorai megbomlottak, de *dr. Németh Alajos* paptanár további *helytállásra* buzdította a gyerekeket, aminek következtében a tüntetés *nagy mértékben elhúzódott.* Közben a tűzoltóság fecskendője kirepedt, s így elégtelenné vált a tüntetők végleges szétoszlatására. Ekkor a rendőrség sortüzet adott a levegőbe, amely azonnal megbontotta a tüntetők tömbjét, és a mintegy ezer iskolásból, valamint ugyanannyi asszonyból álló tömeg szétoszlott, bár a Várkerület még hosszú ideig tömve volt a tüntetés részleteit megvitató izgatottan tárgyaló csoportokkal. …

A […] rendőrség őrizetbe vette még *Grans Cecilnét,* egy horthysta ezredes özvegyét, aki a tüntetés egyik főszervezője volt. Őrizetbe vették továbbá *dr. Legény János* gimnáziumi tanárt, aki a felszabadulás óta közismert állandó demokráciaellenes tevékenységéről és *aki a tüntetéssel kapcsolatos nyomozásról a rendőrséget rágalmazó híreket terjesztett.*[57] Ugyancsak bekísérték a tüntetés két további szervezőjét: *Baumgartner Pál és Polán Géza* tanulókat, valamint *Albrecht Ferenc rovottmúltú péksegédet,* aki a tüntetés alatt sorozatosan gyalázta a köztársaságot és a rendőrséget.[58] […] A fentnevezettek valamennyien őrizetbe vannak véve. […]

Németh Marianna a tüntetés egyik főszervezője a tüntetés után elmenekült hazulról *Antoni Mária Arisztella nővér vállalkozott elbújtatására.* […] négy esetben letagadta Németh Marianna ottlétét…[59]

Az eddig őrizetbe vettek névsorát vizsgálva, azt már megállapíthatjuk, hogy a fekete reakció Sopronban is, miként Pócspetriben, *szövetkezett minden másfajta reakcióval.* A tüntetés szervezői és hangoskodói között éppúgy megtaláljuk a horthysta tiszticsalád tagját, mint a gazdag építész feleségét,[60] a fekete reakció apostolait, sőt még egy rovottmúltút is. Nyilvánvaló hát, hogy a reakció nem válogatja sem »fegyvertársait«, sem eszközeit és minden bizonnyal *csak a rendőrség erélyén és szilárdságán múlt az,* hogy a soproni tüntetés nem vált pócspetri méretűvé.” (*A reakció…*, 1948)

Az ügy lezárásaként a *Sopronmegye* 5. oldalán számoltak be arról, hogy *Nyolcat internáltak, nyolcat rendőri felügyelet alá helyeztek a soproni tüntetés szervezői közül*.

„Tegnapi számunkban részletesen ismertettük azoknak a személyeknek a névsorát, akik a hétfői antidemokratikus tüntetés fő mozgatói voltak. Munkatársunknak most azt sikerült megállapítania, hogy az őrizetbe vetteket Győrbe szállították, ahonnan rövidesen tovább viszik valamennyit. Sorsukat illetően a döntés megtörtént: *Antoni Mária Arisztella apácát, dr. Németh Alajos paptanárt, dr. Legény János gimnáziumi tanárt, Radics Józsefnét, Németh Mariannát, Baumgartner Pált, Polán Gézát és Albrecht Ferencet a rendőrség internálta. Özv. Grans Cecilnét* öreg korára való tekintettel nem internálták, csak rendőri felügyelet alá helyezték.[61] Ugyancsak *rendőri felügyelet alá helyezték Rácz Emiliát, Horváth Terézt, Mandák Magdolnát és Laczkó Györgyöt,* akik a tüntetés további ifjúsági szervezői voltak, valamint *Gulyás Lajos* tanítóképzőst*, Bánfi Miklós* volt egyetemi hallgatót*, és Berta Józsefnét,* akik a tüntetésen hangoskodtak és demokráciaellenes kijelentéseket tettek. Ezzel lényegében lezárult s soproni tüntetés. Azok, akik uszításukért most magukon érzik a demokrácia igazságszolgáltatásának sújtó kezét, bizonyára elgondolkoznak arról, érdemes volt-e félrevezetett és becsapott embereket felvonultatniuk, elsősorban gyerekeket az államrend ellen. És azt hisszük: nem tévedünk túlságosan nagyot, amikor hozzátesszük, hogy ma már egészen másképpen látnak mindent, mint amikor a tüntetést szervezni kezdték.” (*Nyolcat internáltak…*, 1948.; *A soproni tüntetéssel…*, 1948)

Rövid epilógus

Befejezésül néhány tényszerű kiegészítéssel zárjuk történetünket. A soproni és pócspetri tüntetések tárgya ugyanaz volt, de a résztvevők társadalmi összetétele, létszáma igencsak eltért. Pócspetriben többségükben kevéssé iskolázott felnőttek, jórészt férfiak tüntettek. Ott tömegverekedésre, erőszakos incidensre, s közben – tisztázatlan körülmények között, és fegyverrel – emberélet kioltására, sebesülésekre került sor az istentiszteletet követően.

Sopronban ellenben középiskolás diáklányok és fiúk, valamint édesanyák tüntettek, klerikus pedagógusaik tiltása ellenére, kicsit kaotikus, spontán szervezéssel. A demonstráció nem lépte túl a békés véleménynyilvánítás akkor – legalábbis törvényben – biztosított határait. Ennek Pócspetrire hivatkozó tiltása indokolatlan és jogtalan volt. Pócspetriben a községházára akartak behatolni a tüntetők, Sopronban semmilyen politikai, közigazgatási centrumot nem támadtak, ahogy az állam egyetlen más szervét, legitim intézményét sem. Egy reformtervezetről nyilvánítottak békésen véleményt egy politikailag feszült helyzetben.

Így a rendőrség beavatkozására szükség sem volt, hiszen tervük mindössze az államosítás elleni véleménynyilvánításra és a katolikus egyház iránti hűségnyilatkozat megújítására irányult. Karhatalmi beavatkozás nélkül, a felvonuló – nagyrészt lányokból és édesanyákból, kisebbrészt bencés diákokból álló – tömeg a megmozdulás végén incidens nélkül szétszéledt volna. Erre utalt, hogy amikor a rendőrség tüntetőket emelt ki a tömegből, azok minden ellenállás nélkül követték az utasításokat, együttműködőek voltak.

Ezért alaptalan volt az állítás, mellyel a rendőri szervek szinte minden internálást indokoltak: miszerint június 7-én este „csaknem véres következményekkel járó" megmozdulás lett volna Sopronban. Ennek esélyét maga a karhatalmi fellépés teremtette meg, ám szerencsére még így sem realizálódott. Fellépésük – a heves propagandakampánnyal együtt – nem a demokrácia védelmét, hanem éppen ellenkezőleg: a megfélemlítést szolgálta egy, a lakosságot messzemenően érintő kérdésben.[62]

Szembetűnő, hogy milyen erőltetetten vontak be a politikai forgatókönyv igazolására klerikusokat, vétlen szereplőket az eljárásba. Németh Alajos paptanárnak és Antoni Mária Aristella nővérnek a tüntetés szervezésében semmiféle szerepe nem volt, utóbbi azon részt sem vett, ahogy az ugyancsak kimódoltan az ügybe bevont Legény János középiskolai tanár sem. A hosszabb-rövidebb szabadságkorlátozó intézkedésekhez: internáláshoz és rendőri felügyelet alá helyezéshez, munkahelyről történő elbocsátáshoz elegendő volt a rendőrhatóság önkényes megállapítása arról, hogy az illető veszélyes a demokráciára és intézményeire. Ezzel Sopronban akkor 16+2 esetben visszaéltek.

Jellemzőnek tekinthető, hogy 1948 júniusában a győri népbíróság – megfelelő jogi háttér hiányában – nem a tüntetés szervezéséért, hanem azzal közvetett összefüggésben álló „izgatásért" ítélte el Antoni M. Aristellát és Németh Mariannát azon feltételezésük miatt, hogy „az »Andrássy út 60-ban« mindenféle jampecokat eresztenek a nőkre".

> „Ma már köztudomású, hogy a budapesti Andrássy út 60. szám alatt a demokratikus államrendőrség államvédelmi osztályának központja székel és az »Andrássy út 60« kifejezés alatt a közfelfogás általában a demokratikus államrendőrségnek ezt a fontos szervét érti. A II. r. vádlott s az I. r. vádlott […] kijelentéseiben […] az a burkolt tényállítás foglaltatik, hogy a rendőrség most említett szervénél az odakerülő gyanúsítottakkal általában durva visszaélések és felháborító erőszakosságok követtetnek el. Ez pedig alkalmas arra, hogy a nevezett intézményt s ezen keresztül a demokrácia egyik alapintézményét képező államrendőrséget meggyűlöltesse"

– fejtegette a bíróság 1948. június 17-én, amikor „az 1946:VII. tc. 2.§-ának b. és d. pontjában meghatározott" izgatásért a nővért 1 évi börtönre, 3 évi hivatalvesztésre, a diáklányt 1 havi fogházra és 1 évi hivatalvesztésre, politikai jogaik ugyanilyen tartalmú felfüggesztésére ítélte[63] (Ribai, 1997. 180–183.).

Tanulságosak Lénárd Ödönnek, az AC főtitkárának, a KSZVSZ főszervezőjének szavai, melyeket népbírósági tárgyalásán 1948. július 27-én, az utolsó szó jogán mondott:

> *„az iskolaállamosítás harcában* az első áldozat egy hatgyermekes családapa [Királyfalvi Miklós] volt, azután talán mi következünk, *azután a soproni leányintézet növendékei*, aztán egy falusi nemzeti bizottság elnöke, s talán mások is. […] [K]ötelességem a magyar népért érzett felelősség tudatában megmondani, hogy *itt a magyar demokrácia vizsgázik véleményszabadságról és vallásszabadságról*."[64]

Valóban: sajnálatosan levizsgáztak az AC-perben, a soproni tüntetés ügyében, valamint sok-sok más esetben is.

A történtek idején 18 éves, egy hónapot fogházban, majd hosszabb időt rendőri felügyelet alatt töltött Németh Marianna 1996. december 12-én minderről ezt írta Ribai M. Elma nővérnek:

> „Boldog ifjúság! Olyan egyszerű az igazság, olyan egyértelmű, hogy mit kell tennünk és nem értjük az öregek fejcsóválását. Emlékszem a győri rendőrkapitány szavára, aki négyszemközt, fejcsóválva ezt mondta nekem: »Ejnye, ejnye kislány! Mi ez a türelmetlenség!? A törökök 150 évig voltak itt, és mi mégis itt vagyunk!« Volt, aki azt mondta, hogy fejjel mentünk a falnak. Stb. *Ma is úgy látom: Igenis tiltakozni kell! A nyilvánvaló rossz ellen, tiltakozni kell!*”[65]

Irodalom

A demokratikus pártok egységes állásfoglalása. Helyeseljük az iskolák államosítását. A Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt, a Magyar Dolgozók Pártja és a Szakszervezetek Sopron-megyei szervezetei az iskolák államosítása mellett (1948). *Sopronmegye, 2*(121), 1.

A felekezeti reakció nem válogatós az eszközökben… Polgári ruhás pap „követelte” a kötelező hitoktatás eltörlését (1948). *Sopronmegye, 2*(126), 1.

A kötelező hitoktatás biztosítása igazolja, hogy a felekezeti iskolák államosítása nem vallásellenes intézkedés. Fertőrákos asszonyai és a rábatamási ifjak az államosítás mellett (1948). *Sopronmegye, 2*(120), 1.

A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989. Havasi Gyula dokumentumgyűjteménye (1990). A szerző kiadása.

A nevelők elsőrendű érdeke a felekezeti iskolák államosítása. Megszabadulnak az iskolaszékek zsarnokoskodásától (1948). *Sopronmegye, 2*(119), 3.

A reakció minden válfaja részes a hétfői tüntetésben. Gazdag vállalkozó felesége, rovottmúltú uszító, horthysta tiszt örvegye, gimnáziumi tanár, pap és apáca az őrizetbe vettek között (1948). *Sopronmegye, 2*(132), 1.

A soproni tüntetéssel kapcsolatban őrizetbe vettek közül nyolcat internált a rendőrség. Nyolc további személy rendőri felügyelet alá került (1948). *Soproni Újság, 4*(133), 3.

Az egyházi iskolák államosítása a közvélemény általános követelése. Tömeges megnyilatkozások történnek országszerte (1948). *Sopronmegye, 2*(118), 1., 3.

Az egyházi iskolákban Mindszentyék reakciós szellemű nevelése érvényesül (1948). *Sopronmegye, 2*(120), 3.

Balla, E. (1945). Vietorisz Géza azonnali eltávolítását követeli a közvélemény. *Soproni Újság, 1*(27), 3.

Balogh, M. (2008). Kötélhúzás a kulisszák mögött. Czapik Gyula egri érsek tárgyalásai 1948-ban. In Szabó, Cs. & Szigeti, L. (szerk.), *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve.* Új Ember. 65–102.

Balogh, M. (2015). *Mindszenty József (1892–1975).* MTA BTK.

Balogh, M. & Knausz, I. (1988). Az iskolák államosítása 1948-ban. *Párttörténeti Közlemények,* (2), 40–83.

Balogh, S. & Izsák, L. (1980, szerk.). *Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben 1944–1948.* Gondolat.

Baranyai, L. (2009). *Az Isteni Megváltó Leányai Tanítónőképzője és jogutódja a Soproni Állami Tanítónőképző története 1899–1957.* Magánkiadás.

Beke, M. (1996, szerk.). *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között.* Argumentum.

Békességet az iskolák körül! (1948). *Soproni Újság, 4*(127), 1.

Bindes, F. & Németh, L. (1991). *„Ha engem üldöztek…” Válogatott dokumentumok a győri egyházmegye életéből 1945–1966.* Mécs László Lap- és Könyvkiadó.

Bolla, J. (1976). Az egységes állami iskolák kialakulása Győr-Sopron megyében. In Arató, F. (szerk.), *Az államosítás közoktatásunkban.* Tankönyvkiadó. 107–114.

Böck János internálása ellen többszáz tanítványa tiltakozott a főkapitánynál (1945). *Soproni Újság*, *1*(29), 2.

Diáklányok újabb tüntetése Vietorisz főkapitány ellen (1945). *Soproni Újság*, *1*(31), 3.

Donáth, P. (2008). Súlyos következményekkel járó játszmák a katolikus tanító(nő)képzők államosítása körül. In Szabó, Cs. & Szigeti, L. (szerk.), *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve.* Új Ember. 139–170.

Elítélte a felelőtlen uszítást és példás büntetést követel Sopron vármegye törvényhatósági bizottsága (1948). *Sopronmegye, 2*(129), 1.

Erdei, L. (1948a). A kérdés lényege. *Sopronmegye, 2*(125), 1.

Erdei, L. (1948b). Emberi jogaink védelmében! *Sopronmegye, 2*(127), 1–2.

Geiszbühl, M. (1985a). A csend foglya szól 3. Püspök és papjai nyilaskézen egykori sopronkőhidai börtönlelkész jegyzetei. In Hetény, J. (szerk.), Geiszbühl Mátyás egykori sopronkőhidai lelkész jegyzetei. *Új Ember, 41*(8), 2.

Geiszbühl, M. (1985b). A zárkából a zárdába – és haza (4.) In Hetény, J. (szerk.), Geiszbühl Mátyás egykori sopronkőhidai lelkész jegyzetei. *Új Ember, 41*(10), 2.

Gergely, J. (1985). *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971.* Kossuth Könyvkiadó.

Hallatlan, véres verekedéssel párosult provokáció a demokrácia ellen. Ortutay erélyes levele a hercegprímáshoz (1948). *Soproni Újság, 4*(127). 1.

Kíméletlenül elsöpörjük azokat, akik a demokrácia ellen törnek – mondotta Nógrády elvtárs az MDP nagyaktíva ülésén. Rövidesen felemelik a közalkalmazottak fizetését is (1948). *Sopronmegye, 2*(130), 3.

Kovács, É. & Pőcze, G. (1988). *Az állami iskolamonopólium kialakulása Magyarországon. (Viták az iskola államosításáról).* OPKM.

Lang, Gy. (2003. szerk.). *Nem hátrálhattam. Böck János atya emlékezete.* Magyar Kolping Szövetség.

Lénárd, Ö. (1994). *Erő az erőtlenségben.* (2. Kor.12,9) *Eszmélődés élmények és dokumentumok fölött a magyar katolicizmus helytállása köréből a kommunista diktatúra alatt.* Országos Lelkipásztori Intézet, Márton Áron Kiadó.

Már megint… (1945). *Soproni Újság*, *1*(30), 3.

Megindul a magas színvonalú vita. Sürgősen államosítani az egyházi iskolákat! (1948). *Sopronmegye, 2*(117), 2.

Mészáros, I. (1989). *Mindszenty és Ortutay. Iskolatörténeti vázlat 1945–1948.* Magánkiadás.

Mészáros, I. (1997, szerk.). *Mindszenty-leveleskönyv. Gondolatok a bíboros leveleiből 1938–1975.* Eötvös József Könyv és Lapkiadó Gt. 13–14., 24., 41–42.

Mikó, Zs. (2008). A pócspetri per(ek). In Szabó, Cs. & Szigeti, L. (szerk.), *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve.* Új Ember. 23–137.

Milkovics, V. (2022). Sopron „szürke megváltói". Az Isteni Megváltó Leányai soproni oktatásképe. *Záródolgozat.* Brenner János Hittudományi Főiskola. https://www.szerzetesek.hu/sites/default/files/csatolmanyok/Milkovics_Veronika_Zarodolgozat_kesz.pdf

Mindenhonnan érkező adatok bizonyítják: Sopron megye dolgozói az ifjúság demokratikus nevelése mellett (1948). *Sopronmegye, 2*(122), 1.

Mindszenty nem az egyházat, hanem a magyar reakciót védi. Révai József nagyjelentőségű rádióbeszéde az értelmiséghez (1948). *Sopronmegye, 2*(121), 2.

Mindszenty, J. (1989). *Emlékirataim.* Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója.

Mit jelent az iskolák államosítása? (1948). *Soproni Újság,* 4(121). 3.

Mózessy, G. (2002, szerk.), *Shvoy Lajos: Önéletrajz. Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből I.* Székesfehérvári Püspöki és Káptalani Levéltár.

Nyolcat internáltak nyolcat rendőri felügyelet alá helyeztek a soproni tüntetés szervezői közül (1948). *Sopronmegye, 2*(133), 3.

Németh, A. (1991). *Papok a rács mögött 1948–1950.* Szent István Társulat.

Ortutay, Gy. (1948) miniszter közlése az iskolák államosításáról. A Szabad Nép 1948. május 16-i számából részleteit közli: Kardos, J. & Kornidesz, M. (1990, szerk.). *Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből I. k. 1945–1953.* Tankönyvkiadó. 236.

Ortutay, Gy. (1973). *Fényes, tiszta árnyak. Tanulmányok, emlékezések, vázlatok.* Szépirodalmi Könyvkiadó.

Rákosi, S. & Szabó, B. (1967. szerk.). *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozata 1944–1948.* Kossuth Könyvkiadó.

Rémhírek és álhírek az iskolák államosításával kapcsolatban (1948). *Soproni Újság, 4*(120), 1.

Révai, J. (1948). Pócspetri. *Szabad Nép, 6*(128), 1.

Ribai M., E. nővér (1991, szerk.). *Az Isteni Megváltó Leányai Kongregáció iskoláinak története 1866–1948/49.* Kézirat.

Ribai M., E. (1997, szerk.). A leghűségesebb város hűséges gyermekei. Tüntetés Sopronban az egyházi iskolák védelmében 1948. június 7. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok,* (1–2), 155–192.

Salacz, G. (1988). *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948–1964).* Görres Gesellschaft.

Soós, V. A. (2008). Lénárd Ödön szerepe az egyházi iskolák államosítása elleni harcban. In Szabó, Cs. & Szigeti, L. (szerk.), *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve.* Új Ember. 45–64.

Sopron összes felekezeti és állami iskoláinak diákankétja állást foglalt az iskolák államosítása mellett (1948). *Sopronmegye, 2*(127), 2.

Sopronból nem lesz Pócspetri (1948). *Sopronmegye, 2*(129), 1.

Szabó, I. (1948). A tényleges helyzet. *Sopronmegye, 2*(122), 1.

Tervezetek tárgyalások a VKM-ben a diákönkormányzati szervek létesítéséről és az ifjúság pártpolitizálásáról (1946). In Dancs, I. (1979, szerk.), *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról 1945–1948.* Kossuth Könyvkiadó. 485–503.

Jegyzetek

[1] Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek Rendi Irattára, Budapest (a továbbiakban: IMNN RI) 25. d. 160/2. t. Iratok, visszaemlékezések Krónika, 1944–1950. Sopron, Anyaház, háborús események. (a továbbiakban csak a számokkal jelöljük). A rendi irattár anyagainak, s a kortársak visszaemlékezéseinek rendelkezésemre bocsátásáért hálás köszönettel tartozom Ribai M. Elma nővérnek.

[2] IMNN RI 25. d. 160/1. t. Iratok, visszaemlékezések, újságcikkek (A továbbiakban csak számmal jelezzük)

[3] IMNN RI 25. d. 160/2. t. 26-27.

[4] IMNN RI 25. d. 160/2. t. 73-74.

[5] IMMN RI 30. d. 189. t. Iratok, visszaemlékezések, levelek, újságcikkek, 28–30.

[6] Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) Mihalovics Zsigmond és társai ügyének vizsgálati anyagában: V-700/57. Lénárd Ödön június 18-i, Mihalovics Zsigmond június 21-i vallomásából (ld. ehhez: Lénárd, 1994; Soós, 2008).

[7] ÁBTL V-700/57. C/1. b. (kiemelés tőlem – D. P.)

[8] Lénárd Ödön könyvében közölt egy 1947. április 15-i, Ortutay Gyulának címzett, a prímási levéltárban őrzött levéltervezetet, mely szerint: „az Egyházra és a nevelésre szoruló gyermekekre sérelmes fakultatív hitoktatásról, a világi erkölcs tanításáról készülő törvényjavaslat benyújtása, vagy a rendelet kibocsátása napján hatályba lépően Címedet az *Egyházból kiközösítem;* az Egyházi Törvénykönyv 2220-2222 canon-jában gyökerező jogomnál fogva a 2334 és 2344 canon alapján”. A fakultatív hitoktatás bevezetése akkor lekerült a napirendről, így a kiközösítésre sem került sor. A lehetséges következményekre való utalással a kiközösítésre utalhattak a levélben. (Lénárd, 1994. 187.)

[9] ÁBTL V-700/57. C/1. c. (kiemelés tőlem – D. P.). Ld. ehhez: Lénárd, 1994. 185–187.; Ortutay, 1973. 399–401.

[10] ÁBTL V-700/57. C/1. a. (kiemelések tőlem – D. P.)

[11] E listák olvashatók: ÁBTL V-700/57. a-2. 4., 6., 12–16.

[12] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-I-1-j-3-3.t.-S/1948-49. 167. d.

[13] Az 1948. május 3-i, 22 műegyetemi hallgató által aláírt kiáltvány a katolikus főiskolai, egyetemi, középiskolai hallgatókhoz, tanulókhoz intézett csatlakozási felhívással zárult. Az eredeti példány megőrződött az esztergomi Prímási Levéltárban (PL) 33/1948. sz. alatt.

[14] ÁBTL V-77813. Antoni M. Aristella 1948. június 9-i és Németh Marianna június 10-i gyanúsítotti kihallgatási jegyzőkönyveiből, valamint a nővér Hetényi Károly kérdéseire 1997-ben adott válaszából. IMNN RI 30.d. 189. t.

[15] IMNN RI 30.d. 189. t.; Ribai, 1997. 158–159. (kiemelés tőlem – D. P.)

[16] ÁBTL V-77813. Rácz Emília 1948. június 10-i kihallgatási jegyzőkönyvéből.

[17] ÁBTL V-77813. Horváth Teréz 1948. június 10-i gyanúsítotti kihallgatási jegyzőkönyvéből. E nyilatkozatok eredeti aláírt példányai megtalálhatók az esztergomi Prímási Levéltárban 3388/1948. sz. alatt.

[18] ÁBTL V-700/57. a-2. 4., 6., 12-16.

[19] Fábián István soproni polgármester 1948. június 5-én átfogó jelentést tett az államosítás mellett és ellen állásfoglalókról, s a helyi koalíciós pártok és a sajtó erőfeszítéseiről. Jelentésében közölte az iskolafenntartó katolikus és evangélikus konventek, valamint a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület mellett a Szt. Orsolyarend és az Isteni Megváltó Leányai középiskoláinak növendékei (önkormányzatuk) is az államosítás ellen foglaltak állást. MNL OL M-KS-274.f. 7/273. 247-248.

[20] ÁBTL V-700/57. a-2. 4., 6., 12–16.

[21] ÁBTL V-700/57. C/2-1.

[22] MNL-OL-XIX-B-1-r-286507/1948. 87. d. (kiemelés tőlem – D. P.) E BM utasítások megismeréséhez nyújtott segítségért hálával tartozom dr. Mikó Zsuzsannának a MNL főigazgató-helyettesének.

[23] MNL-OL-XIX-B-1-r-286507/1948. 87. d. (kiemelés tőlem – D. P.)

[24] MNL-OL-XIX-B-1-r-286507/1948. 87. d.

[25] Lénárd Ödön felidézte az első kihallgatójával, Décsi Gyulával 1948 júniusában lezajlott párbeszédet. Miután tisztázták, hogy a „a pócspetri per” során mindketten jelen voltak, Décsi megkérdezte Lénárdtól, mit szól

a perhez. Mire Lénárd kifejtette: „Pócspetriben nem gyilkosság történt, hanem tömegverekedés folyt, ami közben elsült egy fegyver, és megölt egy rendőrt. Ezért Önök egy ártatlant [Királyfalvi Miklóst – D. P.] akasztottak föl, a plébánosnak [a halálos ítélet után kegyelemből életfogytiglanra ítélt Asztalos Jánosnak – D. P.] pedig annyi köze az egészhez, mintha ugyanezen idő alatt Borneó szigetén tartózkodott volna." „Hát igen – válaszolta Décsi –, és utána részletesen elmagyarázta, hogy nem engedhető meg, hogy mikor az iskolák államosításának gyakorlati végrehajtása kezdődik, ilyesmi történhessék. *Példát kellett statuálni!*" (Lénárd, 1994. 184., kiemelés tőlem – D. P.)

[26] ÁBTL V-77813. Erdei Lászlóné 1948. június 7-i és Erdei László 8-i tanúvallomásaiból.

[27] IMNN RI 25. d. 160/2. t., kiemelések tőlem – D. P. Az aljára írva: „Felolvasandó: a legközelebbi vasárnapon minden istentiszteleti helyen minden szentmisében. Addig bizalmasan kezelendő, teljes titoktartással."

[28] ÁBTL V-77813. Mandák Magdolna június 8-i kihallgatási jegyzőkönyvében (kiemelés tőlem – D. P.).

[29] ÁBTL V-77813. Egy június 12-i, a tüntetésről Budapesten készült összefoglaló jelentésből, valamint Radics Józsefné június 7-i., Németh Marianna, Horváth Teréz, Rácz Emília június 10-i vallomásaiból.

[30] MNL-OL-XIX-B-1-r-286507/1948. 87. d. (kiemelés tőlem – D. P.)

[31] Mindszenty József 1948. június 10-én válaszolt a püspöki kar korábbi tiltakozásait megismételve. Hangsúlyozta: „Nem az államformáról, nem a kormányformáról és nem is a szociális változások megítéléséről van szó, hanem az Egyház elalkudhatatlan jogairól, amelyek államformától, kormányformától és szociális változásoktól függetlenek. A magyar püspöki kar hajlandó az Egyház égős sebei, a maga mélységesen fájó érzései ellenére is az Egyház és állam egymáshoz való viszonya rendezése végett a tárgyalásokba belekezdeni. Tárgyalóinkat már május 29-i konferenciánkon ki is jelöltük, a kormányzat felé megnevezésük már meg is történt volna, ha az álláspontunkat tartalmazó május 29-i levelünkre érdemleges válasz érkezett volna." (PL 4366/1948.)

[32] ÁBTL V-77813. Németh Marianna 1948. június 10-i gyanúsítotti kihallgatásának jegyzőkönyvéből.

[33] ÁBTL V-77813. Grans Cecilné 1948. június 9-i tanúvallomásából.

[34] ÁBTL V-77813. Radics Józsefné 1948. június 8-i gyanúsítotti kihallgatási jegyzőkönyvéből.

[35] ÁBTL V-77813. Horváth Teréz 1948. június 10-i gyanúsítotti kihallgatási jegyzőkönyvéből.

[36] ÁBTL V-77813. Baumgartner Pál 1948. június 8-i gyanúsítotti kihallgatási jegyzőkönyvéből.

[37] ÁBTL V-77813. Baumgartner Pál 1948. június 8-i gyanúsítotti kihallgatási jegyzőkönyvéből.

[38] ÁBTL V-77813. Schmidt Vera 1948. június 8-i gyanúsítotti kihallgatási jegyzőkönyvéből.

[39] ÁBTL V-77813. Németh Marianna 1948. június 10-i gyanúsítotti kihallgatásának jegyzőkönyvéből (kiemelések tőlem – D. P.).

[40] Ezt Hobler Mária is megerősítette 1948. június 8-i tanúvallomásában. ÁBTL V-77813.

[41] ÁBTL V-77813. Grans Cecilné 1948. június 9-i gyanúsítotti kihallgatásának jegyzőkönyvéből (kiemelés tőlem – D. P.).

[42] ÁBTL V-77813. Baumgartner Pál 1948. június 8-i gyanúsítotti kihallgatási jegyzőkönyvéből.

[43] Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban HL) Hb. 1490/49. Balázs Gyula 1948. július 9-i kihallgatási jegyzőkönyvéből, és ÁBTL V-77813. Baumgartner Pál 1948. július 14-i és Kiss Gyula július 26-i kihallgatási jegyzőkönyvéből.

[44] A BM-nek sem állt szándékában engedélyezni e megmozdulásokat. Mihalovics Zsigmond 1948. június 8-án jelentette Mindszenty hercegprímásnak: „Információim szerint a tegnapi főispáni értekezlet határozta el, hogy a belügyminiszter betilt minden kivonulást, körmentet és szülői értekezleteket. Ez utóbbit nem tudjuk pontosan, hogy a szülői értekezletekről van-e szó általában, vagy csak kifejezetten a Katolikus Szülők Vallásos Szövetségének üléseiről." (PIL S11 AC 1943-48.)

[45] ÁBTL V-77813. Radics Józsefné június 11-i internálási javaslatából.

[46] Hb. 1490/49. Balázs Gyula 1948. július 9-i kihallgatási jegyzőkönyvéből (kiemelés tőlem – D. P.).

[47] Balázs őrnagyot a tüntetés alatt tanúsított magatartása („kötelessége nem teljesítése") miatt 1948. július 9-én őrizetbe vették, állásából eltávolították, majd a későbbiekben 1 év és 3 hónap börtönre ítélték, melynek felét le is kellett ülnie. Jogász diplomája ellenére három gyermekét és feleségét nyugdíjazásáig segédmunkásként kellett eltartania, szegénységben élnie. A legfelső bíróság 1962. december 12-én elmarasztalását törvénytelennek találta és Balázs Gyulát bizonyítottság hiányában felmentette. Hb. 1490/49.

[48] Az MDP KV Közigazgatási Osztályának 1948. június 17-i összefoglaló jelentésében csak „több száz főnyi tömeg részvételéről” írtak a soproni tüntetés kapcsán. (MNL OL M-KS-276-65-339. őe. 4-14.)

[49] ÁBTL V-77813. Mandák Magdolna június 8-i kihallgatási jegyzőkönyvében.

[50] ÁBTL V-77813. 1948. június 12. Budapesten készült jelentés az 1948. június 7-i soproni tüntetésről.

[51] A tűzoltóparancsnokot, „Csermely Ernőt […] állásából azonnal elbocsátották, mert használt tömlőkkel jelent meg, a tüntetők a tömlőkre rá is léptek, a víz a sugárcső előtt is ment ki, a sugár ismételten erőtlen maradt. Kevésbé sikeresnek találták az eljárást, részben bojkottnak vették. Fizetését is megvonták. Munkanélküli maradt, kemény keresettel tudta csak a maga és felesége életét fenntartani” – olvashatjuk Nagy István társaskáptalani prépost-kanonok 1996. október 9-i írásában (IMNN RI 30. d. 189. t.).

[52] Egyetlen ilyen esetről tudunk: a kezdetben félrevezető vallomást tett Radics Józsefné tenyerét és talpát verték (Németh, 1991. 11.).

[53] ÁBTL V-77813. 1948. június 12. Budapesten készült jelentés az 1948. június 7-i soproni tüntetésről.

[54] „A diákok tüntetésének erélyes és gyors leszerelése után, különösen az államosítás törvényre emelésével egy előre nem várt csend és nyugalmi helyzet alakult ki” – jelentette 1948. június 30-án Molnár József polgármesterhelyettes az MDP KV Közigazgatási Osztályának (MNL OL M-KS-276-106. cs.-116. őe.). A nyugalom nem jelenthetett többségi egyetértést. AZ MDP KV Közigazgatási Osztályának 1948. június 15-i jelentése szerint: Sopron Vármegyében „a tanítók 25-30%-a van az államosítás mellett.” (MNL OL M-KS-276-65-339. ő. e.)

[55] Valójában Németh Alajos hitoktató csak a Mária-szobornál érte utol a tüntetőket, s akkor is megfigyelőként, némán a járdán tartózkodott. Amikor a tömeg a vízsugár hatására hátrébb szorult, ő is besodródott közéjük, s amikor a sortüzek hatására a lányok sikoltozni kezdtek, megnyugtatásukra annyit mondott: nem kell félni, a levegőbe lőnek. Azért keverték az ügybe, hogy legyen benne pap is (Németh, 1991. és ÁBTL V-77813, 1948. június 10-i és 11-i kihallgatási jegyzőkönyvéből).

[56] Valójában Radicsné az iskolás lányok elé hívta a gimnazista fiúkat.

[57] Legény Jánosnak a tüntetéshez semmi köze sem volt. Szociálisan elkötelezett, mélyen katolikus, polgári gondolkodású franciatanárként tevékenykedett, az ellene emelt vádakat végig tagadta. Azért rángatták bele az ügybe, tették tönkre évekre, ártatlanul, hogy legyen „reakciós gimnáziumi tanár is” (ÁBTL V-77813. 1948. június 10-i kihallgatási jegyzőkönyvéből, és MNL OL XIX-I-1-g-56t-167962-Le-1948. 353. d.).

[58] A tüntetést a járdáról néző Albrecht Ferenc péksegéd egy rendőr felléptekor annyit mondott: „»Ilyen demokratikus ember maga?« Ezt hangosan mondtam, úgy, hogy a közönség felfigyelt szavaimra. Tagadom azonban azt, hogy azt mondtam volna: »Szar ez a demokrácia!« Tagadom továbbá azt, hogy kiköptem volna a rendőrök felé.” Albrecht azért került az ügybe, hogy legyen egy rovott múltú is (ÁBTL V-77813, 1948. június 10-i kihallgatási jegyzőkönyvéből).

[59] Majd mindketten önként jelentkeztek az államvédelmi osztályon.

[60] Radics Józsefnét.

[61] Mihalovics Zsigmond az AC vezetője 1948. június 14-én jelentette Mindszenty József hercegprímásnak: „Biztos információink szerint a déli internálótáborba még csak egy új pap érkezett egy Németh nevezetű Főtisztelendő Úr. […] Minden valószínűség szerint a soproni diáktüntetéssel kapcsolatban került ide. […] Úgy hírlik a szűrőben van már egy soproni nővér az Isteni Megváltó rendjéből. Nevét nem tudjuk. Az internáló táborba került Sopronból még egy IV. éves tanítóképzős és két hölgy, egy idősebb és egy fiatalabb, akiknek neveit még szintén nem tudjuk.” (PL S 11. AC 1943-48.)

[62] Egyértelmű ez az MDP KV Közigazgatási Osztályának 1948. június 17-én Farkas Mihályhoz intézett jelentéséből: „Az iskolák államosításával kapcsolatban a belügyminisztérium és a közigazgatási osztály [sic!] mozgósította a közigazgatási apparátust a következő feladatok elvégzésére: a./ a rendőrséggel egyetértésben *mindenfajta zavargásnak, megmozdulásnak megelőzésére, illetve elfojtására*, b./ az államosítás melletti konkrét agitációra, c./ a kérdéssel kapcsolatos részletes adatszolgáltatásra. A fenti célok elérése érdekében a BM értekezletre hívta össze a főispánokat, alispánokat és polgármestereket, ahol Rajk elvtárs részletes utasításban szabta meg a közigazgatás tennivalóit, főként az a./ pont tekintetében.” (MNL OL M-KS-276-65-339. őe. 1. Kiemelés tőlem – D. P.)

[63] ÁBTL V-77813. Nbk. 1198/1948/2. sz.

[64] ÁBTL V-700/57., kiemelések tőlem – D. P.

[65] IMNN RI 30. d. 189. t. Németh Marianna 1996. december 12-i kézzel írt leveléből (Kiemelés tőlem- D. P.).

Absztrakt

Dokumentatív elbeszélésünk a Sopronban 1948. június 7-én, az ottani katolikus diákönkormányzatok és a Katolikus Szülők Vallásos Szövetségének helyi asszonyszervezetei által az iskolák államosítása ellen szervezett kb. 1500 fő részvételével békésen lezajlott, a rendőrség és tűzoltóság által vízsugárral, majd riasztólövés-sortüzekkel feloszlatott tüntetés előzményeit, körülményeit és következményeit mutatja be. Négy levéltár, egy rendi irattár, a korabeli sajtó, memoárok és a szakirodalom felhasználásával bizonyítja, mennyire fals volt az a politikailag motivált beállítás, mely ezt a soproni tüntetést a szintén koncepciós Pócspetri-perben és a korabeli propagandásban hamisan ábrázolt elbeszéléshez hasonlatosnak igyekezett beállítani. Szomorú következménye volt ennek, hogy nyolc embert internáltak, nyolcat rendőri felügyelet alá helyeztek, hármat hosszabb-rövidebb börtön-, illetve fogházbüntetésre ítéltek indokolatlanul, jogtalanul.

Kulcsszavak: Pócspetri, Sopron, 1948-as iskolaállamosítás elleni tüntetés, politikai manipuláció

 https://doi.org/10.14232/iskkult.2024.10.67

Pléh Csaba

CEU Kognitív Tudományi Tanszéke, Budapest

Pavlov kettős szerepe a magyar pszichológia sorsában az 1950–60-as években[1]

Tanulmányom azt igyekszik megmutatni, hogy a közhiedelemmel ellentétben Pavlovnak nem volt egyértelmű és egyirányú negatív szerepe a magyar pszichológia nehéz sorsának alakulásában az 1950-es években. Hatása egyszerre volt korlátozó és tudományóvó.

A szovjet kontextus: Pavlov helye az Új Ember eszmevilágában

A pszichológia Magyarországon, mint ahogy két évtizeddel korábban, az 1930-as években a Szovjetunióban is, kettős politikai meghatározottságtól szenvedett. A marxista emberkép egyszerre szerette hangsúlyozni a determinisztikus felfogást, ugyanakkor az 1930-as évektől a sztálinista emberképnek megfelelően, kezdve az 5 éves terveket övező propagandáktól, az ember aktív önalakító szerepét is kiemelte.

Az 1950-es évek fordulóján azután, mint azt még a hidegháború idején született amerikai elemzések kimutatták, az 1930-as években megszületett Új Ember-felfogás, a determinizmust akkor felváltó önalakító ember koncepciója válságba került a szovjet eszmei életben. Az 1930-as évek, az első ötéves tervek Új Ember-koncepciója olyan embert képzelt el a szocializmus jövőjében, aki optimista, önmeghatározott, belülről irányított, és felelős saját sorsáért. Beavatkozik a világ determinált menetébe, és erőfeszítéseivel segíti a szocializmus építését. Mint Paul Fraisse (1954) rámutatott, nem minden irónia nélkül, ez az új szovjet emberkép a húszas évek materializmusával szemben sokban a spiritualista nyugati irányzatokra hasonlított. Az amerikai elemzők kedvenc kifejezése erre az 1930-tól kezdődő korszakra a 'transzformizmus' (Bauer, 1952; McLeish, 1975). A II. világháborút követően azonban, mint az egykori moszkvai diplomata, majd politológus Tucker (1955, 1956) rámutatott, az Új Ember nem szállította az ígért mozzanatokat. Leállt a háború alatti nacionalista és honvédő lelkesedés. Ezért az Új Embernek a háborút követő sztálinista változatai az 1930-as években megfogalmazott transzformizmust (mi magunk átalakítjuk magunkat az új társadalom érdekében) összekapcsolják a húszas évekből felfrissített determinizmussal. Ahogy az „átalakítjuk a természetet" mondanivalójú szovjet (pszeudo)genetika apostola, Liszenko (1949) mondta, a klasszikus genetika véletlen elemeit bírálva, *a természetben semmit sem lehet a véletlenre hagyni*. Ugyanez a szigorú determinizmus érvényes Sztálin értelmezésében a társadalomra, s Pavlov ekkori újraértelmezésében az emberre is. Újraértelmezés ez, hiszen a szovjet közegben Pavlovot korábban mechanikus determinizmus és biológiai redukcionizmus miatt marasztalta el mind az ideológia, mind a pszichológia, az utóbbiban például Vigotszkij, Rubinstein és Ananyev (ezt mutatja az 1. táblázat).

Pavlov újraértelmezése az 1950-es években Tucker szerint annak belátása volt, hogy az embert igenis determinisztikusan kell értelmezni. Egy szentségtelen szövetség keretében Pavlov kultusza összekapcsolódott a párt központi determinisztikus szerepének újrahangsúlyozásával. A pszichológusok értelmezésében mindez egy kívülről irányított személyiség koncepciójához vezetett.

> „Amikor a pszichológiában keres egy olyan orosz tudóst, aki Micsurinnak (a biológiai természet átalakítását hirdető liszenkóizmus vonatkoztatási pontjának) felel meg, s aki 'az emberi természet nagy átalakítójának' szerepében tetszeleghet, Sztálin újra felfedezi Pavlovot. *Az ember formulája a feltételes reflex lesz*. […] *Az embert olyan lényként kellett értelmezni, akinek a karakterét és magatartását minden lépésben a kondicionálási folyamat irányítja, akinek minden mentális aktusa reflexes.*" (Tucker, 1956. 464., 472.)

A korábbi belülről irányított Új Embert egy kívülről irányított újabb Új Ember típus váltja fel,

> „akinek viselkedését külső ingerek irányítják […] Az Új Embernek nincsenek vágyai, ösztönei, érzelmi késztetései vagy impulzusai, nincsenek saját energiatartalékai." (Tucker, 1955. 62.)

1. táblázat. A szovjet ideológia és társadalomkép változásai, s benne a pszichológia és Pavlov helye (részletesebben ld. ennek szakaszaira: Pléh, 2024a)

Korszak	Ideológia	Pszichológia	Pavlov helye
1920-as évek	Determinizmus	Viselkedési	Pozitív, magyarázó
1930–48	Új Ember, akarat	Tudat aktív	Mechan. materialista
1948-1960	Determ. centralista	Pavlov-elvű	Minden alapja

A kívülről irányítottság az emberre nézve azt is jelenti, hogy a Pavlov-kultuszt nem a tudósok kezdeményezték, hanem a párt irányította.

> „Bikov akadémikus szerint, akinek a szerepe a pavlovi forradalomban hasonlított Liszenkoéhoz a genetikában, az egész változás a 'párt irányító szerepe' mellett ment végbe. Ebben az új, egyszerre voluntarista és determinisztikus emberképben a mindent átfogó kondicionálás irányítója, a determinisztikus folyamatok mintegy érvényesítője az ember felé a központi apparátust képviselő párt." (Tucker, 1955. 144.)

A Pavlov-kultusz elindítása a centenárium kapcsán központi akaratra történt. Az Orvosi és a Tudományos Akadémia közös 1950-es ülésének szervezésében Pavlov munkásságáról az irányító szerepet közvetlenül a Sztálin által a Pavlov-kultusz ülések szervezésével megbízott Georgij Malenkov és a neves kulturális cézár Andrej Zsdanov fia, a vegyész Jurij Zsdanov, akkor még Sztálin veje látták el, Sztálin személyzeti instrukciói alapján. Az ülés már a felütésében egyértelműen kifejtette, hogy mi is volt Pavlov központi szerepe a sajátos embertudományi russzifikációban:

> „a fiziológia világát két korszakra osztjuk – a Pavlov előtti és a pavlovi korszakra. Ugyanígy oszthatjuk fel a pszichológia történetét is. A Pavlov előtti pszichológia idealista világnézeten épült fel – a pavlovi pszichológia lényegében materialista pszichológia." (Bikov, idézi Ajrapetjanc és Asztratjan, 1953. 16.)

Pavlov tudományos értelmezése és alkalmassága az ideológiai szerepre

Sztálin kulturális politikája számára Pavlov is a II. világháborút követő *nacionalista kommunizmus* egyik hősévé vált. Olyan orosz tudós volt, akinek szellemi örökségére sok mindent rá lehetett bízni. Ennek etnikai felhangjai is voltak. A Sztálin felügyelte viták-ban a kiszemelt 'rosszak' közül többen zsidók, örmények és grúzok voltak, míg a nagy nyertesek, a nálunk is kultivált s hamar lefordított Bikov (1953) és Ivanov-Szmolenszkij (1952) tősgyökeres oroszok. Ezen viták részleteit a Pavlov-ülésen Windholz (1997) mutatja be. Fontos emlékeztetnünk arra, hogy az 1940-es évek végétől folyó sztálini tudományos viták nem voltak tartalmukban koherensek. Közös mozzanatuk a kozmopolitizmus hidegháborús bírálata és a kritika-önkritika retorika erőltetése volt, mint az ifjú Zsdanov (1952) magyarul is bemutatta az MTA központi lapjában. A liszenkói genetika és a pavlovizmus között volt azonban egy közös mozzanat: a determinizmus és a transzformizmus összekapcsolása: a párt akarata szerint, a természet törvényeit és plaszticitását használva alakítjuk az élővilágot és az embert.

A Pavlov-vitában az elhajlónak címkézetteket egzisztenciálisan és intellektuálisan diszkreditálták, de talán Sztálin 1953. márciusi halála miatt is, eltérően az 1936–37-es tudományos perektől, s ennek során több, korábban párt-kedvenc pszichológus, például Talankin kivégzésétől, a „rosszakat" a Pavlov-vita nyomán már nem állították bíróság elé. Az elvárás az új módiban a kritika-önkritika ciklusába szervezett önostorozás volt. Az igényes kutatók ezt csak látszólag vállalták, s kritikát is kaptak a nem kielégítő vagy nem őszinte önkritikáért. Pjotr Anohin (1898–1974) *funkcionális rendszer* fogalmát a pavlovi ortodoxia túl belsőnek tartotta, s Leningrádból Rjazanyba száműzték, hogy azután az 1960-as években az agyi szerveződés kibernetikai alapjait hirdetve váljon újra elismert szerzővé (Anohin, 1965). Leon Orbelit (1882–1958), a Pavlov Intézet igazgatóját (1936–1950) és az egész Pavlov-birodalom vezetőjét is elmozdították, mivel nem látta be a dialektika szerepét a pavlovizmusban. 1956-ban azonban ő alapította a Szecsenov Összehasonlító Élettani Intézetet Leningrádban. Ivan Beritasvilit (1885–1974), akinek orosz szerzői neve néha Beritov volt, azért bírálták, mert szabadon mozgó állatokkal kísérletezett, és a magasabb viselkedés mögött emlékképeket tételezett fel. Kisebb visszavonulás után folytatta munkáját Tbilisziben (Beritashvili, 1971), és az IBRO, a nemzetközi agykutatási szervezet egyik alapítója lett. Vagyis a szovjet akadémiai Pavlov-vita vesztesei néhány évig nehézségekkel néztek szembe, de utána folytatták modern idegtudományt használó és belsőbb tényezőkre irányuló munkájukat. A vita személyi oldalában ugyanakkor nem nemzedékváltás volt, hanem versengés a pozíciókért a Pavlov-intézményi hagyatékban. A nyertesek, Bikov (1886–1959) és Ivanov-Szmolenszkij (1895–1982) ugyanabba a nemzedékbe tartoznak, mint a vesztesek, mindannyian még Pavlov közvetlen tanítványai voltak. Ez azért (is) releváns, mert a magyar közegben viszont a pavlovizmusban megfigyelhető volt egy ifjútörök-hatás.

A pavlovizmusnak a nevezetes ülésszakon tudományosnak tartott kiinduló jellemzője volt a *holizmus*. A kor sajátosan értelmezett marxizmusában, miközben az osztályérdek és ideológia mindent egészlegesen áthat a társadalmi életben, az egészlegességi felfogás az emberre befelé vetítve is megjelenik, éppen a feltételes reflexek elméletében. A feltételes reflexes tanulási modell mindenre érvényes az emberben, a szervi működésektől az iskolai tanulásig. Ahogy Zádor Imre (1951. 1171.), az MTA későbbi Pavlov Bizottságának titkára fogalmazta meg az első magyar nyelvű Pavlov-kötetről írva az Akadémia központi folyóiratában:

> „Az idegrendszer szerepének a jelentősége az orvostudomány új elméleti alapja. Pavlov vizsgálatai szerint a szervezet valamennyi működését az idegrendszer

> szabályozza; magasabbrendű emlősöknél és embernél az idegrendszer fejlettebb részének, az agykéregnek működése a legfontosabb ebben az irányító munkában."

A szovjet indítású pavloviánus kontextusban a holizmus mást jelent, mint az 1920–30-as évek német kontextusában. Míg a német holizmus értelmet és szerveződést keres, mint Mitchel Ash (1995) elemezte, addig Pavlovra vonatkoztatva a holizmus egyrészt *a szervezet átfogó egyelvű modelljét* jelentette, másrészt egy tudományszervezési eszményt. Egyetlen közös tudományos modellbe lehet kényszeríteni minden területet, a neurobiológiától és a klinikai orvoslástól kezdve a pedagógiáig és pszichológiáig. Mint Joravsky (1977. 474.) rámutatott, egy különös házasság köttetett Pavlov központi, a tudományokon átívelő szerepe (a szintetikus világkép) és a kommunista párt s vezetőjének irányító szerepe között.

> „Sztálinista módon a mechanikus elemzés, a pszichikum idegműködésre történő redukciója a mechanikus szintézis, egy szintetikus világnézet részévé vált, a szintetikus szó mindkét értelmében: mindent átfogó és kivonat. Pavlov hipotézise a pszichikum reflex működésre történő visszavezetéséről és a pszichikum visszavezetése a társadalmi-gazdasági formációk történetileg fejlődő funkcióira Marxnál pusztán egyetlen doktrína alkotó elemeivé váltak. […] Bár ez emberi viselkedés meghatározottsága kettős, feltételes reflexek és társadalmi-gazdasági folyamatok hatálya alatt áll, az autoritér szándék a pszichikum legmagasabbrendű kifejeződése, és a legmagasabb tekintély alatti szinten mindenkinél élénken kiemelték az egyéni felelősséget."

Pavlov piedesztálra helyezésének ideológiai és szakmai oka a reflex fogalmából is előtérbe helyezhető *determinisztikus emberkép*, az ember kontrollálásának lehetőségével együtt. Ez a determinizmus egyben minden belső tényező háttérbe szorítását jelentette, beleértve a humorális és neurális belső tényezőket s azok kutatását is. Ugyanakkor ez a tanulás mindenhatóságának kiemelésével Pavlovot egyben egy kincstári szocialista optimizmus jelszóhordozójává is felkínálta.

A *pavlovizmus másik jellemzője retorikai*. Ez egy laza, kiterjesztett érvrendszert jelentett a pavlovi terminusok alkalmazásában, mely mind Pavlov ideológiai értelmezőinél, mind a retorikához kényszerűen alkalmazkodó természettudósoknál megjelenik. Pavlov fogalmai, mivel neurobiológiaként tetszelgő viselkedési fogalmak, igen könnyen illeszthetők minden magyarázathoz s dogmatikus vagy új értelmezéshez (analízis-szintézis, dinamikus sztereotípia, *„mi ez" reflex* s hasonlók).

Az orosz–szovjet világban, már a Pavlovról tartott imént említett ülésen, de utána, a szovjet pszichológusok szervezte 1952-es ülésen is sok vita folyt arról, hogy *mi is a pszichológia helye ebben a pavlovi keretben*, mennyire van itt szó (ismét) neurális redukcionizmusról. A pszichológusok maguk, a magán az ülésen vezeklő hozzászólásra engedélyezett Tyeplov és Rubinstein, később az egyik új intézményvezető, Alekszandr Szmirnov (1952), természetesen igyekeztek megvédeni a pszichológia viszonylagos önállóságát, amiben a szovjet közegben két tényezőre alapoztak. Mindkét tényező a késői pavlovi munkássághoz kapcsolódik, s olyan mozzanatok, melyek emberi értelmezést és emberi vizsgálati személyek használati közegét, humán kísérleti pszichológiát kívánnak meg. Az egyik a *tipológia előtérbe állítása*. Az 1910-es évektől felmerült már Pavlovnál, hogy az ingerület és gátlás közti egyensúly lehet a kutyák közti különbségek jellemzésének egyik fontos módja. Azután, az 1920-as években, néhány drámai esemény, a laboratóriumi árvízkárok és az erre adott kutyareakciók különbsége megmutatják számára, hogy a kutyák temperamentum-eltérései az ingerület és gátlás erősségében és ezek viszonyaiban (kiegyensúlyozott vagy kiegyensúlyozatlan) érhetők tetten (Pavlov, 1978a;

Todes, 2014). Nekünk, pszichológusoknak lesz a feladatunk – mondják majd Pavlovot értelmezve Tyeplov (1956) és követői – a pavlovi kutyákon megalapozott néhány tipológiai megfigyelés tényleges kidolgozása az emberi tipológiára.

A másik, a szovjet pszichológusok Pavlov-értelmezésében fontosnak látott lehetőség pedig a *második jelzőrendszer* folyamatainak előtérbe helyezése, mint ahol összekapcsolható a természeti és társadalmi determinizmus. Pavlovnál a második jelzőrendszer eleinte csupán alkalmi megjegyzés volt a hisztériásokról, akik nem tudják szavakban kifejezni magukat. Innen ugrik át egy intézeti szemináriumon annak tételezésére, hogy az analizátorok működése jelzések rendszerét eredményezi, s embernél a szavak ezen jelzések jelzései (Todes, 2014). Maga a pavlovi analizátor-felfogás jelzőrendszerként értelmezése főként a 2. jelzőrendszer tételezése révén került előtérbe. A két jelzőrendszer viszonya a tipológiában és a patológiában lenne jelentős. A művészekre és hisztériásokra az első jelzőrendszer, a tudósokra a második jelzőrendszer és a homloklebeny kiemelt szerepe lenne jellemző (Pavlov, 1978b).

A Pavlovot követő hivatalosság majd úgy értelmezi a jelzőrendszerek koncepcióját, igencsak tévesen, mint Lenin (1964) tükrözéselméletének neurobiológiai értelmezését. Pavlov néhány megjegyzése vált egy egész pavloviánus humán kísérleti pszichológia és fejlődéslélektan kiindulópontjává. Ebben kiemelt közvetítő szerepe volt a szovjet közegben a Vigotszkij-iskola részéről Lurijának, akinek erre vonatkozó elképzelései nemzetközi hírnevet is hoztak neki (Luria, 1961; Luria és Yudovich, 1959): hogyan jelenik meg a beszéd viselkedésszabályozó szerepén keresztül a társadalmi ellenőrzés a mentális élet felett.

A kommunista párt irányította Pavlov-kultusz hamar érvényesült a baloldali értelmiség egészében, nemcsak a Szovjetunióban. Érvényes volt például az 1950-es években a francia baloldali értelmiségre nézve is. A francia baloldali pszichológusok szenior nemzedéke, például Henri Wallon (1925, 1955), már korábban is abban látta a pavlovizmus jelentőségét, hogy lehetővé teszi kompromisszumot találni az elme biológiai, anyagi alapjai és az emberi rugalmasság között.

> „Pavlov kísérleteinek következtetései pontosan illeszkednek a dialektikus materializmus kereteibe, amely egyszerre feltételezi a valóság alapvető egységét és annak fejlődését az egyre differenciáltabb létformák felé." (Wallon, 1955/1963. 79.)

Pavlovnak a szovjet–orosz kontextuson túl a kelet-európai országok felé sajátos retorikai szerepei is voltak. Azt, hogy itt nemcsak magyar kontextusról van szó, hanem a szovjet dominálta kelet-európai régióról, jól mutatják a Pavlov-hatások az NDK pszichológiájában. A később neves kognitív pszichológus Klix (1955) egy részletes Pavlov-méltatással kezdte pályáját, 1956–57-ben pedig, mint Busse (2000) részletesen bemutatta, nagy szakmai ideológiai vita folyt az NDK-ban a pszichológiai és pedagógiai neuroredukcionizmusról. A kelet-európai kultikus Pavlov-hatásnak a meglévő helyi hagyományokhoz viszonyítva lett sajátos gyarmatosító jellege, melyben vezető mozzanat volt az *oroszosítás* és a nyugati törekvések visszatérő kritikája.

A magyar pszichológia helyzete az 1950-es évek elején: kik fogadják a pavlovizmust?

A magyar pszichológiának több szempontból zaklatott és fenyegetett helyzete volt az 1950-es években. Ennek voltak *politikai mozzanatai.* 1949-től egy sztálinista működési elvű, felülről lefelé irányító kommunista párt volt a kizárólagos politikai mozgalom, mely a magyar társadalom működését önjelöltként irányítani volt hivatott. Ugyanakkor

a minket érdeklő kérdésekben a magyar kommunista párt politikájában összezsúfolódott a marxista bolsevik társadalomértelmezésnek az 1. táblázaton látható két utóbbi szakasza, a ’30-as évek és az ’50-es évek világa. A pártos voluntarizmus a ’30-as évek transzformista világa, míg a radikális centralizált determinizmus az ’50-es évek világa, s e kettő vitája értelmezhetővé teszi a párton belüli konfliktusok egy részét is.

A modern pszichológiát az indusztrializáció és urbanizáció világában, a tényleges szekularizáció közepette ember és pálya egymásra találása, ember és partner egymásra találása, a feszültségek és a mentális zavarok oldásának igénye alakította hivatássá. A radikális társadalmi forradalmárok, de az egyházi konzervativizmus számára is ez mindig tévút volt. Nem az ember bajait kell megoldani, hanem a világot megváltoztatni, vagy legalábbis rétegek s nem az egyének gondjait kell látni s tematizálni. A konzervatívok számára a pszichológiával szembeni fenntartások lényege, hogy a hagyományos egyházi papi és lelkészi szerepek támaszt biztosítanak minden közegben. A közösségre hivatkozás pedig mind a baloldaliak, mind a konzervatívok számára biztos menedék a modern egyén elmagányosodásával, ezzel a polgári métellyel szemben. Ezek a jelszavak minden közegben a pszichológus hivatás ellen szóltak. Ennek a ‘forradalmi változatában’ jelent meg az 1950-es évek magyar közegében is a pszichológia háttérbe szorítása a mindenható nevelési programokkal s a közösségi jelszavakkal.

A sajátos helyzet ebben a korban, hogy a sztálinizmus két szakaszát, a transzformizmust (ez lenne a pedagógia nagy uralma) és a determinizmust (melynek eszménye a szovjet–orosz pszichológiában e korban Pavlov) egyszerre próbálják művelni, és megkísérlik összeilleszteni az ember mentális világával foglalkozó szakmákban is.

Ez a politikai kettősség drámaian befolyásolta a pszichológia sorsát is, hiszen a kommunista párt a társadalom egészének irányítására volt hivatott, beleértve a felsőoktatást és a tudományt is. Ami a *pszichológiát* illeti: a pszichológia 1949-től kezdődően rendkívül korlátozott közegben maradt meg (Pléh, 2024b). A Budapesti Egyetemen (ekkora már ELTE) három év belső küzdelem után újjáalakult a Pszichológia Tanszék, először Várkonyi Hildebrand professzorátusával, majd a Bécsben Karl Bühlernél doktorált Kardos Lajos vezetésével, és kénytelen volt beilleszkedni a kor pedagógiai retorikájába. Az Országos Neveléstudományi Intézet, a Mérei Ferenc vezette, nagy pszichológiai kihatású, de rövid életű Intézet megszűnt, ugyanakkor a német iskolázottságú Molnár Imre irányításával megmaradt a még Ranschburg Pál elindította Gyermeklélektani Intézet, de ez is pedagógiai fenyegetés alatt. Az alkalmazott pszichológiák csak szivárogva, egy-két helyen léteznek, például a MÁV alkalmassági vizsgálatában. A mai értelemben vett klinikai pszichológia, különösen a pszichoanalízis üldöztetése révén, gyakorlatilag és elméletileg is eltűnt a színről (Mészáros, 2019). Eközben a pszichológia, akárcsak a ’30-as évektől a szovjet pszichológia egészen a ’60-as évek elejéig, a nevelés általános transzformista ideológiájának vált alárendeltjévé.

Magyar közeg a Pavlov-befogadásra

Az MDP irataiban Pavlov már 1949-ben megjelenik. 1949. augusztus 29-én javaslatot fogad el a pártvezetés Pavlov évfordulójának megünneplésére (T. Varga, 2008. 230.). Mind a hazai filozófia, mind az ideggyógyász szakma frissen és lelkesen reagált ezekre az igényekre, még a feladatokat és ellenségeket kijelölő szovjet akadémiai ülés előtt, már a centenárium kapcsán. A Pavlov-kultusz a marxista filozófusok számára dialektikusan nyitott volt a tudat irányába. A neurológusok első spontán reakcióiban Pavlovnak nagy szerepe volt a neuroredukcionizmusban, az elme zárójelbe tételében. Lehoczky Tibor, korábban a klinikán dolgozott vezető neurológus, az István Kórház főorvosa 1950-ben az *Orvosi Hetilap*ban adta meg ezt a redukcionista hangot:

> „Pavlov, a logikusan és világosan gondolkozó zseni, minden elmetípust elvetett, mint olyan absztrakt entitást, amely a központi idegrendszertől függetlenül működne. Szerinte, az állatok és az ember minden viselkedését meg lehet magyarázni a veleszületett és szerzett, vagyis a feltételes reflexek hatalmas hálózatával." (Lehoczky, 1950. 1231.)

Az ideológiai Pavlov-értelmezés

A filozófiai doktriner munkát a szovjet Pavlov-kultusz 'hazahozatalában' Rudas László és Fogarasi Béla végezték el. Rudas László (1885–1950), az egyik keményvonalas moszkovita ideológiai vezető, aki 1949. szeptember 29-én tartott Pavlov-megemlékezést a Magyar Tudományos Tanácsban, a kommunista párt tudománypolitikai fórumán. A dolgozat azonnal, az októberi számban megjelent a párt központi ideológiai lapjában (Rudas, 1949), s az orvosi lapok ezt azonnal kivonatolták. A kor igencsak kemény volt. Erre fontos emlékeznünk a Pavlov-recepció kontextusában is. Ugyanebben a lapszámban ismertetik a kivégzett „Rajk László bandájának" ügyeit.

Maga a Pavlovot 'harcos materialistaként' megjelölő dolgozat a sztálini Pavlov-reneszánsz két vonását mutatja. Pavlov az orosz tudománynak a nyugat elhanyagolta hőse. Eközben, bár látszólag mechanikus materialista, igazából, bár nem ismeri a valódi marxizmust, megengedi a tudatot. Pavlov

> „[a]zt hitte, hogy mechanikus materialista, de egész elmélete és kutatási eredményei ellentmondtak ennek az eszményképének" (Rudas, 1949. 678.).

Pavlov, miközben természettudósként magyarázza a lelki életet, megengedi, hogy a mentális tartalmakat társadalmi tényezők határozzák meg. Rudas figyelemreméltóan játszik a szavakkal, amikor azt hirdeti, hogy a gondolkodás az 'agyműködés terméke', de nem azonos azzal:

> „a dialektikus materializmus feltétlenül elismeri, hogy a gondolkodás az agy terméke és mint ilyennek, a legszorosabb összefüggésben kell állnia azokkal a fiziológiai folyamatokkal, amelyek az agyban végbemennek. Ugyanakkor visszautasít minden kísérletet, hogy a gondolkodást azonosítsák ezekkel a fiziológiai folyamatokkal, vagy ezekre visszavezessék, vagy ezekből levezessék." (Rudas, 1949. 280.)

Rudas szerint Pavlov az agy egészét látó holisztikus kutató. A részekben elveszőkkel szemben

> „Pavlov számára az agyműködés az egész agy működése […] Számára az agytevékenység 'összefüggő folyamat, minden idegelem, minden inger és minden körülmény befolyása alatt áll.' Itt tehát dialektikus kölcsönhatás áll fenn az agy, mint egész és az agy idegelemei között." (Rudas, 1949. 685)

Rudas előadása a dialektikus szómágiát is illusztrálja Pavlov kapcsán:

> „a materialista dialektika szempontjából a legfontosabb Pavlov elméletének az a része, amely az izgalom és a gátlás egymásba való átcsapásáról szól. Az agykéreg sejtjei a feltételes inger hatása alatt az izgalom állapotából átmennek a gátlás állapotába és fordítva. Ez lényegét tekintve, nem egyéb, mint az ellentétek egységének és egymásba átcsapásának dialektikus törvényszerűsége fiziológiai téren kísérletileg igazolva." (Rudas, 1949. 686.)

Hasonlóan fogalmazott a neurológus Zádor Imre, egy még a Pavlov Bizottság megalakulása előtt a filozófusoknak az MTA II. Osztályán 1952. február 18-án tartott, Lenint és Pavlovot összeboronáló előadásában. Figyeljünk a dialektikus hablatyra:

> „Az agykéreg működésének belső ellentéteire Pavlov mutatott rá először. Az ellentétek harca biztosítja az agykéreg dinamikus működését és állandó fejlődését. Ilyen ellentétek az ingerület és gátlás, irradiáció és koncentráció, analízis és szintézis." (Zádor, 1952. 32.)

Ez az alaphang adja meg a filozófiai Pavlov-értelmezést, a 2. táblázat 1. oszlopának megfelelően. A Pavlov-értelmezésnek az ideológiai mellett két tudományos változata volt, mint a 2. táblázat második és harmadik oszlopa mutatja.

2. táblázat. A pavlovi elvek háromféle értelmezése a magyar '50-es években (Pléh, 2023 nyomán)

Ideológiai Pavlov: Fogarasi, Rudas, Zádor	**Orvosi Pavlov: Hetényi, Zádor, Lissák, Nyírő, Gegesi**	**Pszichológiai Pavlov: Molnár, Kardos, Marton**
Kondicionálás/ determinizmus	Nervizmus mindenütt. Regulációs betegségek	Kísérletezés
Szervezet és társadalom magyarázata	Belorvosi és pszichiátriai magyarázat	Tanulás minden kulcsa
Külső konstrukcionista	Neurális gyógyászat: altatás/ gátlás	Nem konstrukcionista
Holisztikus és orosz	Holisztikus szabályozás	Részletező
Dialektikus retorika. Tagadás tagadása	Nem szövettani funkcionalizmus	Funkcionalista

A pavlovizmus a korban a magyar közegben is egy sajátos *tudomány-rendszertani holizmusnak* a képviselőjeként is értelmeződött, mind az ideológiában, mind a szaktudományokban, s ebben a keretben helyezték el a pszichológiát is. Az MTA Közgyűlésén 1954-ben – ugyanott, ahol az akkori miniszterelnök, Nagy Imre is felszólalt – Fogarasi Béla, a kor egyik ideológiai vezére a tudományok rendszerezéséről a következőket mondta:

> „Igen érdekes a lélektan, a pszichológia helyzete. Eredetileg a lélektan a filozófiához tartozik. A 19. század folyamán fokozatosan előtérbe nyomultak a lélektan természettudományi vonatkozásai. Kialakult a kísérleti lélektan. Ám szigorúan természettudományi megalapozást a lélektan csak a pavlovi fiziológia által nyert. A lélektant természettudományi alapon kell továbbfejleszteni, de nem hanyagolhatóak el társadalomtudományi vonatkozásai sem. S éppen a pavlovi tan az, amelynek alapján teljesen egybekapcsolhatjuk e kettős vonatkozást." (Fogarasi, 1954. 93.)

Az ülésen a Rákosi-rendszer által visszahívott, 1912 és 1952 között Olaszországban dolgozott vegyész Korach Mór, aki majd 1956-ban lett az MTA tagja, ezt mondja a tudományok rendszerezéséről:

> „A történelmi fejlődés […] feltűnően megfelel a pavlovi normáknak: megfigyelés – kísérlet − gyakorlat − elmélet egyrészt, inger – reflex – rutin – másodfokú jelzőrendszer" (Korach, 1954. 288.).

Korach ezt az aktív és passzív tudományos kutatási szakaszok sajátosságaként egy ábrán is megfogalmazza (1. ábra).

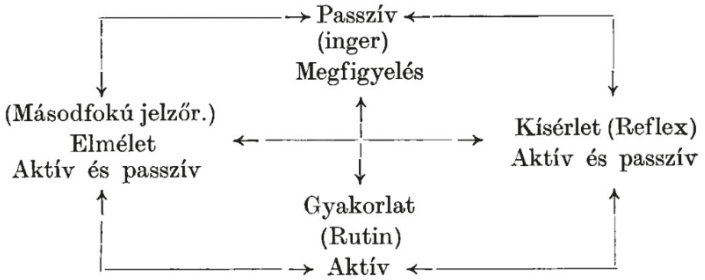

1. ábra. Korach Mór (1954. 289.) elképzelései a pavlovi kísérletezés és a természettudományos kísérlet filozófiai elméletének kapcsolatáról

A pavlovi gondolatmenet holisztikus jellegét a biológiai organizmusra vonatkoztatva a kísérletező aktív idegtudósok is fenntartották a magyar közegben is. A *Magyar Filozófiai Szemle* egyik igen korai, 1958-as számában két neurofiziológus ezekkel a szavakkal indította dolgozatát.

> „A pavlovi tanítás azért válhatott általános biológiai, sőt világnézeti vonatkozásban is bizonyító értékű tudománnyá, mert minden részében, szemléletében gyökeréig dialektikus, fejlődő, mozgó, lezáratlan tudomány. A magasabb idegműködés tudománya néhány évtizedes fejlődése során számos új területet hódított meg, befelé és kifelé egyaránt elmélyült és kiterebélyesedett." (Lissák és Grastyán, 1958. 53.)

Ugyanakkor a már ebben a dolgozatban az agytörzsi aktivációs rendszer jelentősége és az elektrofiziológiai módszertan mellett érvelő kutatók (ezek provokatív gondolatok a pavlovi ortodoxia számára) felfogásában a pavlovi örökség dialektikája a kutatói nyitottságot jelenti, s nem a filozófiai szóvirágokat.

> „A pavlovi tanítás mélyen dialektikus fejlődő és ebben az értelemben lezáratlan jellege megköveteli a kutatástól, hogy a kor aktuális technikai és szemléleti adottságainak teljes tárházát felhasználja a továbbfejlesztésben. […] Új elvek alkalmazásánál a kísérleti munka egy-egy új periódusában mindig jelentkeznek a pavlovi tanítás hívatlan védelmezői is. Ezek az opportunista bírálók többnyire Pavlov önkényesen kiragadott megállapításaira hivatkozva, objektív tények és érvek, valamint a vizsgáló módszerek természetének alapos ismerete nélkül bírálnak és a józan szakértő benyomását keltve, esetenként súlyosan hátráltatják a haladást. A pavlovi tanítás 'védelmezésének' ez a módja a fentebb ismertetett elvek kutatása kapcsán is megnyilvánult, főként abban a formában, hogy a kutatók Pavlovnak a kéreg jelentőségével kapcsolatos megállapítását tagadják." (Lissák és Grastyán, 1958. 64.)

Ideológiai ráadás: Lukács és a pavlovizmus

A Pavlov-eszmerendszerhez történő igazodás igen erős volt a magyar marxisták körében. A hivatalosságban nagy szerepet játszó Rudas és Fogarasi, mint láttuk, gyorsan reagáltak az új jelszavakra. A számos kérdésben az iskolás marxizmus ellen küzdő Lukács György viszont jóval lassabban, ugyanakkor kreatívabban reagált. Egy szűk körben tartott előadásában 1955-ben már dicsérte Pavlov dezantrompofizációját.

> „A tudomány még az embert érintő legbelsőbb kérdésekben is arra törekszik, hogy ezt a tudást függetlenítse a mi érzékeink által meghatározott észleletektől is. Csak egészen röviden utalok a Pavlov-féle pszichológia óriási jelentőségére, amely az eddig olyan, hogy úgy mondjam, félig belletrista, félig tudományos pszichológia helyébe kísérletet tesz egy igazi tudományos pszichológia megteremtésére." (Lukács, 2011. 119.)

Ennek részletes kidolgozása azonban a hatvanas évekre várt. Lukács György hatalmas, 1600 oldalas esztétikájának 2. kötetében fejt ki egy új *reprezentációs forma* elméletet, melyben a művészi tükrözés fogalmának egy Pavlovra is hivatkozó értelmezését is adja, a történeti, a lenini tükrözésfogalmat és a megismerésmódok (köznapi, tudományos, művészi) koncepcióját alkalmazó fő érvelése mellett. Ennek lényege, hogy a Pavlov-féle 1. (szenzoros) és 2. (nyelvi) jelzőrendszer közé beiktatja az *1.' jelzőrendszert.* Ez érzéki közvetlenségben megfelel az első jelzőrendszernek. Az a vonása pedig, hogy jelzések jelzéseiből összegeződik, a második jelzőrendszerrel rokonítja. Mintegy lehetővé teszi a társadalmi hatásokat az észlelésre, és a képzeletért és a művészet belső oldaláért felelős.

Lukács esztétikájában a mimesisnek, a művészi tükrözésnek van központi szerepe, és a dezantropomorfizáló tudomány és a teleologikus-antropomorf mindennapi gondolkodás között mintegy félúton álló különösség kategóriájának. Ezek belső reprezentációs oldala lenne az 1.' jelzőrendszer.

Mai kognitív terminológiát használva Lukács *1.' rendszer*e a metaforikus gondolkodásnak és a nyelvi metaforák testesültségének felel meg. Abban a korban azonban ennek lehorgonyzása a pavlovi retorikában afféle kiegészítés a pártelvárások felé.

> „Az 1'. jelzőrendszer funkciója és lényege Lukács szerint az, hogy az ember egyetlen érzéki aktus segítségével bonyolult tárgyi tartalmakat és összefüggéseket képes felidézni, a felidézés által 'a külső és benső világ konkrét tárgyiasságát átfogóbban, mélyebben, gazdagabban, több oldalról' képes megközelíteni." (Erős, 1973. 745.)

Lukácsot a Pavlov-retorikával való felületes ismerkedés alapján bosszantja, hogy Pavlov – egyik szemináriumi megjegyzése szerint – az 1. jelzőrendszer dominanciáját a művész típushoz, a 2. jelzőrendszer dominanciáját viszont a tudóstípushoz rendeli. Lukács saját megismerés mód elméletében az 1. jelzőrendszer világa a hétköznapi megismeréshez tartozik. A dezantropomorfizáló tudományos gondolkodásmódnak a 2. jelzőrendszer felel meg, és a művészethez szükség van valamire a kettő között, hiszen a művészet sem a mindennapiság terepe.

Ami a pártelvárásokat illeti, Lukács megkésett a revideált Pavlovval. Mire Lukács kidolgozta az 1.' felfogást, Pavlov már a hivatalosságban is a múlt részévé vált. Egy évtizeddel később az új nemzedék magyar marxista pszichológusa azzal kritizálta Lukács *1.' jelzőrendszer* koncepcióját, hogy túlságosan kötődik Pavlov érzékiségéhez. Azt javasolta, hogy a mögöttes pavlovi metaelméletet fel kell váltani a Vigotszkij-iskola munka- és tevékenységalapú metaelméletével (Erős, 1973). Egy újabb nemzedék múlva László János (2007) pedig azt emelte ki, Mérei utalás-koncepciójára, Brunerre és Ricoeurre utalva, hogy az *1.' jelzőrendszer* koncepciójának gondja az volt, hogy megmaradt az individuális élményértelmezés szintjén, nem tudott átlépni a társas jelentésteremtésre, ami pedig a művészi élmény kulcskérdése.

A Magyar Tudományos Akadémia Pavlov Bizottsága

A Magyar Tudományos Akadémia (MTA), a kommunista párt mintegy két évig tartó habozó taktikázása után, 1949-ben átszervezésre került. Maga a habozó taktikázás azzal volt kapcsolatos, hogy a kommunista párt egy ideig alternatív tudományirányító szervezetet üzemeltetett: a Magyar Tudományos Tanácsot (MTT). (Rudas is itt tartotta említett előadását.) Feltehetően szovjet sugallatra, ennek a Tudományos Tanácsnak külön működtetése helyett, a fordulat évében, 1949-ben úgy döntöttek, hogy összeolvasztják az MTT-t és az MTA-t, ami 1949. decemberre meg is történt. Ennek keretében az Akadémia tagjainak felét visszaminősítették vagy kizárták, és az intézményt új, megbízható tagokkal töltötték fel (ennek részleteiről ld. Potó, 1994; Huszár, 1995). Az Akadémia vezetői ettől kezdve meglehetősen engedelmes hivatalnokok voltak. Egyre nagyobb szerepe volt a főtitkárnak, aki az első szakaszban a kommunista matematikus Alexits György (1899–1978) volt, ő korábban az MTT apparátusát is vezette. Az MTA elnöke a számunkra a Pavlov Bizottság személyzeti politikája miatt is közvetlenül is releváns Rusznyák István (1889–1974), a Korányi-féle belgyógyász iskola képviselője volt. Az 1930–40-es években nagy tekintélyű belgyógyász professzor volt a Szegedi Tudományegyetemen, 1937/38-ban orvoskari dékán is. Az üldözött zsidó professzort az egyetem szolidaritási akciókkal támogatta, deportálása után pedig az egyetem közbenjárására Ausztriából visszaszállították Budapestre. 1945 után számos dologban a sztálinizmus (majd a kádárizmus) kiszolgálójává vált, 1949-től 1970-ig volt MTA-elnök.(Rusznyák belgyógyászati szakmai és tudománypolitikai életéről Fazekas, 2003 ad jó összefoglalót).

Az Akadémia a tudományos élet központosításának vált sajátos szervezeti rendszerévé, melynek működése eközben kiegészült az ide integrált, illetve ekkor kialakult kutatóintézetekkel. Az Akadémia működésében egészen az 1980-as évek elejéig a pártdöntések és a pártdöntéseket átvivő akadémiai bizottságok munkája dominált.

Ebben az átalakult akadémiai közegben és közvetlen szovjet értelmezések mintegy kényszere alatt született meg a szovjet Pavlov-ülések hazai értelmezésének összehangolására sok egyéb, szakági és szakszervezeti Pavlov Bizottság mellett az MTA Pavlov Bizottsága.

A Bizottság egész felépítése és szervezeti működése alapvetően a pavlovizmus klinikai orvostudományi értelmezéséből indult ki. Az elnök a belgyógyász Hetényi, de az orvosi jellegnek megfelelően a Bizottság munkáját ténylegesen szervező titkárok is orvosok voltak. Az első szakaszban Zádor Imre, majd az ő „kitisztogatása" után Katona Ferenc.

A Bizottság külső története és tagjai

Az MTA Pavlov Bizottsága mintegy öt és fél évig működött.

- 1952. november 6-án az MTA elnöksége létrehozta a bizottságot, mint arról az elnökségi jegyzőkönyvek tanúskodnak.
- 1953. április 30-án a Bizottság összetételét az Elnökség megváltoztatja, részben a titkár letartóztatása, részben profilbővítés miatt.
- 1958. február 7-én, a forradalom után a Bizottságot az MTA-elnökség megszünteti. Szerepét a mi szempontunkból a Pszichológiai Bizottság veszi át (Pléh, 2024b).

A bizottság elnöke *Hetényi Géza* (1894–1959) belgyógyász volt, aki 1949-ben lett MTA-tag. Hetényi, akárcsak Rusznyák István, a Korányi-iskolából induló belgyógyász volt.

Varró (2008), Hetényi monográfusa is úgy értelmezi Hetényit, mint a Korányi-hagyomány szellemi örökösét a teljes ember előtérbe állítása, a szabályozási betegségfelfogás és a társadalmi kontextus értelmezése révén.

Amikor Hóman Bálint kultuszminiszter 1936-ban Korányi Sándor nyugdíjazása ürügyén az egész klinikát megszüntette, a professzori címre váromány os Rusznyák István már 1931 óta a Szegedi Egyetemen volt belgyógyász. Hetényi viszont a Korányi Klinika orvosi karának maradványaiból egy magánklinikát hozott létre a Városligetben, a Stefánia sétányon. A háború után aztán mintegy helyet cseréltek: Rusznyák feljön Budapestre, és lépcsőzetesen kiépíti kommunista karrierjét, belép a pártba, 1946-tól akadémikus, majd 1949 és 1971 között MTA-elnökként az MDP, illetve az MSzMP tudománypolitikájának fegyelmezett végrehajtója. Hetényi viszont a Szegedi Egyetem Belklinikáján vette át 1947-ben Rusznyák helyét. Szegedi belgyógyászként dolgozott, s mint akadémikus Szegedről vezette az MTA Pavlov Bizottságát. Kettejük szoros kapcsolata adta a Pavlov Bizottság mögé a személyi bizalmi keretet.

Az MTA Pavlov Bizottság vezetésére Hetényit mintegy predesztinálta, hogy már 1950-es akadémiai székfoglalójában is a belbetegségek idegrendszeri szabályozásáról szólt. Saját klinikai eseteit bemutatva Pavlov klinikus követője, Speranszkij (1950) elméleteire támaszkodva emelte ki a középagy szerepét az anyagcsere-betegségekben (Hetényi, 1950). Speranszkij kiemelése nem volt kockázatmentes. A szovjet akadémiai Pavlov-vitában ő is a rosszak közé sorolódott, mert túl nyugatias volt, és túl sok belső folyamatról beszélt. Speranszkij igen radikális neurális szomatikus betegségfelfogást hirdetett. Az ő elméletében még a bakteriális fertőzések is csak azért relevánsak a belbetegségek magyarázatában, mert megváltoztatják az idegi szabályozást – eszerint minden szomatikus betegség neurális eredetű lenne. Hetényi visszafogottabb volt: ő csak emésztőszervi és keringési zavarokat magyarázott neurális tényezőkkel. Hetényi sajátos kettőséget tételezett fel: az idegrendszeri szabályozás zavara okozza a betegséget, de azt, hogy éppen mi is lesz a baj, a szervek hajlama dönti el.

> „Speranskij koncepciója a maga egészében utat fog törni magának és ez esetben a vegetatív betegségek csoportja is Speranskij nagy rendszerébe fog beleolvadni. […] A különbség abban áll, hogy míg Speranskij kizárólagos szerepet tulajdonít az idegrendszernek, és a peripheriának csak az idegkészülékekre való visszahatását ismeri el, addig az én felfogásomban a peripheriának is tulajdonítok bizonyos helyi jelentőséget. Mégpedig olyan módon, hogy úgy vélem, azt, hogy betegség keletkezik-e vagy nem, valóban az idegrendszer dönti el, azt azonban, hogy milyen betegség és melyik szervben jön létre, a peripheria határozza meg. […] Arra gondolok, hogy itt talán ugyanarról van szó, mint amit különböző embereken észlelünk akkor, ha azt nézzük, milyen reakcióval válaszolnak emocionális behatásokra. Az egyik ember szívdobogással, a másik hányingerrel, a harmadik hasmenéssel, a negyedik légzési nehézséggel, az ötödik valamilyen más affektussal reagál. Lehet, hogy ezeknek a reakcióknak a minőségét ugyanaz a tényező hozza létre, mint a vegetatív betegségek valamelyikére való készséget, így várható volna, hogy az emócióra szívdobogással reagáló ember hypertoniában, a gyomorfájós ulcusban, a hasmenéses enteritisben stb. fog megbetegedni, illetve ennek a betegségnek a jelöltje. [Ne gondoljuk, hogy itt valami affinitás alakul ki a pszichoszomatikus elmélettel. A Pavlov-ülésszakon az igen olvasott Bikov kiemelten tárgyalja, hogy amit ők mondanak, nem is hasonlít Alexander pszichoszomatikájához. P. Cs.] […] Speranskij rendszere és a vegetatív betegségekről alkotott elmélet: testvér-elméletek és annak kifejezői, hogy a celluláris és humorális synthesisek után most már visszavonhatatlanul beléptünk a neurális synthesis korszakába. Bizonyosra vehetjük, hogy az idegrendszer központi szerepe betegségek keletkezésében mindinkább

előtérbe fog jutni, és ez talán egyes disciplinák átrendeződésére is fog vezetni. […] Ehhez az kell, hogy a központi idegrendszerrel foglalkozó klinikusok, fiziológusok és psychiáterek szoros egységben végezzék az idegrendszer tanulmányozását különböző betegségekben." (Hetényi, 1950. 18.)

Hetényi egy összefoglaló cikkben bemutatta azt is, hogy magának az idegi szabályozásnak a gyomorfekély mechanizmusaiban van egy perifériás, egy középagyi hipotalamikus (ő eredetileg erre hajlott) és egy kérgi értelmezése is (ez utóbbit képviseli Bikov és Kurcin, 1951; Bikov, 1953). Miközben Hetényi taktikailag hajlandó behódolni a győztes pavlovi tábor kérgi felfogásának, kiemeli, hogy itt mindenképpen az egész szervezetben érvényesülő szabályozási zavarról van szó. Hetényi tehát Speranszkij kultiválásával és a kéregalatti idegi szabályozó tényezők megengedésével kicsit eltért a pavlovi fővonaltól.

Igen tanulságos a Pavlov Bizottságra vonatkozó múltfelejtésre nézve, hogy miközben a pavlovi betegségfelfogást részletesen tárgyalja, sem Varró (2008) monográfiája, sem a Zallár és Varró (1994) szerkesztette Hetényi-emlékkötet, tucatnyi megemlékezéssel, meg sem említi Hetényi szerepét a Pavlov Bizottságban.

A Bizottság titkára *Zádor Imre* (1917–2002), sikeres és ambiciózus fiatal kommunista pszichiáter és neurológus volt, aki korábban a legjobb zsidó liberális baloldali orvosi körökhöz tartozott. A háború alatt munkaszolgálatos csapatorvos volt, és közben illegális kommunista. Ahogy Argejó Éva (2018) dokumentálta, Zádor fiatal partner volt befolyásos baloldali zsidó orvosok körében, akik közül sokakat üldöztek a fasiszták a háború alatt, és többen a pesti zsidó kórházban dolgoztak, amely az egyik utolsó szakmai menedékük volt. A körhöz tartozott Rusznyák, az akadémia későbbi elnöke, valamint Szinetár Ernő és Bálint István is. Utóbbiak az 1950-es években a kommunista titkosrendőrség tagjaivá váltak, majd később az 1960-as években segítő szakmák kialakításával foglalkoztak. Bálint István, ahogy a veréseket egykor irányító orvoshoz illik, a munkaegészségügy felkent követévé vált (Bálint és Hódos, 1962), Szinetár pedig még a dinamikus pszichoterápia újbóli felfuttatásában is részt vett, kis kórházi közösségben, amit még a János Kórház igazgatójaként szervezett meg a maga számára mint József Attila Szanatóriumot (ld. Harmatta, 2019 elemzését). Ebbe a csoportba tartozott Hajdú Lili, a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület megszűnése előtti utolsó elnöke, a meghurcoltatások későbbi öngyilkos áldozata is.

Zádor maga ennek a csoportnak a junior tagjaként mint fiatal pszichiáter Steckelkövető pszichoanalitikus képzésben vett részt. Megbízható fiatal kommunista orvosként lehetővé tették számára, hogy a budapesti egyetemi pszichiátriai klinika junior munkatársaként szemeszteren át Svájcban képezze tovább magát. Ami intellektuális beállítottságát illeti, 1947-ben még lelkesen írt a pszichoanalitikus terápiáról a frissen újraindított *Magyar Pszichológiai Szemlé*ben, de 1949-ben, a centenárium kapcsán már igen korán népszerű cikkekben is dicsérte Pavlovot (Zádor, 1949a, 1949b), majd 1950-ben a kommunista párt elméleti orgánumában is (Zádor, 1950a, 1950b). Pavlov pszichiátriai értelmezésében Zádor a neuroredukcionistákhoz tartozott. 1950-ben Zádor magyar (Zádor és Moussong, 1950) és német (Zádor és Faragó, 1950) orvosi folyóiratokban is publikált szakmai ál-pavlovi cikkeket. Az intravénás gyors hatásidejű narkotikumok, mint például az Evipan hatását a skizofrén betegek élményeinek hozzáférhetőségére úgy értelmezte, mint a generalizált reflexgátlás (azaz a skizofrénia negatív tüneteinek) feltételezett gátlását, azaz a gátlás gátlását ezeknél a betegeknél.

Eközben karrierje is száguldott. Az 1950-es évek elejére, harmincas éveiben igen elkötelezett kommunista főorvos volt a János Kórház neurológiáján és a pár száz méterre levő Kútvölgyi Kórház pszichiátriáján. A János Kórház egészének főorvosa ekkor éppen Szinetár Ernő volt. Sok minden tette tehát Zádort jó jelöltté a Pavlov

Bizottság titkári szerepére. A mi szempontunkból fontos, hogy Zádor az első perctől úgy fogta fel, hogy az orvosi és a filozófiai dialektikus retorikai pavlovizmus mellett a pszichológiai pavlovizmust is terjesztenie kell. 1952 februárjában az MTA filozófusai számára tartott fejtágítójának már a címe is sokat mondó: *A materialista lélektan jelentősége és helye.*

> „A feltételes reflexek és az ezekből összetett reflexláncolatok hatása a fejlődés során Pavlov szerint lényegében azonos a neveléssel, ez a módszer tehát a gyermeklélektan számára is gyümölcsözhető. Nincs szükség a különböző lélektani irányokra, mert, ha a pszichológusok alkalmazzák a pavlovi tételeket, akkor a pszichológiai kutatás minden területén azonos alapfogalmakkal, módszerekkel dolgozhatnak. Megszűnhet ezzel a pszichológusok többnyelvűsége, mely állandóan új iskolák alakítására vezetett." (Zádor, 1952. 34.)

„A feltételes reflexek és az ezekből összetett reflexláncolatok hatása a fejlődés során Pavlov szerint lényegében azonos a neveléssel, ez a módszer tehát a gyermeklélektan számára is gyümölcsözhető. Nincs szükség a különböző lélektani irányokra, mert, ha a pszichológusok alkalmazzák a pavlovi tételeket, akkor a pszichológiai kutatás minden területén azonos alapfogalmakkal, módszerekkel dolgozhatnak. Megszűnhet ezzel a pszichológusok többnyelvűsége, mely állandóan új iskolák alakítására vezetett." (Zádor, 1952. 34.)

Ez a neuroredukcionizmus érvényes a klinikumban, de még a nevelésben is:

> „Ha összehasonlítjuk Pavlov és Makarenko tanításait, számos azonos elvet találunk. A fejlődési szemlélet és módszer a magasabbrendű idegműködés tanulmányozásának egyik legfontosabb lehetősége." (Zádor, 1952. 35)

A bizottság tagjai:

Fogarasi Béla (1891–1959) kommunista pártaktivista és marxista filozófus, aki eredetileg az ismeretelmélet terén folytatott filozófiai munkásságot, s a Vasárnapi Kör és a Galilei Kör egyik vezetője, majd a Tanácsköztársaság egyik ideológusa volt. Ekkorra viszont a Moszkvában töltött másfél évtized után már meglehetősen egyoldalú marxista politikai ideológiai irányító. 1949-től akadémikus, majd az új Közgazdasági Egyetem rektora, az MTA alelnöke, és a dialektikus logika meghonosítója a magyar közegben (Fogarasi, 1951), aki a dialektikus tudományrendszertanban próbálja elhelyezni Pavlovot.

Bálint Péter (1911–1988) budapesti orvoskari fiziológus, tanszékvezető 1950 és 1981 között, aki elsősorban mint korábbi laborорvos a kiválasztórendszer működésével foglalkozott, s 1970-ben lett akadémikus. Legfontosabb Pavlov-kapcsolata, hogy ő szerkesztette a Pavlov-ülésszak (1953) magyar kiadását.

Lissák Kálmán (1908–1982) pécsi fiziológus professzor, 1949-től MTA-tag, aki Walter Cannon tanítványaként az idegrendszer és a hormonális szabályozás, a homeosztatikus működések szakembere. Intézetében működtetett egy Pavlov-laboratóriumot, s a válogatott Pavlov-művek (Pavlov, 1953b) magyar kiadásának s számos Pavlov-kultuszkönyvnek a szerkesztője volt.

Molnár Imre (1909–1996) Németországban iskolázott pszichológus, aki Würzburgban doktorált, majd mint állás nélküli zsidó értelmiségi Szondi Lipót laboratóriumában

dolgozott (ld. Pléh, 2018). 1949-től a Közoktatási Minisztérium felügyelete alá tartozó Gyermeklélektani Intézet igazgatója volt, különösebb tanuláslélektani vagy pavlovi affinitások nélkül. Az 1953 október 26-án, már az első Nagy Imre-kormány alatt tartott akadémiai általánosító Pavlov-előadásában azonban megtartotta belépőjét a Pavlov-kultuszba, Pavlovot a kísérleti pszichológia megmentőjeként elemezve. Hangsúlyozta, hogy Pavlovra építve a pszichológia megszűnik a pedagógia alárendeltje lenni. Hosszan idézte Bojko szovjet pszichológust, aki kiemelte, hogy a pedagógia mintegy elnyelte a pszichológiát. Pedig

> „[a] pszichológiának nem üres kézzel, hanem saját erejével és saját eszközeivel szerzett komoly tudományos poggyásszal kell a pedagógiával társulnia. A pszichológia csakis ezzel a feltétellel, vagyis csakis azután, hogy mint önálló tudomány megszilárdult, képes valóban hathatós segítséget nyújtani a gyakorlatnak, és a lélektani-pedagógiai problémák sikeres kidolgozását biztosítani." (Molnár, 1954. 226.)

Bárczi Gusztáv (1890–1964) gyógypedagógus és orvos, a magyar gyógypedagógiai főiskolai hagyomány követője. Ő a Bizottság átszervezésekor, 1953 áprilisában került be. A háború alatti, zsidókat mentő tevékenysége miatt 2016-ban a Jad Vasem Intézet posztumusz a Világ Igaza elismerésben részesítette. Az 1950-es években Bárczi a gyógypedagógiát érintő folyamatokat a siketségtől az értelmi fogyatékosságig a pavlovi *nervizmus* keretében értelmezte, sokat beszélve a két jelzőrendszer kapcsolatáról. Maga a nervizmus Botkintól, Pavlov pétervári mesterétől származó orosz kifejezés, amelyet akkoriban a Pavlov-kultusz által támogatott idegrendszeri alapú holisztikus koncepció jelölésére használtak. Ennek kiemelése Bárczinál együtt járt azzal a pedológiaellenes állásponttal, amely azt hangsúlyozta, hogy a speciális oktatást igénylő emberek rendellenességeinek valójában neurális alapja van, amelyeket meg kell különböztetni a társadalmi eredetű nehézségektől; csak a biológiai károsodások tartoznak a gyógypedagógia hatókörébe. Bárczi (1955), miközben a pavlovizmust támogatta, nem próbált meg tanuláselméletet javasolni a mentális fogyatékosságokra, a gyógypedagógia pavlovi alapjairól értekezve nem mutatott ki speciális tanulási zavarokat fogyatékosoknál.

Nyírő Gyula (1895–1966) pszichiáter, egyetemi tanár, szintén az 1953. áprilisi kiegészítéskor került a bizottságba. A Budapesti Orvostudományi Egyetem Pszichiátriai Klinikájának igazgatója volt. Nem volt különösen aktív Pavlov propagálásában. Egyedül 1958-ban publikált egy összefoglaló cikket, melyben amellett érvelt, hogy a reflexes működések három hierarchiába rendeződnek: reprezentációs, érzelmi-kapcsolati és alkalmazkodási piramisokba, s a zavarok ezek regressziójában, illetve disszociációjában jelennek meg. Az összefoglalóban csak a szavakban vannak reflexek, Pavlovot meg sem említi.

Ha a résztvevők korabeli ismert vagy feltételezett *politikai hozzáállását* nézzük, az elnök Hetényi inkább apolitikus volt, s ugyanez mondható Lissákra és Nyírőre is. A titkár, Zádor karriermarxista, Fogarasi pedig párthű hivatalos konzervatív marxista volt. Bálint Péter, Molnár Imre és Bárczi Gusztáv többé-kevésbé a kommunista mozgalomnak elkötelezett, középkorú értelmiségiek voltak.

Szakmailag sem egynemű a bizottság. Elkötelezett és kreatív Pavlov-követő volt Hetényi, Lissák és Zádor. Ideológiai, illetve szakmai okokból verbális Pavlov-hívő volt Fogarasi, Bárczi és Molnár. Bálint és Nyírő munkáitól távol állt a pavlovizmus.

A pavlovizmus a rendőri nagypályákon

Miközben amellett érvelek majd, hogy pszichológiai hatásában a magyarországi pavlovizmus kétarcú jelenség volt, bemutatom azt is, hogy az egész mozgalom mennyire az 1950-es évek rendőri típusú autoriter államvezetésének a része volt, s hogyan jelent meg sorsában a pavlovi retorika bekapcsolása az önkény működésébe, illetve, hogy az engedelmes tudományos pártkatonák is áldozatokká válhattak a korban.

Előjáték: A Pavlov-retorika szerepe a hírhedett Sántha-ügyben

1952-ben mint a pavlovizmus lelkes képviselőjének Zádornak is nagy szerepe volt a Sántha-tisztogatásban az MTA-n. Mint külső szakértő vett részt az elítélő akadémiai ülésen. Mi is volt ez a *Sántha-ügy* 1951-ben, s miért releváns a Pavlov Bizottság létrejöttében? Sántha Kálmán (1903–1956) kiváló idegsebész és neurológus volt, eredetileg Budapesten Schaffer Károly tanítványa, majd az 1930-as években a Montreali Idegsebészeti Intézetben Pennfield mellett „post doc"-ként dolgozva ismerkedett meg a modern idegsebészettel. Debrecenben dolgozott, s mint klinikai igazgató és orvoskari dékán 1944–45-ben a debreceni klinikák túlélését szervezte meg, megakadályozva a berendezések Németországba szállítását (Majerszky, 1997). Sántha mint afféle társutas demokrata a Debrecenbe összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés egyik párton kívüli alelnöke lett. 1945-ben lett akadémikus, s 1949-ben kapta meg az új magas kitüntetést, a Kossuth-díjat. Ez az indulás mint versengési motívum feltehetően szerepet játszott meghurcoltatásában néhány évvel később. A kommunista hatalomátvétel után Sántha többször szembeszállt a vonalas egyetemi vezetéssel, amikor például a honvédelmi nevelés bevezetése ellen tiltakozott. 1951-ben, saját értelmezésem szerint, feltehetően a népi s a debreceni baloldali és társutas szimpatizáns erőkkel való leszámolás jegyében kampány indult ellene. Azért merem emlegetni a 'debreceni vonalat', mert ne feledjük, hogy Sántha meghurcolása után nem sokkal, 1951 márciusban egy másik debreceni indítású, igen erőteljes vonalas hangot megütő, kifejezetten kommunista kálvinista hátterű orvos véleményvezért, Sántha famulusát, Tariska Istvánt (1915–1989) is egyenesen letartoztatták és 12 év börtönre ítélték; 1954-ben, Nagy Imre első kormánya idején szabadult. Pedig Tariska (1949) igen vonalas volt: egy londoni kongresszusi beszámoló ürügyén egy Lukács György szerkesztette lapban ő adta meg az indító jelzést az „imperializmus házi pszichológiájaként" aposztrofált pszichoanalízis elleni kampányra. Két év múlva már ő is áldozat, mert hazai kommunista. Vekerdi László (1984) egy interjúban mutatja be Tariska értelmezését kettejük (Tariska és Sántha) szakmai és mozgalmi kapcsolatáról.

Sántha közvetlen ügyét a korábbi tapogatódzó politikai piszkálások után az indította el, hogy egy egyetemi előadásán arra utalt, hogy a sztahanovista mozgalomban az élmunkás címért való harcban a túlmunka neurózishoz vezethet. Egyik kommunista aktivista diákja feljelentette az egyetemen (ennek a spontaneitását a még ekkor is meggyőződéses kommunista Tariska is megkérdőjelezte a Vekerdi-interjúban), és mai szemmel meghökkentő módon, az autonómiákat átugorva, az egyetem helyett mint MTA-taggal szemben az Akadémia indított eljárást az ügyben. Az eljárás során az Akadémia Orvosi Osztálya, majd Elnöksége a kizárásról intézkedő üléseket tartott 1951 végén. Sántha osztálybeli tagtársa, az MTA-elnök Rusznyák István nem jelent meg az üléseken, s magát a kizáró iratot feltűnően nyíltan, értelmezésemben kifejezetten megalázó gesztussal, a helyet is jelölve az iraton, az MTA mátraházi üdülőjében írta alá. Sánthát eltávolították az Akadémiáról és az egyetemi klinikáról is. Az orvosi osztály ülésén 14-en szavaztak Sántha kizárására, s 5-en arra, hogy maradjon. Őrizzük meg az integritásukat megtartó

tudósok, Sántha orvos kollégái emlékét: a pécsiek, Szentágothai János neuroanatómus, a gyermekgyógyász Kerpel-Fronius Ödön, s a későbbi Pavlov bizottsági tag, Lissák Kálmán fiziológus; Budapestről Haynal Imre belgyógyász; s a szegedi belgyógyász, a Pavlov Bizottság későbbi elnöke, Hetényi Géza szavaztak Sántha maradása mellett (Huszár, 1998). Ezután rövid fennmaradó éveiben Sántha a Balassagyarmati Kórház Neurológiai Osztályán dolgozott, súlyos betegen (Vekerdi, 1984; Majerszky, 1997). Csillag Mária (2003) igen részletesen mutatja be a kiváló orvost és embert a balassagyarmati kórházban. Amikor 1956-ban, még a forradalom előtt Rusznyák megpróbálta az MTA-ban rehabilitálni, Sántha igen büszkén és karakánul feltételekhez kötötte a rehabilitációt. Mindennek részleteit leírja Sántha Kálmán felesége, Majerszky Klára (1997), valamint Huszár Tibor (1998) monográfiája.

Számunkra az a mozzanat az érdekes, hogy mint Huszár (1998) kiemeli, a koholt vádas bírósági tárgyalásokra emlékeztető akadémiai ítélkező osztályülésen az egyetemi dialektikus materializmus és a pavlovizmus sajátos kombinációjaként jelent meg a behívott külső szakértők *'Pav-reál'* szövege (a kifejezést Huszár a szoc-reál analógiájára alkotta). A kvázi szakmai megfontolásokat ideológiai érvekké fogalmazták át. A pavlovizmust egy egyetemijegyzet-szintű tudományos szocializmussal összekombinálva érveltek a konkrét ügyben. A két meghívott külső szakértő eredetileg pszichoanalitikus hátterű kommunista orvos volt. Hajdú Lili ekkorra már szenior személy, az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet, a Lipótmező főorvosa, később igazgatója, korábban a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület utolsó elnöke (Borgos, 2009; Mészáros, 2019), Zádor Imre pedig igen aktív fiatal kommunista főorvos. Mindketten hidegháborús retorikára és pavlovi blablára kapcsoltak hozzászólásukban. A konkrét ügyet a nemzetközi osztályharc retorikájában értelmezték. Mit mond a vita során Hajdú Lili?

> „A mai társadalomban a társadalmi determináció alapvetően megváltozott. Megszűnt a kapitalista elnyomás, az országot a munkásosztály vezeti. Ez számos feltételes ingert és feltételes reflexet tesz lehetővé. Pavlov tanítása szerint, a munkás hozzáállását a külvilággal kapcsolatban, a munka határozza meg […] A feltételes ingerek által létrehozott nagy számú feltételes reflex szükségszerűen, egyenesen törvényszerűen megváltoztatta a munkásosztály irányultságát." (Huszár, 1998. 127.)

És mit mond Zádor Imre, a fiatal, ambiciózus kommunista főorvos?

> „Az emberek viselkedését nagyrészt a munkával való kapcsolatuk határozza meg. Ezt a kapcsolatot határozottan megváltoztatta a népi demokrácia, a szocializmus építése. Az Egyesült Államokban, a növekvő korrupció és félelem magyarázza az alkoholizmus növekedését. A szocialista társadalomban, mivel a munka eredménye a munkásoké, számos lehetősége van az idegrendszernek, s ez lehetővé teszi, hogy egyes emberek sztahanovistává váljanak." (ua., Huszár, 1998. 127.)

Látszik a szövegekben, hogy milyen gyors összekapcsolást végez a kommunista értelmezés a nemzetközi osztályharc, a sztálinista központi determinizmus, a voluntarisztikus társadalom-átalakítás és a lazán használt pavlovi terminológia között. Mindenesetre Zádor Imre mind írásaival, mind fellépésével a Sántha-ügyben igen megfelelő volt Pavlov bizottsági titkárnak.

A Pavlov Bizottság gyors átszervezése: a titkár letartóztatása

Maga a Pavlov Bizottság is kapcsolatba került a hatalom elnyomó természetével. Nem tudunk túl sokat Zádor tevékenységéről a Pavlov Bizottság titkáraként fél éven át. Valószínűleg elsősorban a Pavlov-fordítások és a kiállítás szervezésében vett részt. 1953. március közepén azonban Zádort letartóztatta a rendőrség. A pártlap hivatalos sajtóközleménye meglehetősen rövid március 20-án:

> „(MTI) *Bűnös orvosok felelősségrevonása* Az egészségügyi minisztérium vizsgálatának eredményeként őrizetbe vették Zádor Imre orvost. Zádor Imre, a kútvölgyi úti állami kórház orvosa, egyik betegét evipános injekció segítségével elaltatta és egy elmegyógyintézet zárt osztályára vitette azért, mert a beteg az orvosi titoktartás megsértése miatt Zádort felelősségre vonta. Az esettel kapcsolatban megállapítást nyert dr. Babics Antalnak és dr. Lenhof Antalnak, a kórház igazgatóinak súlyos felelőssége is, akiket az egészségügyi minisztérium azonnali hatállyal felfüggesztett." (*Szabad Nép*, 1954)

Zádor (2000) fél évszázaddal későbbi emlékiratában maga is úgy értelmezte, hogy – éppenséggel már két héttel Sztálin március 5-ei halála után – feltehetően sztálini ihletésű 'fehérköpenyesek orvosper' előkészítése során számos zsidó származású orvos letartóztatása közben került volna sor az ő letartóztatására is. Mint Kádár Éva (2022) részletes elemzése bemutatja, mindez valójában az 1953. január elején letartóztatott fővádlott, Péter Gábor elleni átfogó cionista-kémkedési per része lett volna.

Bécsből április elejéről datált amerikai újsághírek már „zsidó orvosok állítólagos összeesküvéséről" számoltak be. Zádor jó célpont volt egy magyar „fehérköpenyesek perére", mert barátja volt a Rajk-perben kivégzett „titóista kém", Szalai András, aki mint a kommunista párt személyzeti funkcionáriusa, hozzásegítette Zádort feleségével együtt a svájci WHO-ösztöndíjhoz. A vádak szerint mindez arra szolgált volna, hogy Zádor felvegye a kapcsolatot Alan Dulles amerikai kémfőnökkel. Mint Zádor (1998, 2000) memoárköteteiben és két kései interjúban (Pünkösti, 1998; Osztovits, 1999) felidézte, a vádakat sosem ismerte el, úgyhogy végül csak feltételezett orvosi műhibáért tudták elítélni. A valóságban a közvetlen ürügy Zádor letartóztatására és elítélésére az volt, hogy egy általa a neurológián kezelt betegről megállapította, hogy igazából pszichotikus tüneteket mutatott, és átvitte a másik kórház szintén általa vezetett Pszichiátriai Osztályára. A közvetlen „orvosi vétek" az volt, hogy egy neurológiai beteget pszichiátriai beteggé nyilvánított át, miközben ez a beteg egy magas beosztású pártvezető munkáskáder volt. Ez a háttér sokat elmond arról, hogy még az illeszkedő elkötelezettek sorsa is milyen bizonytalan volt.

Zádor saját beszámolója szerint a két osztály közti átszállítás közvetlen oka az volt, hogy a Zádor vezette osztály a Kútvölgyi Kórházban a sokadik emeleten volt, míg a Jánosban a földszinten, s a kezelőorvos félt a téveseszmékkel sújtott beteg esetleges öngyilkossági kísérletétől. Mindenesetre két figyelemreméltó mozzanat volt a letartóztatásban. Az egyik, hogy Zádor kétségkívül nem ortodox Evipan narkózist használó munkái gyanakvást keltettek, különösen mivel hasonló szereket s magát az Evipant is alkalmazták kényszervallatásokban, éppen a titkosrendőrök. Másrészt, bár miután Sztálin meghalt, a szovjet fehérköpenyes összeesküvés vizsgálatok 1953 áprilisában leálltak, a magyar jogrendszer tovább őrölt, dinamikusan változtatva a vádakat (Kádár, 2022). Zádor csak másfél év után szabadult, 1954-ben, a Nagy Imre kezdeményezte amnesztia keretében. Bár saját beszámolója szerint lehetősége lett volna, hogy visszatérjen főorvosi beosztásába a János Kórházban, inkább Gegesi Kiss Pál hívására a Gegesi által vezetett Gyermekklinikára ment, mely a gyermektanácsadás keretében a pszichológia egyik

mentsvára volt. 1956-ban Zádor kivándorolt, és sikeres pszichiáterkarriert folytatott Dél-Amerikában és Ausztráliában. Továbbra is megmaradt érdeklődése a narkotikumok felhasználása iránt a pszichoterápiás folyamatban. Érdekes, hogy akárcsak a Hetényi-hagiográfiában, az ő memoárjaiban sincs nyoma a Pavlov bizottsági munkájának életében, miközben részletesen beszámol nemcsak pszichiátriai pályájáról, hanem börtönbeli szerelmi kalandjairól is a börtönőrök hitveseivel.

Hogyan választanak új titkárt? Hetényi Géza, a Bizottság elnöke, levelet írt Rusznyák Istvánhoz, az Akadémia elnökéhez, régi barátjához és kollégájához, hogy a *Szabad Nép*ből (ez is jellemző a korra: a pártlapból) értesült arról, hogy a Bizottság titkárát letartóztatták (2. ábra), ezért kéri új titkár kinevezését.[2]

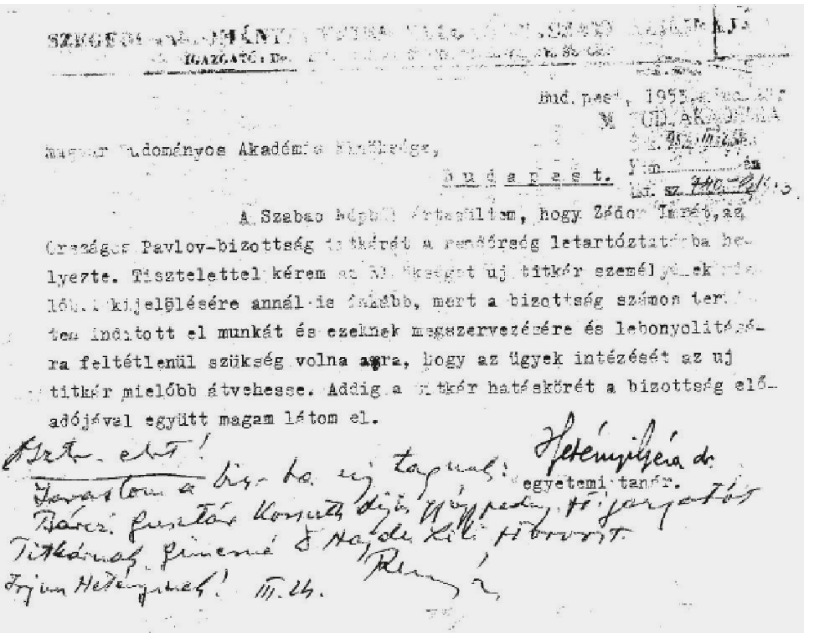

2. ábra. Hetényi Géza és Rusznyák István 1953. márciusi levélváltása a Pavlov Bizottság új titkárának személyéről

Rusznyák személyi javaslata a titkári szerepre, mely kézírásával látszik az iktatott levélen, egy másik 'hitehagyott' vagy legalábbis behódolt pszichoanalitikus, Hajdú Lili, a 'Pav-reál' másik képviselője a Sántha-ügyben. Végül is azonban a Bizottság titkára Katona Ferenc (1925–2023) lett, 1954. április 30-án.

A Bizottság munkája. Interjú a 90 éves Katona Ferenccel

A 90 éves gyermekneurológussal, miután a levéltárban megtaláltam, hogy ő volt a Pavlov Bizottság második titkára, 2015-ben készítettem interjút a Margit Kórház Gyermekneurológiai Osztályán. Katona Ferenc (1986) ugyanis jól ismert gyermekneurológussá, a csecsemőkori neurológiai rehabilitáció szakemberévé vált az 1970-es években a Szabadság-hegyi Gyermekszanatóriumban. Az interjú hanganyagának rögzítéséhez Katona Ferenc nem járult hozzá, ezért a továbbiak kézzel írott jegyzeteimen alapulnak. Idézőjelbe teszem a szó szerinti lejegyzéseket.

Katona értelmezése szerint Zádor, a korábbi titkár szakmailag jelentéktelen szereplő volt, s Katona Zádornak hazatelepülése után, az 1990-es években (1998, 2000) megjelent önéletrajzi könyveit is bagatellizálja. Katona saját beszámolója szerint talán azért kérték meg őt, Katona Ferencet arra, hogy a Pavlov Bizottság titkára legyen, mert egykori pécsi szakmai gyakorlatainak köszönhetően kapcsolatai voltak a pécsi idegtudós akadémikusokkal, Szentágothai Jánossal és Lissák Kálmánnal. Feltehetően az is hozzájárult megbízásához, hogy Katona ebben az időben (1953 táján) a Tudományos Tanácsban indult munkáját folytatva, egy rövid ideig az MTA hivatali szervezetében dolgozott, miközben 1953-ban szerezte meg orvosi végzettségét.

A Pavlov Bizottság megalakulását is keretező általános hangulatról Katona a szovjet modell utánzásának kérdését emelte ki:

> „Kellett valamit kezdeni a szovjet tudomány kérdésével. Pavlovnak ebből a szempontból volt egy fölénye. Elméletei javarészt igazak voltak, sokkal jobbak, mint például Olga Lepesinszkaja [1951] elmélete az élet eredetéről."

A Pavlov Bizottság munkája, Katona fél évszázaddal későbbi beszámolói szerint, főleg a Pavlov-életmű kiadásában (Pavlov, 1953a; Pavlov, 1953b. 1954–55), a magyar fordítások szervezésében állt. Az első köteteket a Pavlov Bizottság megalakulása előtt még Mezei Árpád, a kiemelkedő művészetteoretikus és klinikai pszichológus fordította, és Zádor (1951) igen lelkesen és elkötelezetten ismertette, arra is rámutatva, hogy a Pavlov követte dialektikus módszer a pszichológiát is szilárd alapokra helyezi. Szemben a kor pszichológiáinak kettősségeivel, Pavlov vonala a szintézis, emelte ki Zádor.

A szovjet Pavlov-ülések hozzáférhetőségének megteremtése is a Bizottság érdeme volt (Ajrapetjanc és Asztratjan, 1953), illetve kiállítások szervezése. Egy Pavlov-kiállítás jött létre Budapesten az Erzsébet téren, az akkor még megvolt Nemzeti Szalon épületében, utána pedig országos vándorkiállítássá is vált. A kiállítás javarészt a Pavlov-kultusz fényképeiből és a kondicionálási helyzetet bemutató fényképpanelekből állt. A Magyar Nemzet 1953. február 28-i számában lelkesen ismerteti a pesti kiállítást, kiemelve a Szovjet–Magyar Baráti Társaság szerepét létrejöttében. Ez a tény, s hogy az MTA Pavlov Bizottság megalakulásakor már készen volt a vándoroltatható kiállítás, arra utal, hogy itt inkább szovjet propagandaakcióról volt szó. A Pavlov Bizottságnak mai szóhasználattal kreatív szerepe itt nem volt, csupán bonyolítók voltak például a kiállítás utaztatásában. A *Szabad Nép*, a korabeli pártnapilap számai jól mutatják azt, ahogy a kiállítás bejárta az országot. Még egy lányregényben is említik: Thury Zsuzsa *A francia kislány* c. regényében hozta szóba a vándorkiállítás szegedi megjelenését 1953-ban: „A szegedi Pavlov kiállításról a *Délmagyarország* program rovata 1953 nyarán minden nap hírt adott. A kiállítás a Magyar Szovjet Társaság székházában volt."

Feltehetően az MTA Pavlov Bizottság szervezte az ösztöndíjakat a Pavlov-birodalomba is. Ádám György (1922–2013) feltehetően a magyar Pavlov Bizottság intézésében kapott 1952 és 55 között aspirantúrát a leningrádi Pavlov Intézetben. A hazai belgyógyászati Pavlov-üzenetet a leningrádi Pavlov-iskolában, Bikovnál tanult Ádám György (1967, 1998) interocepciós kutatásai folytatták kísérletes irányban.

A Pavlov-kérdésnek volt egy nagyon fontos belső tartalma Katona Ferenc egykori titkár értelmezésében, ami a *determinista emberképet* illeti. Pavlov jeligéje alatt ki kellett iktatni minden olyan magyarázatot, amely *belső tényezőkre* hivatkozik. A pszichoanalízissel is az volt a legnagyobb baj, hogy a társadalmi tényezőket belső tényezőkké teszi. „Még az EEG [az elektro-enkefalográfia] is túl belső volt ebben a korban." Korántsem esetleges, hogy a radikális pavlovizmus hosszú időn keresztül eltekintett az elektrofiziológiától. Belejátszott ebbe a technológiai elmaradás, de az is, hogy Pavlov maga még az idegtudomány szövettani korszakában, Sherrington idején sem törődött a neurális

tevékenység szövettani részleteivel (Todes, 2014), s a pavlovi ortodoxia ezt vitte át az agyi elektromos tevékenységre is. A magyar idegtudományi tanulásértelmezések, például a Lissák-iskolában, azzal voltak újítóak, hogy miközben Pavlov-állványokat eszkábáltak a pécsi Élettani Tanszéken, EEG-felvételeket készítettek a macskákról tanulás közben. Ezt a feszültséget a pusztán a viselkedésen alapuló és az elektrofiziológiai értelmezés között, együtt a kéregalatti agyi szerveződések, az aktivációs folyamatok jelentőségével, a pécsi fiziológusok ki is emelték. Az elektrofiziológia és a feltételes reflexes metodika összekapcsolása két szempontból is szakít az eredeti ideologikus pavlovizmussal. A pécsi fiziológusok dicsekszenek azzal, hogy a *nyugati laboratóriumok* is elektrofiziológiát használnak, másrészt számukra az elektrofiziológia használata szabadon mozgó állatnál a tilalmas *belső mozzanat* visszahozását jelentette.

> „A feltételes reflexek elemi mechanizmusainak ezen ellentmondásai a klasszikus idegfiziológiai módszerekkel nem voltak feloldhatók. A kérdés megoldásához vagy megközelítéséhez olyan módszerre volt szükség, amely a vizsgálandó folyamatot magán az idegrendszeren belül, közvetlenül is elemezhetővé teszi s ezzel direkt következtetést enged meg, másrészt ugyanakkor sértetlen idegrendszeren is végezhető." (Lissák és Grastyán, 1958. 57.)

Ami a Katona-interjút illeti, nagyon tanulságos, ismét az emberi elfojtásokra nézve is, hogy az egykor volt junior titkár, Katona Ferenc a Pavlov Bizottság nagypályás eseményeiről nem számolt be: sem az intézményes, a Gyermeklélektani Intézettel kapcsolatos, sem a tartalmi, nagy következménnyel járó akadémiai Pavlov-rendezvényeket nem említette.

A Pavlov Bizottság tényleges szakmai munkája és hatása

A Pavlov Bizottság és az MTA Gyermeklélektani Intézete

A Pavlov Bizottságnak kitüntetett szerepe volt a magyar pszichológiai kutatás átmentésében egy meglehetősen nehéz helyzetben. Az '50-es évek közepén, 1955-ben a hosszú évtizedekig a különböző elnevezésű oktatási tárcák felügyelete alatt működő Gyermeklélektani Intézetet be akarták sorolni vagy tagolni egy újonnan tervezett Neveléstudományi Intézetbe. Valójában az egykor két évig Mérei Ferenc vezette központi pedagógiai intézet újjáélesztéséről volt szó. Az új intézet Nagy Imre kormánya alatt meg is alakult, Nagy Sándor vezetésével (1954–59) mint Pedagógiai Tudományos Intézet. Ez lett később, 1962-től az Országos Pedagógiai Intézet. Ahogy Molnár Imre, a Gyermeklélektani Intézet 1949–1961 közötti igazgatója 1978-ban emlékezett rá, a Gyermeklélektani Intézet igen nehéz helyzetben volt:

> „Az Intézet az Oktatásügyi Minisztériumhoz tartozott, amelynek még pedagógiai intézete sem volt. Semmibe vették a pszichikum biológiai alapjait, s az a felfogás, hogy a pszichológia teljességében társadalomtudomány, oda torkollott, hogy a pszichológia egészében pedagógiai tudomány." (Neményi, 1978. 86.)

Ennek részeként

> „az Oktatási Minisztérium (Erdey-Grúz Tibor minisztersége mellett) egy új pedagógiai intézetet akart létrehozni és a pszichológiát oda akarta áttenni. 20 alkalmazottam közül csak 3-at vihettem volna magammal. […] [az illetékes Pedagógiai

> Bizottságban] a szavazás eredménye az lett, hogy heten szavaztak az intézet megtartása, hatan a beolvasztása mellett. Utána azonnal felhívtam Mátrai Lászlót, ő volt a II. (Társadalomtudományi) Osztálynak a titkára. […] Azt kértem Mátraitól, hogy erre az ülésre kérjen hivatalos véleményezést a Pavlov Bizottságtól. […] Hétfőn délután összeült a Pavlov Bizottság, s véleménye még aznap az Akadémián volt. […] Az osztályvezetőségnek — elsősorban Mátrai határozott fellépése alapján — az lett a véleménye, hogy kultúrbotrányt nem engednek, és javasolják az Akadémia Elnökségének az Intézet átvételét. Így lettünk — muszáj Herkulesként! — akadémiai intézet." (Neményi, 1978. 87.)

Az 1955/12-es kormányrendelet révén 1955. február 1-én történt meg az átadás.

A teljes képhez hozzátartozik, hogy a megalakult új Pedagógiai Tudományos Intézetben lett pszichológiai csoport, ahol a későbbi pszichológiai tudományos élet több szovjet neveltetésű vezetője kezdte meg hazai pályáját. Innen indult Bartha Lajos, az MTA Gyermeklélektani Intézet későbbi igazgatója, akárcsak Pataki Ferenc, ugyanezen intézet későbbi igazgatója, valamint Salamon Jenő, az ELTE fejlődéslélektan tanszék vezetője.

„Nekünk ez mentőkötél volt, mert Pavlov kísérletező volt, és így mi is visszatérhettünk a kísérletekhez. Saját munkámat, a sorozatos szokáscselekvések átállításának vizsgálatát állítottuk középpontba, ami – részben – a pavlovi dinamikus sztereotípia keretébe tartozott. Ebbe a munkába bevontam az intézet munkatársainak a többségét is. Építettünk egy pavlovi laboratóriumot, s a munkatársaknak csak annyi elfoglaltságuk volt, hogy hetenként kétszer kísérletvezetőként egy-egy órát 4-5 gyerek gyakorlásával töltöttek el, a többi idejükben csinálhatták saját, nem pavlovi munkájukat."
(Pázmándy, 1991. 97.)

Ahogy Molnár Imre évtizedekkel később dicséri a Pavlov Bizottság e különleges szerepét: „a Pavlov Bizottság vált felügyelőnkké" – mármint az Akadémiára átkerült Gyermeklélektani Intézetnek.

> „Csak segíteni akartak nekünk. Orvos tagjai a legkiválóbbak voltak saját területükön, úgyhogy nem kellett azt megjátsszák, hogy jobban tudják a pszichológiát, mint mi."

A „pozitív oldalt" nem szabad valamiféle sétamenetként értelmezni. Erőfeszítésekre és intézményes hazugságokra volt szükség. Molnár Imre elmondta a teljes képet.

> „Nekünk ez mentőkötél volt, mert Pavlov kísérletező volt, és így mi is visszatérhettünk a kísérletekhez. Saját munkámat, a sorozatos szokáscselekvések átállításának vizsgálatát állítottuk középpontba, ami – részben – a pavlovi dinamikus sztereotípia keretébe tartozott. Ebbe a munkába bevontam az intézet munkatársainak a többségét is. Építettünk egy pavlovi laboratóriumot, s a munkatársaknak csak annyi elfoglaltságuk volt, hogy hetenként kétszer kísérletvezetőként egy-egy órát 4-5 gyerek gyakorlásával töltöttek el, a többi idejükben csinálhatták saját, nem pavlovi munkájukat." (Pázmándy, 1991. 97.)

Pavlov magyar orvosi értelmezése

Bár az orvosi Pavlov-értelmezés nem közvetlenül tárgya dolgozatomnak, átfogó klinikai relevanciája miatt érdemes ezt összefoglalni. A kor szovjet orientációja közepette még az olyan rendezvényeken is igyekeztek sokan megőrizni a szakmaiságot, mint a Magyar–Szovjet Baráti Társaság szervezet 1954-es Pavlov-ülése (Nemessúri, 1954). A tartalomjegyzék jelzi az igényes szerzőket és témákat:

A feltételes reflexek elemi strukturális alapjai: Szentágothai János
Magasabb idegműködés és elemi központi idegrendszeri mechanizmusok:
Lissák Kálmán
A második jelzőrendszer problémái: Kardos Lajos
A cortico-visceralis pathológia belgyógyászati vonatkozásának néhány kérdése:
Gömöri Pál

A Bizottság szórványos fennmaradt levelezése szerint arra is törekedett, hogy elsősorban az orvosi egyetemeken tényeket gyűjtsön a pavlovi ihletésű kísérletekről, valamint a Pavlovhoz kapcsolódó tanításokról és tantervekről. Ez beilleszkedett abba az új szerepértelmezésbe, ami az elmélettől az alkalmazások felé fordult, s sok klinikus éppen a pavlovizmusban talált fogódzót abban a régi vitában, hogy az orvosi kutatásban és képzésben a laboratóriumnak vagy a betegágynak kell-e vezető szerepe legyen.

A magyar klinikai orvostudományi hatás lényege, mint a 2. táblázat 2. oszlopa mutatja, a nervizmus és ezzel a nem szövettani, hanem szabályozási elvű funkcionalizmus bevezetése a belorvosi és pszichiátriai magyarázatba. A számos magyar pavlovi orvosi megközelítést használó publikáció néhány általános vonása figyelemre méltó a mai pszichológus olvasó számára is.

A betegségek funkcionalista szabályozási értelmezése

A betegségek magyar orvosi értelmezését hagyományosan az osztrák Rokitansky-modellt követő morfológiai értelmezés és/vagy a Wirchoff nyomdokain haladó sejtpatológia jellemezte. A szovjet vitákban Wirchoff sejtpatológiája lesz az egyik gonosz. A pavlovi modellek általános használata a sejttani értelmezést egy rugalmasabb funkcionalista modell felé tolta el: a betegségeket a funkcionális szabályozás és alkalmazkodás rendellenességei jellemzik és okozzák. A kórszövettant a kórélettan váltotta fel a betegségek „közös végső okainak" értelmezésében. Hetényi Géza és az egész magyar orvosi pavlovizmus szemléletében a feltételes reflexek elmélete a különböző belgyógyászati betegségek szabályozási elméleteként fontos. Hetényi, a Bizottság elnöke, azt próbálta meg kimutatni, hogy a gyomorfekélynek, a pavlovi felfogással összhangban, neurális eredete van.

Hetényi szegedi utóda, Varró Vince (1921–2021), maga is már 80 évesen, emlékező könyvet írt mentoráról. A belbetegségek idegrendszeri értelmezéséről fél évszázaddal Hetényi elhunyta után ezeket mondta (vegyük észre az idézetben az orvosi holizmust!):

> „Hetényi az ötvenes évek elején a vegetatív betegségek koncepcióját kidolgozva a nervizmus betegségfelfogásához kapcsolódott. A szovjet kutatók, lényegében Pavlov zseniális kísérleteinek hatására az emberi szervezet funkcionális egységét hangsúlyozták, s azt, hogy a szervezet az idegrendszer irányítása alatt áll. A Hetényi javasolta elmélet a vegetatív betegségekről jól illeszkedett a nervizmus koncepciójába, a cortico-viszcerális irányzat (Bikov) azonban a kórfolyamat kiindulópontját egy szinttel magasabbra helyezte, és ez ideológiai távlatból jobban tetszett a szovjet

> tudománypolitikai vezetésnek. Bár Hetényinek felemás érzései voltak a hivatalos szovjet állásponttal kapcsolatban, az idegrendszer néha túlhangsúlyozott szerepe azonban összhangban volt az ő felfogásával." (Varró, 2008. 68.)

Mindebben összhangot fedeztek fel a nervizmus és Korányi Sándor (1866–1944) belgyógyász iskolájának funkcionalista szemlélete között. Az MTA-elnök Rusznyák mellett Hetényi és az 1955-ban akadémikussá választott Gömöri Pál (1905–1973), aki 1955-től 1959-ig az orvosi osztály titkára volt, egyaránt Korányi-tanítványok voltak. Gömöri mint az újra megnyílt Korányi Klinika igazgatója 1956-ban, a forradalom előtti hónapokban Pavlovot egy viszonylagos liberalizáció keretében vezette fel az Akadémia közgyűlésén. Kiemeli, hogy a szovjet kommunista párt XX. kongresszusa a dogmatista tudományfelfogás kritikáját eredményezte. Liszenko és Lepesinszkaja elméleteit bírálják, s ennek megfelelően küzdeni kell a pszeudo-pavlovisták ellen is. Ugyanakkor a belgyógyász Gömöri (1956. 3.) továbbra is kiemeli a pavlovi gondolatmenet holisztikus jellegét. Azt hangsúlyozza, hogy a pavlovi tanok szemlélete megfelel Korányi Sándor, az ő '30-as évekbeli mesterük funkcionalista gondolkodásának. Itt egyfajta harmónia érzése volt: Pavlovban megtaláltuk annak fiziológiai magyarázatát, amit klinikusként mindig is állítottunk.

> „A pavlovi tanok helyes alkalmazása hazánkban eleve termékeny talajra talált, amelynek oka, hogy a Korányi Sándor szellemi hagyatéka a funkcionális gondolkodás. Munkája klinikájának és iskolájának erőszakos feloszlatásával sem szűnt meg."

Nervizmus

Minden betegséget az idegi szabályozás zavarai okoznak. Volt egy szempont, ahol a magyar orvostudósok még az orvosi pavlovizmus szovjet modelljén is túlléptek. Néhány, meglehetősen szabadon lebegő értelmezésükben az idegi szabályozás zavarai nemcsak a mentális zavarokat és a belgyógyászok rendellenességeit jellemezték, hanem akár a fertőzéseket is. Hetényi egy programdolgozatában össze is kapcsolja a nervizmust a Korányi-iskolával.

> „Nervizmus, a szervezet egysége és a funkcionális irányzat elválasztatlanul összetartoznak, és a mai orvostudománynak alapelveivé váltak. […] még egy nevet kell megemlítenünk, Korányi Sándorét, aki mindig kiemelte az idegrendszeri szabályozások fontosságát és aki a funkcionális gondolkodásmódnak világviszonylatban is egyik úttörője volt. Az ő munkásságának tulajdonítható, hogy Magyarországon – és elsősorban az iskolájából származó klinikusok munkájában – a pavlovi nervismus gondolata könnyen gyökeret vert." (Hetényi, 1953. 1038.)

Retorikai kérdések

Ahogy a sztálini kor és a későbbi korszak marxista vitáira is igaz, itt is kölcsönös vádak merültek fel (többnyire név nélkül), hogy más kutatók sokszor csak színlelik a Pavlov-modellt anélkül, hogy kreatívan magukévá tennék azt. Mint pénzkidobást bírálták például a Pavlov-állványok szinte formális használatát minden kérdésre ahelyett, hogy a betegségek sajátos pavlovi értelmezését kapták volna. Ugyanakkor a pszeudo-pavlovistákról Gömöri azt mondja:

> „Nem egyszer estek orvosaink abba a hibába, hogy egy kórházi folyóson néhány szőnyeg elhelyezésével vagy csendkúrának az elrendelésével — bármily hasznos

is az — már azt hitték, hogy a pavlovi fiziológia hivatott művelői. Egyes »pavlovisták«, ahelyett, hogy Pavlov műveit valóban alaposan áttanulmányozták volna, csak jelszavakat hajtogattak és a pavlovi tanokat úgy kezelték, mintha azok vitathatatlanok és megváltozhatatlanok lennének. Kutatásaink nagyobb részében azonban a pavlovi tanok tanulmányozása helyes kutatási irányt szabott meg, s a kutatók többsége nem esett abba a hiba, hogy a felsőbb idegműködés kizárólagos művelése miatt a klasszikus élettan vagy kórtan művelése háttérbe szorult volna." (Gömöri, 1956. 3.)

„Nem egyszer estek orvosaink abba a hibába, hogy egy kórházi folyóson néhány szőnyeg elhelyezésével vagy csendkúrának az elrendelésével – bármily hasznos is az – már azt hitték, hogy a pavlovi fiziológia hivatott művelői. Egyes »pavlovisták«, ahelyett, hogy Pavlov műveit valóban alaposan áttanulmányozták volna, csak jelszavakat hajtogattak és a pavlovi tanokat úgy kezelték, mintha azok vitathatatlanok és megváltozhatatlanok lennének. Kutatásaink nagyobb részében azonban a pavlovi tanok tanulmányozása helyes kutatási irányt szabott meg, s a kutatók többsége nem esett abba a hiba, hogy a felsőbb idegműködés kizárólagos művelése miatt a klasszikus élettan vagy kórtan művelése háttérbe szorult volna." (Gömöri, 1956. 3.)

Az általános csodaszer: alvásterápia

A mentális zavarok kezelésében a magyar pszichiátria és klinikai pszichológia szerencsésebb volt, mint szovjet kollégáik. Egy 1951-es pszichiátriai Pavlov-ülés jelképes hatalomba helyezte Andrej Sznyezsnyevszkijt (1904–1987), aki sokáig több központi szovjet pszichiátriai intézmény vezetőjeként egy pszeudo-pavlovi retorikával kidolgozta a „lomha skizofrénia" elméletét (Snezhnevsky, 1968), amelyet azután a diagnosztikus kategóriák kitágításával évtizedekig a másként gondolkodók pszichiátriai megbélyegzésére használtak fel. A magyar klinikai gyakorlat e helyett elsősorban Ivanov-Szmolenszki (1952) javaslataira támaszkodva, miszerint az alvás indukciója kulcsfontosságú a mentális zavarok, köztük a skizofrénia kezelésében, a Pavlov-értelmezés keretében nálunk is kipróbálta az alvásterápiát, mind mentális, mind testi zavaroknál, gyomorfekélytől a sokízületi gyulladásig. A terápiás hatások mögöttes ok-okozati modellje meglehetősen egyszerű volt: az alvás mint általános gátlás megállítja a nem kívánt kortikális ingerlési folyamatokat. Érdekes ugyanakkor, hogy a pavlovi modellből mintegy kínálkozó viselkedésterápia ekkoriban fel sem merült, csak évtizedekkel később, amerikai hatásra jelent meg nálunk is (Buda, Tomcsányi, Harmatta, Csáky-Pallavicini és Paneth, 2009).

Pavlov közvetlen szakmai hatása a magyar pszichológiában

Pavlov-rendezvények hatása a magyar pszichológiára

Az 1954-es, az ideológiai Pavlovnak nagy szerepet adó MTA-közgyűlés mellett az MTA Pavlov Bizottságához kapcsolódva még egy fontos közgyűlési rendezvény volt. A Pavlov Bizottságban nem tag, de orvoskari dékánként és rektorként igen befolyásos Gegesi Kis Pál (1900–1993) 1955-ben összefoglaló referátumot adott elő a „pavlovi szemléletű gyermek klinikumról". A referátumba becsempésződtek még pszichoanalitikus eszmék és szereplők is 1955-ben a Pavlov Bizottság ernyője alá. Gegesi P. Liebermann Lucy (1956) pszichoanalitikus munkáit fogalmazza át Pavlovra. A klinika 1938 óta folyó tanácsadó munkájában, mondja Gegesi, különleges szerepet játszik az anya-gyermek kapcsolat konfliktusainak feltárása, amit esetpéldákkal támasztott alá. Az előadást követő vitában néhányan, pl. Petényi Géza rivális gyermekgyógyász és Nyírő Gyula pszichiáter észreveszik a Pavlov alá sorolt gyermekmunkák „psychoanalitikai" hátterét, s azt, hogy sok ember van, aki eredetileg nem pavlovi szellemben készült munkáit fogalmazza át.

A becsempészés mint tartalmi mozzanat mellett ennek a referátumnak és vitának még egy jelentősége volt. A gyermekgyógyászati Pavlov-ülésen eldöntötték, hogy az Akadémia vitassa meg a felmerült pszichológiai és mentális egészséget érintő kérdéseket. Az MTA-közgyűlés 1955-ben elfogadta, hogy újra kell indítani a pszichológia tudományát. Röviddel a forradalom leverése után pedig éppen a Pavlov Bizottság javaslatára, annak feloszlatásakor, 1957. február 9-én létrejött egy Pszichológiai Bizottság az MTA-n (ld. erről Pléh, 2024b).

Pavlov tartalmi értelmezése a pszichológiában

A dogmatikus Pavlov-értelmezés a pszichológiában

A pszichológián belül is kétféle Pavlov-értelmezés létezett. A *dogmatikus Pavlov-értelmezés* szerint Pavlov Lenin (1964) tükrözéselméletének keretében értelmezhető, vagy egyenesen annak természettudományos alapjait adja meg. Ennek feleltethető meg a jelzőrendszerek fogalmának használata, az első és második jelzőrendszer közötti különbségtétel és így tovább. Ez a korban triviálisnak tűnt a Pavlov-ülésszak (1953) hivatalossági vonalának, de idehaza például Zádor Imre (1950a, 1951) számára is. Valójában azonban mind fogalmilag, mind történetileg furcsa értelmezés. Ha ugyanis Lenin *Materializmus és empiriokriticizmus* könyvét alaposan elolvassuk – Lenin akkor még nem ismeri Pavlovot –, akkor kiderül, hogy Lenin a tanulásalapú idegrendszeri episztemológiai elméleteket, elsősorban Helmholtz felfogását radikálisan kritizálja. Lenin Helmholtzot mint egy hieroglifa-elmélet képviselőjét gúnyolta ki, ezt veszi át például Zádor is. Pedig ha értelmezni próbáljuk Pavlov analizátor- és jelzőrendszer-koncepcióját, ezekben éppen a helmholtzi hagyományt követi. Minden észlelés jelviszonyokat hoz létre, s a nyelvi jelek világa másodlagos jelviszony (Todes, 2014).

Maga a naiv hasonlósági tükrözés, ahogyan a dialektikus materializmus értelmezi Lenin tükrözéselméletét, Pavlovra nehezen vihető át. Joravsky (1977. 462.) rámutatott, milyen erőltetett is volt a hivatalossá tett összekapcsolása Lenin tükrözéselméletének és a hivatalos Pavlovnak. Az még hagyján, hogy sosem hivatkoztak egymásra:

> „Lenin ignorálta az általános filozófiát értelmessé tevő kérdéseket. Az ismeretelméleti kételyt azzal próbálta elhessegetni, hogy az érzékletek a külső tárgyak

> ‘tükrözései’, ‘képei’ vagy ‘másolatai’. Ennek puszta bejelentése azonban mind a filozófia, mind a pszichológia vagy a neurofiziológia számára értelmetlen volt. Filozófiai tükrözéselméletét összekapcsolhatta volna az érzékelés, mint reflexes mozzanat fiziológiai elméletével, s így eljuthatott volna az elme feltételes reflex komplexumként való értelmezéséhez. Ezt nehéz lett volna összeegyeztetni azzal a marxista felfogással, mely az elmeműködést a társadalmi-kulturális evolúció termékének tartja. Lenin azonban nem nézett szembe ezzel.”

A dogmatikus Pavlov-értelmezés további jellemzője a *szómágia*. Pavlov eredeti opponens folyamat-felfogásaiból állandó misztikus szóismételgetés lesz számos pszichológiai szövegben is. Generalizáció – diszkrimináció, irradiáció – koncentráció, amelyek azután valahogyan dialektikusan elvezetnek saját meghaladásukhoz. A verbális elméletalkotásban minden átfogalmazódik feltételes ingerre és feltételes reflexre. Már kiindulásként tudjuk, hogy akárcsak Marx az osztályharccal, Pavlov is mindenre megadott egy modellt, ami minden folyamatra ráhúzható, legyen az idegrendszeri folyamat, betegség, tanulás vagy akár iskolaszerveződés. Az önmagába zárt verbális dialektikus retorikának jellegzetes példái az olyan fogalmak karrierje, mint a dinamikus sztereotípia, ami fából vaskarika: valami egyszerre hajlékony és rögzített.

A jelzőrendszer-mitológia és -rabulisztika olyan erős volt, hogy még egyébként világosan pszichoanalitikus dolgozatában Hermann Imre (1962) is Ivanov-Szmolenszkij (1952) munkájára és a ’két jelzőrendszer’ retorikára hivatkozva értelmezte a skizofrén beszéd furcsaságait

A II. jelzőrendszer mint cégér vonzó volt az új magyar pszichológiai hivatalosság képviselői számára is. Bartha Lajos (1927–2006), az MTA Pszichológiai Intézet Szovjetunióban tanult igazgatója az 1960-as években saját munkáiban ezt a népszerű témát dolgozta fel, de csupán a címadásban. Bartha (1965), miközben dolgozata címében a második jelzőrendszer kezdeteiről beszél, csecsemőmegfigyelések alapján az első két hétben megfigyelhető korai táplálkozási feltételes reflexeket mutatja be. Később (Bartha, 1966, 1967) ellenőrzöttebb helyzetekben is mutat 40-50 napos csecsemőknél labilis feltételes reflexeket. De szó sincs sem a kutatásban, sem a szövegben a II. jelzőrendszerről. Amikorra már valóban beszédről is szó lesz óvodásoknál (Bartha, 1972), akkorra már eltűnik az egész II. jelzőrendszer-„duma”, és helyette Lurija (1958) elméletéről lesz szó a beszéd viselkedésirányító szerepéről. Tanulságos a pszeudo-tudomány és valódi tudomány viszonyára nézve, hogy ugyanebben a korban Kardos (1955b, 1957) egykori Karl Bühler-tanítványként részletesen elemzi, hogyan felelős a feltételesreflex-rendszer az önkényes kapcsolatok kialakulásért, mit is jelent maga a nyelvi rendszer önkényének fogalma a pszichológus szempontjából. Elemzi a jelzések önkényességének kérdését és társas közegét, s Iván Krechevsky (aki azonos a később szociálpszichológusként és idegtudósként híressé vált David Krech-el,) és Tolman felfogásával vitatkozva rámutat arra, hogy igazi hipotézisek és következtetések csak az érzékeléstől eltávolodva, a második jelzőrendszer keretében történhetnek meg. Mi különbözteti meg a zöld ingerre adott diszkriminatív állati reakciót az ember ’zöld’ fogalmától?

> „a nyelvi jel artikulált, tagolt, több részből összeillesztett; ebben az együttesben már izolálható, leválasztható egy rész, mely a ’zöld’ mozzanatának felel meg – éppen a *zöld* szó. A második jelzőrendszer egységeinek szerkezete, felépítése egészen más, mint az elsőé – ami az elsőben leválaszthatatlan, önállótlan mozzanat, az a másodikban leválasztható rész, külön szó. Mindennek alapja természetesen a beszéd artikulált jellege. Az absztrakció neurofiziológiai feltétele […]: kell, hogy lehetőség legyen arra, hogy külön idegrendszeri történésegység feleljen meg az absztrakt valóságmozzanatnak; olyan történésegység, mely ténylegesen izolálható,

elkülöníthető, és mint szubjektív fogalmi élmény külön megjeleníthető. A valóságnak az az új ábrázolási módja, mely a második jelzőrendszer által valósul meg, erre elvben lehetőséget ad." (Kardos, 1955b. 208.)

Kardos Lajos, a vezető magyar összehasonlító pszichológus és Pavlov

Pavlovnak mint a pszichológiai tanuláselmélet kulcsszereplőjének valódi szakmai beemelése a magyar pszichológiába Kardos Lajos (1899–1985) nevéhez kapcsolódik. Kardos az ELTE hosszú időn át (1949–1971 között) volt tanszékvezetője, az akadémikus pszichológia átmentője volt a nehéz sivatagi években. Érdekes és tanulságos, hogy miközben a Pavlov körüli ideológiai küzdelmekből kimaradt, s a tudománypolitikai Pavlov-sündörgésből is (sosem volt a Pavlov Bizottság tagja például), ő megpróbálta Pavlov-értelmezését összeilleszteni a tanulás összehasonlító pszichológiájával. Egy interjúban számolt be arról, hogy hogyan is tért át eredeti témájáról, a tárgyfelismerés szerveződéséről az állati tanulásra.

A determinizmus és önalakítás dinamikájában a hazai közegben mind a neurológusok, mind a filozófusok, mind a pszichológusok és pedagógusok számára az *optimizmus* volt a kulcsmozzanat. Pavlov mindenütt, még a személyiség-lélektanban is a korlátlan alakíthatóság lehetőségét adja. Ehhez sajátosan Kardosnál két mozzanat járult hozzá. Egyrészt a Bühler-iskolából hozott darwinista értelmezés az állati életmód és mentális élet kapcsolatáról, és a mentális élet jelelméleti értelmezéséről. Másrészt Amerikában töltött évei során elkezdte vonzani a behaviorista tanuláslélektan. Kardos értelmezésében Pavlov beemelése a transzformista pedagógiával szemben kötött sajátos kompromisszum volt. Ám vizsgáljuk és értelmezzük az ember alakíthatóságát és önalakítását, de ezt tegyük az állatokkal folytatott kísérletezés keretében, mint az interjúban elmondta (Pléh, 1985).

Kardos fogalomelemző cikkekben (Kardos, 1955b, 1955c, 1964) s könyvekben, először a Tankönyvkiadónál 1955-ben megjelent munkájában (Kardos, 1955a), mely MTA doktori értekezését foglalja össze (ő lett az első pszichológus MTA doktor, de még neveléstudomány címen), majd az Akadémiai Kiadónál 1957-ben kiadott nagyon részletes könyvében, amely utóbbit németre is lefordítottak 1960-ban, megpróbálta értelmezni a korabeli, elsősorban amerikai behaviorista tanuláslélektan és a pavlovizmus kapcsolatát. Kardos ezekben a könyvekben és például a második jelzőrendszerről (Kardos, 1955b) s az asszociációról szóló cikkében (Kardos, 1964) is, főleg Pavlov lehetséges kiterjesztéseinek a fogalmi elemzője. Megpróbálja megmutatni, hogy hogyan képes a pavlovi tanuláselmélet kezelni az asszociáció, a kategorizáció, az érzelmek, vagy akár a gestaltos neveltetésű Kardos számára oly fontos, *érzékleti szerveződés* problémáit. Igen kifinomultan mutatja be például, ahogyan a feltételes reflex az önkényes idői egybeeséseket a feltételezett új idegrendszeri kapcsolatalakítással „oksági" viszonnyá alakítja át (Kardos, 1957b). Ugyanakkor a fogalmi elemzés közben a könyvek, különösen a nagy akadémiai könyv szövegében a korabeli amerikai behaviorizmus számos kulcskérdését mintegy becsempészte a magyar pszichológiai köztudatba. Köhler, Tolman, Lashley, Krechevsky, Skinner mind megjelennek a könyvben. Megjelenik az alaki szerveződés tanulás-lélektani elemzése, a hely-tanulás problémája, a megerősítés helye a tanuláselméletekben és így tovább. Érdekes módon azonban saját kísérleti munkái és saját elmélete hiányoznak a Pavlov-könyvből. Kardos mintegy elkülönítette saját összehasonlító lélektani munkásságát (szintézise: Kardos, 1988) attól a pavlovi üzenet-értelmezéstől, amit nagy könyvei és pedagógusok számára írott cikkei tartalmaztak.

A korban másutt is megjelent Pavlov és a kondicionálás efféle fellazító értelmezése. A Szegedi Egyetemen 1956-ban Kalmár László matematikai logikai modellezésében elkészült az első mesterséges tanulógép, a *Katica*, mely áramkörök logikájával feltételes

reflexeket alakított ki. Király József pszichológus adta a kiinduló tanulási modellt, Kalmár László a matematikát, Muszka Dániel pedig a mérnöki megoldást. Mai zsargonban a „hardver" egy egyrétegű kapcsolatképző hálózat volt (az irodalomhoz ld. Pléh, 2022 előadását).

Kardos saját önálló mondandójában, részben egykori bécsi tanárát, Karl Bühlert (1927) is követve, az életmód és a mentális szerveződés közötti kapcsolatot kereste (Pléh, 2010, 2018). 1959-ben, az alaklélektanos örökséggel kapcsolatban megfogalmazta, hogy „a hominid evolúció alapvető mozzanata, hogy a lokomóciós tanulási képességet felváltja a manipulációs tevékenység" (Kardos, 1959. 142.). Érdemes ennek kapcsán emlékeznünk arra, hogy Köhler nevezetes csimpánz-problémamegoldási kísérleteiben is mindenhol a manipulációról, tárgymegfogásról van szó. Kardos saját összehasonlító lélektani munkásságában a *viselkedéses ekvivalencia* válik alapvető kérdéssé. Ez már Bühler (1927) a pszichológia válságáról szóló könyvében is alapvető kérdés volt. Minden állati viselkedés egészleges, és a kulcskérdése a viselkedési egészek és a környezeti egészek kapcsolata.

Kardos a rágcsálók tanulási világában egy olyan modellt emel ki, ami szerint egy helyhez egy kulcsjelzés és egy viselkedés kapcsolódik. A mozgáshoz, a lokomócióhoz kapcsolódó viselkedésben az állatok téri állandóságokat alakítanak ki. Az állati mnemikus mező mintegy fényképszerű (Kardos, 1988 nagyon kritikus Tolman 'kognitív térkép' szóhasználatával, miközben nagyon hasonlókat hirdet, mint Tolman): az állat azt tanulja meg, hogy bizonyos helyekhez bizonyos jutalmak és bizonyos események tartoznak. Kardos és Barkóczi 1953-ban az *aequiterminális utak* kissé furcsa kifejezésével bizonyította először ezt a mozzanatot. Az állatok nem tudták megtanulni, hogy egy választási ponton attól függően kell az egyik vagy másik utat választaniuk, hogy honnan érkeztek oda. Ugyanahhoz a helyhez nehezen lehet két viselkedést kapcsolni. Az állati, pontosabban Kardos későbbi elképzelése szerint a rágcsáló-, illetve madár-emlékezet helyhez kapcsolódik. Patkányok nem tudják megtanulni, hogy különböző célok vannak ugyanazon a helyen, ha különböző úton értünk oda. Később ezt bonyolultabb tanulási elrendezésekben is igazolni próbálta. Kardos (1988) szerint a rágcsálók helyhez kapcsolódó emlékezete összekapcsolódik a lokomóción alapuló táplálékkereső ökonómiával, szemben a főemlősök és az ember manipulatívabb tevékenységeivel.

Kardos, miközben Pavlov sok tekintetben igen figyelemreméltó fogalmi elemzését adta a pszichológia számára, saját kísérletező énjét távolította az ideológiai helytállás és szellemi szeszcsempészet kettőségétől. Maga az egész folyamat, vagyis a természettudományos pszichológia visszacsempészése Pavlov ürügyén a magyar közegbe hasonlít ahhoz, amit az orosz–amerikai George Razran 1957-ben a *Science* hasábjain megfogalmazott a késői szovjet sztálinizmus pavlovizmusára nézve.

> „Sztálin és a sztálinisták ideológiai pályájuk legsúlyosabb hibáját követték el, amikor a pavlovizmust jelentették be hivatalos pszichológiájukként. […] Pavlov munkái és nézetei a nyugati tudomány és demokrácia legjobb hagyományait követik. Nincsen bennük, sem a munkákban sem Pavlov nézeteiben semmi sajátosan orosz, s semmi ami akár a legmesszebbről is kapcsolódna Marx és Engels vagy Lenin nézheteihez." (Razran, 1957. 1106.)

A kései Pavlov továbbfolytatása, tanulás- és személyiség tipológia

Pavlov, mint ismeretes, késői munkáiban néhány állat – állítólag csupán négy kutya – viselkedésének elemzése alapján jutott el oda, hogy a tanulást összekapcsolja egy hippokratészi tipológiával (Todes, 2014). Az állatok viselkedése idegrendszeri szempontból

sajátos kettősségeket mutat (ingerület és gátlás túlsúlya és a reakciók gyorsasága), amelyek létrehozzák a négyféle hippokratészi típust. Pavlov személyiségpszichológus értelmezői, Tyeplov (Теплов, 1956–67) és Nyebilicin (Nebilitsin, 1976) az idegrendszeri tevékenység típusairól, a feltételes kapcsolatok erősségéről és a vele negatívan korreláló érzékenységről (ez felel meg a gyenge idegrendszeri típusnak), ingerület és gátlás dominanciájáról és egyensúlyáról beszélnek már humán vizsgálódások alapján. E gondolatmenet folytatói Angliában Hans Eysenck (1973), magyar közegben pedig a Marton L. Magda (1965, 1970, 1972) vezette iskola, ami elsősorban tanulási helyzetekben és elektrofiziológiai mércékkel próbálta kimutatni a tipológiai megfontolások és a tanulás szerepét. Ebben az értelmezésben az extroverzió döntő tényező a tanulásban: az introvertáltak sokkal lassabban, az extrovertáltak sokkal gyorsabban tanulnak. Marton L. Magda arra is rámutatott, hogy ez összekapcsolódik az elektro-fiziológiai tevékenységgel. Marton és Urbán (1965) első tipológiai írásukban magára Pavlovra tanulságos módon egyáltalán nem utalnak, csak a pavlovi következményekre, az aktivációs reakció dinamikájára. Marton 1970-ben azonban egy összefoglaló dolgozatban (Marton, 1970) és a Halász–Marton (1978) szöveggyűjteményben már igen részletesen bemutatta és részletesen elemezte a Pavlov-követő szovjet tipológiai iskolát, s a klasszikus tipológiák statikus jellegével szemben az idegrendszeri és tanulási alapú típusalkotás dinamikus.

> „A szovjet idegrendszeri tipológia azzal, hogy egy, az idegrendszeri és pszichikus szinten egyaránt döntő jelentőségű plasztikus működés, a tanulás eltéréseit állította az individuális különbségek tanának középpontjába, *a statikus konstitucionális típusfelfogást megváltoztatta*, és e területen egy dinamikus és dialektikus, a valóságnak jobban megfelelő szemléletet hozott, amely további fontos kutatások felé mutat." (Marton, 1970. 57.)

Valójában az látjuk, hogy a locsogás és a pavlovi szájtépés közepette a magyar pszichológiában Pavlovnak a tanuláslélektanban és a személyiségtipológiában volt igazi szakmai hatása.

Pavlovot felváltja az instrumentális tanulás

Pavlov a stabilizálódó pszichológiai életben nagyon rövid ideig volt népszerű a magyar pszichológiai irodalomban, mint a 3. ábra mutatja. Ugyanakkor, mint láttuk, Pavlov jelenlétének már a politikailag motivált pavlovizáció korában, az 1950-es évek pszichológiájában, volt egy progresszív értelmezése is. A voluntarisztikus politikán alapuló voluntarisztikus pedagógiával szemben hozzuk vissza a pszichológiát, méghozzá egy olyan pszichológiát, amely nem mentalisztikus és nem antropomorf, hanem kísérletező. Pavlovban a pszichológusok szövetségesre találnak a 'nevelhető ember' pártdoktrínájával szemben. Ennek döntő mozzanata a kísérletezés.

> „Konkréten szólva: a pszichológiának Pavlov tanaira való átépítése magában foglalja azt az elvi követelményt, hogy a pszichológiának a kísérleti módszert alkalmaznia kell, és minden olyan jelenség kutatásánál, ahol a lehetőség megvan arra, hogy a kísérleteket laboratóriumi tisztaságban folytassuk le, ez a lehetőség egyben kötelezettséget is jelent. Az anyaggyűjtésnek – Pavlov szavaival élve: a 'tények gyűjtésének' – fő módszere tehát a laboratóriumi kísérlet, amelynek megvan az az előnye, hogy a jelenséget előidéző feltételek aránylag pontosan ismertek, könnyen változtathatók, az esetek túlnyomó részében mérhetők is, így tehát nyilvánvalóan ennek kell a pszichológia fő kutatási módszerének lennie." (Molnár, 1954. 230.)

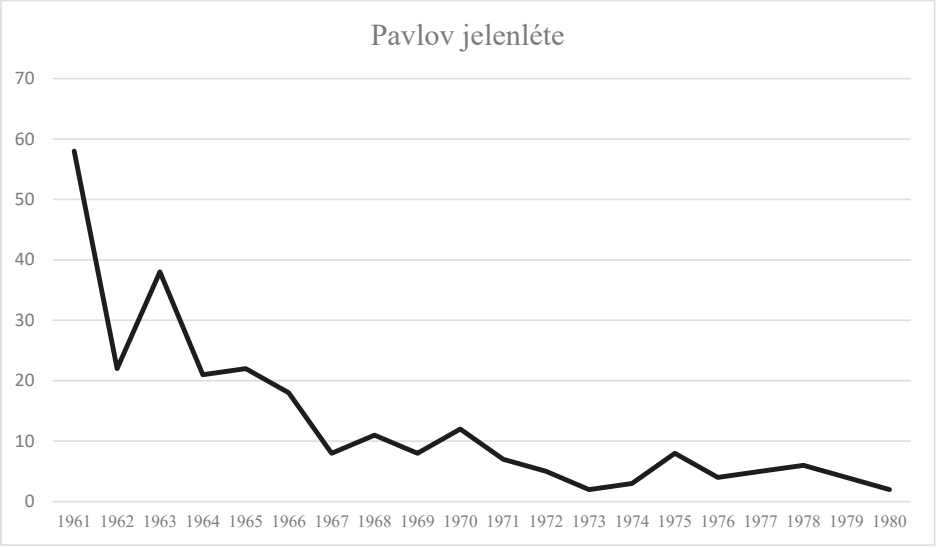

3. ábra. Pavlov jelenléte a Magyar Pszichológiai Szemle hasábjain a 20. század közepén

Az 1960-as évek közepétől, párhuzamosan a Pavlov-jelenlét csökkenésével, mind a magyar neurobiológiában, mind a pszichológiában a kérdések eltolódtak az aktivációs mechanizmusok és a tanulás motivációs mozzanatai irányába. Ennek során jellegzetes kettősség alakult ki a tanulás alapformáit illetően. Tankönyvek – például Barkóczi Ilona és Putnoky Jenő (1968) kis könyve, vagy Hebb (1975) nagy sikerű, egy évtizedig egyetemi felvételi anyag tankönyve – és Grastyán Endre (1967) programdolgozata szembeállítják egymással a klasszikus és az instrumentális tanulást. A kettőt mint a fix és a dinamikus emberkép képviselőit kezdték kezelni. A 3. táblázat mutatja ezt a felfogást.

3. táblázat. A kétféle tanulás jelképes értelmezése (Pléh, 1998 nyomán)

Rögzített felfogás	Dinamikus, aktív felfogás
Pavlovi kondicionálás	Instrumentális tanulás
Passzív észlelés (tükör); Egycsatornás utak, tanulás és tükrözés	Aktív, motoros észlelés-modellek, tájékozódás és szelekció; Többszörös utak, motivált tanulás
Felülről lefelé szerveződés, történelmi relativizmus; Az emberek passzív lények, rögzített megerősítés zárt világ	Alulról felfelé szerveződés; Kiindulás az emberei természet, az egyének aktívak; Kezdeményező ágensek, változó megerősítés; Nyitott világ

Ebben a társadalmi közegben

> „[a] pavlovi kondicionálásnak számos olyan jegye volt, amely arra predesztinálta, hogy ‘klasszikussá’ váljék, olyan felfogássá, mely egyszerre hirdeti a viselkedés módosíthatóságát úgy, ahogy az egy hivatalosan forradalmi átalakítást hirdető ideológiát követő társadalomhoz illik, ugyanakkor szimbolikájában azt is kifejezi, hogy ebben a hajlékonyságban mi, egyének puszta kiszolgáltatott tárgyai vagyunk

egy máshonnan, rajtunk kívülről származó szervező elvnek. Az állat helyzete a klasszikus kondicionálás kísérleti elrendezésében meglehetősen kifejező. Pavlov kutyái le vannak kötözve a kísérleti állványra." (Pléh, 1998. 105.)

Ez az összhang egy emberkép, egy társadalomértelmezés és egy központi ellenőrzést feltevő pszichológiai felfogás között azt is jelentette, hogy a pszichológusok társadalmilag értelmezték a belső és az instrumentális mozzanat jelentőségét. A klasszikus kondicionálást úgy kezelték, mint ahol az állat rögzített, nincs motivációra szüksége, és viselkedésében kicsi a véletlen szerepe. Ezzel szemben az instrumentális tanulásban az állat szabadon mozog, a következményekből tanul, a motiváció alapvető, és a véletlennek nagy szerepe van. Mindez azt jelentette, hogy a korban, az 1960-as évek végén a magyar pszichológiában éppen az a felfogás, a skinneri tanuláselmélet vált győzedelmesen felszabadítóvá mint a szabadság egy bizonyos jelképe, amely Amerikában – gondolok itt Chomsky (1959) híres bírálataira – éppen a szabadság korlátozásának és a determinált embernek a szimbóluma, ahogy Skinner maga is megfogalmazta *Túl a szabadságon és büszkeségen* c. könyvében.

*

Pavlov sorsa a magyar pszichológiában tehát kettős volt. Voltak negatív és pozitív hatásai is. Ennek volt némi idői dinamikája is. Míg 1951-ben a Sántha-ügy kapcsán Pavlovra a károkozás közben hivatkoznak, 1955-ben a Pavlovra hivatkozás már a kármentés jelszavait adja a kísérleti pszichológiai szemlélet újjászületésében, intézmények mentésében és teremtésében. A pavlovi negatív hatás tartalmi lényege a tudomány russzifikációja, elzárkózás a nyugati tudománytól, lemaradás, ahol csak 10-15 évvel később követjük az új „nyugati" fejleményeket. Megjelenik a pszichológiában és a filozófiában is a pszeudoneuro retorika, amelyben valójában sosem igazolt determinisztikus idegrendszeri folyamatokat magyarázatként kezelünk, pedig ezek feltételezése pusztán a tanulás viselkedési megfigyelésén alapul. Mai ironikus visszatekintéssel a pavlovizmus a könnyed verbális neuro-redukcionizmus egy korai példája.

A pozitív pavlovi hatás *a pszichológia természettudományosítása*, az erőteljes kapcsolatteremtés az *orvosi és idegtudományi szakmai körökkel*, a *tanulás* előtérbe állítása, a gyanakvás a verbális megoldásokkal szemben és az egyéni különbségek és a személyiséglélektan természettudományos értelmezése. Mindennek van egy sajátos emberi üzenete is. A tudományos elméletek elhelyezkedése az adott kor intézményi közegeiben alapvetően meghatározhatja azok kiterjesztett társadalmi szerepét. Pavlov hatásának kettősségei egyszerre a kor kettőségei és a tudósok kettősségei. Bár Pavlov mint mechanisztikus modell jelenik meg a pszichológia felé, egy intellektuálisan autoriter világban éppenséggel segített a mechanikus modelleken való túllépésen.

Irodalom

Ádám, Gy. (1967). *Interoception and behaviour*. Akadémiai.

Ádám, Gy. (1998). *Visceral Perception, Understanding Internal Cognition*. Springer. DOI: 10.1007/978-1-4757-2903-0

Anohin, P. K. (1965). A feltételes reflex sarkalatos problémájának módszertani elemzése. In Kupalov, P. Sz., Sorohova, J. V. & Kaganov, V. M. (szerk.), *Filozófiai problémák a magasabbrendű idegműködés fiziológiájában és a pszichológiában.* Akadémiai. 192–262.

Argejó, É. (2018). A veréstechnikától a színdinamikáig. Portré dr. Bálint Istvánról, az ÁVH orvosáról. *Betekintő, 12*(3), 46–58. DOI: 10.25834/BET.2018.3.4.

Ajrapetjanc, E. S. & Asztratjan, E. A. (1953). *I. P. Pavlov fiziológiai tanításaival foglalkozó tudományos ülésszak 1950. jún. 28. – júl. 4.* Akadémiai.

Ash, M. (1995). *Gestalt psychology in German culture, 1890-1967: Holism and the quest for objectivity.* Cambridge University Press.

Bálint, I. & Hódos, T. (1962). Futószalagon dolgozó ruhaipari munkások neurózisának vizsgálata. In Gegesi Kis, P. (szerk.), *Pszichológiai Tanulmányok IV.* Akadémiai. 237–252.

Bárczi, G. (1955). A magyar gyógypedagógia a pavlovi fiziológia szemléletében. *MTA Biológiai és Orvosi Tudományok Osztályának Közleményei,* 6, 277–305.

Barkóczi, I. & Putnoky, J. (1968). *Tanulás és motiváció*. Tankönyvkiadó.

Bartha, L. (1965). Adatok a második jelzőrendszer előfokai és elemi formái kialakulásának vizsgálatához. *Pszichológiai Tanulmányok,* (8), 87–97.

Bartha, L. (1966). Adatok a második jelzőrendszer előfokai és elemi formái kialakulásának vizsgálatához. II. közlemény. *Pszichológiai Tanulmányok,* (9), 87–97.

Bartha, L. (1967). A második jelzőrendszer előfokainak és elemi formái kialakulásának kísérleti vizsgálata kisgyermekeknél. *Pszichológiai Tanulmányok,* (10), 345–349.

Bartha, L. (1972). A beszéd szerepének kísérleti vizsgálata az akaratlagos reakciók kialakulásában. *Pszichológiai Tanulmányok, 13,* 303–308.

Bauer, R. A. (1952). *The New Man in Soviet psychology*. Harvard University Press. DOI: 10.4159/harvard.9780674282537

Beritashvili, I. S. (1971). *Vertebrate Memory. Characteristics and Origin.* Plenum Press. DOI: 10.1007/978-1-4684-1899-6

Bikov, K. M. (1953). *Az agykéreg és a belső szervek*. Akadémiai.

Bikov. K. M. & Kurcin, I. T. (1951). *A fekélybetegség keletkezésének kortiko-viszceláris elmélete.* Egészségügyi Kiadó.

Borgos, A. (2009). Elhárító mechanizmusok. Pszichoanalízis és politika találkozásai Hajdu Lilly életútjának tükrében, *Thalassa,* (20), 21–36.

Buda, B., Tomcsányi, T., Harmatta, J., Csáky-Pallavicini, R. & Paneth, G. (2009). Psychotherapy in Hungary during the socialist era and the socialist dictatorship. *European Journal of Mental Health,* (4), 67–99. DOI: 10.1556/EJMH.4.2009.1.5

Bühler, K. (1927): *Die Krise der Psychologie.* Fischer.

Busse, S. (2000). „Von der Sowjetwissenschaft lernen": Pawlow – der Stein des Anstoßes. *Psychologie und Geschichte,* (8), 200–225.

Chomsky, N. (1959). Review of B.F. Skinner's Verbal Behavior. *Language,* (35), 26–58. DOI: 10.2307/411334

Csillag, M. (2003). Tények és emlékek Sántha Kálmánról. *Ideggyógyászati Szemle,* (56), 122–129.

Erős, F. (1973). Az „egyvesszős jelzőrendszer" paradoxona. *Világosság,* (14), 744–750.

Eysenck, H. (1973). *The Biological Basis of Personality.* Transaction Publishers.

Fazekas, T. (2003). Rusznyák István szegedi belgyógyászati klinikája. *Orvostörténeti Közlemények*, (48), 57–76

Fogarasi, B. (1951). *Logika*. Akadémiai.

Fogarasi, B. (1954). A tudományok osztályozásának elméleti és gyakorlati kérdései. *Akadémiai Értesítő,* (61), 81–96.

Fraisse, P. (1954). Recenzió: *The new man in Soviet Psychology*, R. A. Bauer. *Esprit, 211(2)*, 305–309.

Gegesi Kis, P. (1955). A pavlovi szemlélet alkalmazása a magyar gyermekgyógyászatban. *Gyermekgyógyászat,* (6), 65–78.

Gömöri, P. (1956). Osztálytitkári beszámoló. *MTA Biológiai és Orvosi Osztályának Közleményei,* (8), 1–47.

Grastyán, E. (1967). A tanulás alapvető paradoxonai és idegélettani feloldásuk. *Pedagógiai Szemle,* (10), 893–914.

Halász, L. & Marton, L. M. (1978, szerk.). *Típustanok és személyiségvonások*. Gondolat Kiadó.

Harmatta, J. (2019). A magyar pszichoterápia történetének vázlata. In Pléh, Cs., Mészáros, J. & Csépe, V. (2019, szerk.), A *pszichológiatörténet-írás módszerei és a magyar pszichológiatörténet*. Gondolat. 371–394.

Hebb, D. O. (1975). *A pszichológia alapkérdései*. Gondolat.

Hermann, I. (1962). A parafrénia orvosi lélektannak néhány szempontja. *Pszichológiai Tanulmányok.* (4), 349–362.

Hetényi, G. (1950). A neuroendokrin-rendszer szerepének jelentősége a betegségek keletkezésében. *MTA Orvosi Tudományok Osztálya Közleményei,* (1), 5–21.

Hetényi, G. (1951). A fekélybetegségek patogenezisérő̈l. *MTA Orvosi Tudományok Osztálya Közleményei,* (2), 168–177.

Hetényi, G. (1953). A nervismus jelentősége a belorvostanban. *Orvosi Hetilap,* (94), 1036–1044.

Hetényi, G. (1954). Az 1954. évi lipcsei Pavlov-napok. *Akadémiai Értesítő,* (61), 30–33.

Huszár, T. (1995). *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács, 1948-1949*. Akadémiai.

Huszár, T. (1998). *A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Sántha Kálmán ügye. Esettanulmány.* Corvina.

Ivanov-Szmolenszkij, A. G. (1952). *Tanulmányok a felsőbb idegtevékenység kórélettanának köréből. I. P. Pavlov és iskolájának adatai alapján. Egyetemi segédkönyv*. Akadémiai.

Joravsky, D. (1977). The mechanical spirit: The Stalinist marriage of Pavlov to Marx. *Theory and Society,* (4), 457–477. DOI: 10.1007/BF00187422

Joravsky, D. (1989). *Russian Psychology: A Critical History.* Blackwell.

Kádár, É. (2022). Péter Gábor, a „cionista összeesküvés vezetője". Miért lett az ÁVH-vezetőjéből egy koncepciós per elsőrendű vádlottja? *Themis,* 6–45. DOI: 10.55052/themis.2022.1.6.45

Kardos, L. (1955a). *Pavlov kutatásainak jelentősége a lélektanban.* Tankönyvkiadó.

Kardos, L. (1955b). A második jelzőrendszer problémái. *Pedagógiai Szemle,* (5), 199–210.

Kardos, L. (1955c). Érzelem és feltételes reflex. *Pedagógiai Szemle,* (5), 485–492.

Kardos, L. (1957a). *A lélektan alapproblémái és a pavlovi kutatások.* Akadémiai.

Kardos, L. (1957b). Az alaklélektan bírálata. I-II. *Magyar Filozófiai Szemle, 1,* 124–140. 272–304.

Kardos, L. (1959). Tanulás és emberréválás. *Pszichológiai Tanulmányok.* (1), 41–56.

Kardos, L. (1960). *Die Grudfragen der Psychologie und die Forshungem Pawlow's.* Akadémiai.

Kardos, L. (1964). Asszociáció és feltételes reflex. *Magyar Pszichológiai Szemle,* (21), 41–54

Kardos, L. (1976). *A neuropszichikus információ eredete.* Akadémiai.

Kardos, L. (1980). *The Origins of Neuropsychological information*. Akadémiai.

Kardos, L. (1988). *Az állati emlékezet*. Akadémiai.

Kardos, L. & Barkóczi, I. (1953). „Aequiterminális" viselkedésrészletek jelentősége az állati tanulásban. *MTA Biológiai Osztályának Közleményei,* (2), 95–114.

Katona, F. (1986). *Fejlődésneurológia és neurorehabilitáció.* Medicina.

Klix, F. (1955). Die Auffassung Pawlows und Bykows von den Beziehungen des Organismus zur Umwelt und Fragen der neueren Wahrnehmungspsychologie. *Zeitschrift für Psychologie, 158*, 1–39.

Korach. M. (1954). A műszaki tudományok szerepe a tudományok osztályozásában. *Akadémiai Értesítő,* (61), 281–294.

László, J. (2007). Az 1' jelzőrendszer a korabeli és a mai pszichológia tükrében. In Boros, J. & Heller, Á. (szerk.), *Visszatükrözés nélkül. Tanulmányok Lukács György Az esztétikum sajátossága művéről.* Brambauer. 85–98.

Lehoczky, T. (1950). Pavlov. *Orvosi Hetilap,* (91), 1230–1232.

Lenin, V. I. (1964). *Materializmus és empiriokriticizmus.* Kossuth.

Lepesinszkaja, O. (1951). *A sejtek képződése az élő anyagból és az élő anyag szerepe a szervezetben*. Akadémiai.

Lissák, K. & Grastyán, E. (1958). A magasabb idegműködés kutatásának új útjai. *Magyar Filozófiai Szemle,* (1), 53–67.

Liszenko, Sz. T. (1949). *A biológiai tudomány állásáról*. Szikra.

Lukács, Gy. (1965). *Az esztétikum sajátossága. I-II.* Akadémiai.

Lukács, Gy. (2011). A művészet mint felépítmény (Közreadja Weiss János). *Magyar Filozófiai Szemle,* 55, 115–140.

Luria, A. R. (1961). *The Role of Speech in the Regulation of Normal and Abnormal Behavior.* Pergamon Press.

Luria, A. R. & Yudovich,F. J. (1959). *Speech and the Development of Mental processes in the Child.* Staples.

Majerszky, K. (1997). *A Sántha-ügy.* Akadémiai.

Marton, L. M. (1972). Theory of individual differences in neobehaviorism and in typology of higher nervous activity. In Nebylitsyn, V. D. & Gray, J. A. (szerk.), *Biological Bases of Individual Behavior*, Academic Press. 221–235. DOI: 10.1016/B978-0-12-515350-8.50019-3

Marton, L. M. (1970). A magasabb rendű idegműködés tipológiájának szemlélete és módszerei. *Pszichológiai Tanulmányok,* 12, 51–59.

Marton, L. M & Urbán, J. (1965). Pszichofiziológiai módszerek alkalmazása a személyiségvizsgálatokban. *Pszichológiai Tanulmányok, 7*, 199–206.

McLeish, J. (1975). *Soviet psychology: History, theory, content*. Methuen.

Mészáros, J. (2019). Megtört kontinuitás és újrakezdés: pszichoanalízis Magyarországon a 20. század második felétől. In Pléh, Cs., Mészáros, J. & Csépe, V. (szerk), *A pszichológiatörténet-írás módszerei és a magyar pszichológiatörténet.* Gondolat.

Molnár, I. (1954). Pavlov tanainak jelentősége a pszichológiában és a pedagógiában. *Pedagógiai Szemle,* 4, 222–242.

Molnár, I. (1958). Sorozatos szokáscselekvés átállításánál adódó konfliktushelyzet kísérleti vizsgálatai. *Pszichológiai Tanulmányok, 1*, 105–120.

Nebilitsin, V. D. (1976). *Psychological Study of Individual Differences.* Science Publishers.

Neményi, M. (1978). Beszélgetés Molnár Imrével. *Magyar Pszichológiai Szemle,* 35, 83–91.

Nemessúri, M. (1954, szerk.). *Előadások Pavlov tanítása köréből.* MSzBT Kiadó Vállalat.

Nyírő, Gy. (1958) A lelki működések strukturális szemlélete a reflexfolyamat alapján. *Pszichológiai Tanulmányok,* 1, 265–277.

Osztovits, Á. (1999). Az örök emberi tényező. *Magyar Nemzet, 62*(november 6.), 7.

P. Liebermann, L. (1956). Csoportterápia a nevelési tanácsadásban. *Gyermekgyógyászat,* 7, 289–298.

Pavlov, I. P. (1951). *Válogatott művei.* Akadémiai.

Pavlov, I. P. (1953a). *Előadások a nagyagyféltekék működéséről*. Akadémiai.

Pavlov, I. P. (1953b). *Válogatott művei.* Akadémiai.

Pavlov, I. P. (1954–55). *Összes művei. 1–5.* Akadémiai.

Pavlov, I. P. (1978a). Az állatok és az ember magasabb idegműködésének általános típusai. In Halász, L. & Marton, L. M. (1978, szerk.), *Típustanok és személyiségvonások*. Gondolat Kiadó. 123–131.

Pavlov, I. P. (1978b). A hisztéria és tünetei fiziológiai értelmezésének kísérlete. In Halász, L. & Marton, L. M. (1978, szerk.), *Típustanok és személyiségvonások*. Gondolat Kiadó. 132–148.

Pázmándy, Gy. (1991). Beszélgetés Molnár Imrével. *Magyar Pszichológiai Szemle, 47*, 88–109.

Pléh, Cs. (1985). Élmények, barátok, örömök. Interjú a 85 éves Kardos Lajossal. *Magyar Pszichológiai Szemle, 42,* 345–351.

Pléh, Cs. (1998). A pszichológia szimbolikája egy slampos totalitáriánus rendszerben. In Pléh, Cs., *Hagyomány és újítás a pszichológiában.* Balassi. 91–111.

Pléh, Cs. (2010). Az állati emlékezet és a lelki élet eredete: Kardos Lajos magyar összehasonlító pszichológus koncepciója. *Iskolakultúra, 20*(11), 17–29. http://www.iskolakultura.hu/index.php/iskolakultura/article/view/21084

Pléh, Cs. (2018). The Impact of Karl Bühler on Hungarian Psychology and Linguistics. *Magyar Filozófiai Szemle, 62,* 135–167.

Pléh, Cs. (2022). Emberi megismerés és mesterséges intelligencia. *Litera,* https://litera.hu/irodalom/publicisztika/pleh-csaba-emberi-megismeres-es-mesterseges-intelligencia.html

Pléh, Cs. (2023). The ambivalent role of Pavlovization in Hungarian psychology in the 1950s. In M. G. Ash & J. Mikoletzky (Hrg.), *Von einer Wissenschaft des Lebens zu den Lebenswissenschaften in Zentraleuropa*. Lit Verlag, 145–175.

Pléh, Cs. (2024a). *Diversification and Professionalization in Psychology.* Routledge.

Pléh, Cs. (2024b). Az újrakezdés bája: a magyar pszichológiai társaság első konferenciái az újjáalakulás után. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 41. DOI: 10.1556/0016.2024.00120

Potó, J. (1994). Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése", 1948-1949. *Történelmi Szemle, 36*, 79–110.

Pünkösti. Á. (1998). Életre ijesztve. Dr. Zádor Imre pszichiáter XX. századi története. *Népszabadság, 56*(szeptember 12.), 26.

Razran, G. (1957). Soviet Psychology since 1950. *Science, 126,* 1100–1107. DOI: 10.1126/science.126.3283.1100

Rudas, L. (1949). Iván Petrovics Pavlov – a harcos materialista. *Társadalmi Szemle, 4,* 674–687.

Skinner, B. F. (1971). *Beyond freedom and dignity*. Knopf.

Snezhnevsky, A. V. (1968). The symptomatology, clinical forms and nosology of schizophrenia. In Howells, J. G. (szerk.), *Modern perspectives in World Psychiatry.* Oliver and Boyd. 425–447.

Speransky, A. D. (1950). *Grundlagen der Theorie der Medizin.* Saenger.

Szabad Nép (1954). *11*(március 20.), 4.

Смирнов, А. А. (1952). Состояние психологии и ее перестройки на основе учения И. П. Павлова. *Советская Педагогика*, *8*, 61–88.

T. Varga, Gy. (2008). *Az MDP központi vezetősége, politikai bizottsága és titkársága üléseinek napirendi jegyzékei. III. kötet. 1948-1953.* Magyar Országos Levéltár.

Tariska, I. (1949). A freudizmus mint az imperializmus házi pszichológiája. A harmadik londoni mental-hygiénés kongresszus. *Fórum, 3*, 799–805.

Thury, Zs. (1953). *A francia kislány.* Móra.

Todes, D. P. (1995). Pavlov and the Bolsheviks. *History and Philosophy of the Life Science, 17*, 379–418.

Todes, D. P. (2014). *Ivan Pavlov, a Russian life in science.* Oxford University Press.

Tucker, R. C. (1955). *Stalin and the Uses of Psychology.* U.S. Air Force Project Rand Research Memorandum 1441. Rand Corporation.

Tucker, R. C. (1956). Stalin and the Uses of Psychology. *World Politics, 8,* 455–483. DOI: 10.2307/2008941

Теплов, Б. М. (1956–1967). *Типологические особенности высшей нервной деятельности человека. Vol 1-5.* Nauka.

Varró, V. (2008). *Hetényi Géza a Korányiak szellemi örököse.* Medicina.

Vekerdi, L. (1984). Permanens kritikai jelenlét hatotta át az egész klinikát. Interjú Tariska István professzorral Sántha Kálmánról. *Magyar Tudomány, 91,* 590–599.

Wallon, H. (1925). *L'enfant turbulente.* Alcan.

Wallon, H. (1955/1963). Pavlovisme et Psychologie. 'Pavlovism and psychology'. *Enfance, 16*, 79–85. [Eredetileg a kommunista párt *Nouvelle Critique* c. lapjában jelent meg 1955-ben.] DOI: 10.3406/enfan.1963.2313

Windholz, G. (1997). 1950 Joint Scientific Session: Pavlovians as the accusers and the accused. *Journal of the History of the Behavioral Sciences, 33*, 61–81. DOI: 10.1002/(SICI)1520-6696(199724)33:1%3C61::AID-JHBS3%3E3.3.CO;2-1

Zádor, I. (1947). Technique of Psychoanalitic Therapy / Lóránd Sándor. *Magyar Pszichológiai Szemle, 16*(3–4), 162–164.

Zádor, I. (1949a). Pavlov tanításai és a magyar orvosok. *Új Világ, 2*(szeptember 23.), 3.

Zádor, I. (1949b). Mit köszönhet az orvostudomány Pavlov zseniális felfedezéseinek? *Világosság, 5*(szeptember 17.), 4.

Zádor, I. (1950a). A külvilág visszatükröződése a tudatban. *Társadalmi Szemle, 5*, 617–623.

Zádor, I. (1950b). Az élettani vita eredményei a Szovjetunióban. *Társadalmi Szemle, 5*, 969–981.

Zádor, I. (1951). Pavlov válogatott művei. *Akadémiai Értesítő, 58*, 170–184.

Zádor, I. (1952). A materialista lélektan jelentősége és helye. *MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 2*(1), 27–37.

Zádor, I. (1998). *Lélekgyógyítás tengereken túl. Egy pszichiáter visszaemlékezései.* Adu Print.

Zádor, I. (2000). *Minden perc egy örökkévalóság.* Argumentum.

Zádor, I. & Faragó, I. (1950). Über Verwendung des Evipans bei Elektroschock-Behandlung. *Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie, 119*, 55–62. DOI: 10.1159/000148032

Zádor I. & Moussong-Kovács, E (1950). Pavlov feltételes reflex elméletének alkalmazás a elmebetegek kezelésénél. A feltételes reflexgát áttörése i. v. narcoticumokkal. *Orvosi Hetilap, 91*, 1383–1388.

Zallár, A. & Varró, V. (szerk. 1994). *Emlékezés Dr. Hetényi Géza professzorra.* Szeged: SzOTE.

Zsdánov, J. (1952). Kritika és önkritika a tudományos munkában. Akadémiai Értesítő, 59, 48–66.

Jegyzetek

[1] Előadás az ESHHS konferencián (Angers, Franciaország), 2015. július 8-án, valamint az Ignaz Lieben Gesellschaft 2021. október 16-án Bécsben tartott élettudomány történeti konferenciáján. A dolgozat más hátterű közönségnek készült angol változata (Pléh, 2023) ugyanazokat a forrásokat és háttéranyagokat használja, mint jelen tanulmány. Az MTA Pavlov Bizottság működéséről az agyagok az MTA Levéltárában a Rusznyák-fondokban találhatóak. Köszönöm Háy Diána segítségét ezek megtalálásában. A magyar dolgozat szövegszerű kifejtése azonban a kulturális kontextusok miatt eltérő. Köszönöm Mitchell Asch (Bécsi Egyetem), Buzsáki György (NYU), Lénárt László (PTE) és Bérdi Márk segítő kommentárjait.

[2] Hetényi Rusznyákhoz, 1953. március 12. A gépiraton Rusznyák elnök kézzel írt utasításai március 14-ei dátummal. Forrás: MTA Levéltár Rusznyák István elnöki fondok. Köszönöm Háy Diána igazgatónak, hogy segített megtalálni ezt a levelet.

Absztrakt

Dolgozatom alapmondanivalója az, hogy miközben a kikényszerített Pavlov-kultusz a russzifikációval és egy évtizedekkel korábbi pszeudo-neurobiológiai tanulásmodell kizárólagos előtérbe állításával negatív hatást gyakorolt a magyar pszichológiára, s tágabban a hazai szellemi életre, ugyanakkor az 1950-es, 1960-as években a kor pszichológiáját s benne kiemelten a kísérleti szellemet meg tudta védeni az aktivitáscentrikus, voluntarista ideológia és nevelésfilozófia uralmától. Ebben a keretben értelmezem a Magyar Tudományos Akadémia Pavlov Bizottságának munkáját. Az 1952-ben megalakult Pavlov Bizottság, már csak összetétele és vezetése révén is, alapvetően holisztikus orvosi modellben értelmezte Pavlovot, és erre az orvosi értelmezésre akarta visszavezetni a pszichológia és a pedagógia kérdéseit. Ugyanakkor a Pavlov-kultusz a holizmus mellett egy dialektikus retorikát is lehetővé tett, amely megjelenik a marxista filozófiában, a pedagógiában, és kisebb nyomokban a magyar pszichológiában is. Olyan szóömleny volt ez, amely mindent a feltételes reflexek keretében próbált meg kezelni, fából vaskarika fogalmakkal, mint a *dinamikus sztereotípia*, megpróbálta a biológiai rendszert beilleszteni a dialektikus szómágia és a társadalmi determináció világába. Valami egyszerre sztereotip, azaz determinált, ugyanakkor hajlékony, azaz lehetővé teszi a mindent átható, a kommunista párt vezető szerepének

megfelelő felülről-lefelé környezeti determinizmust. A Pavlov-kultusz korabeli pozitív jelentősége a magyar pszichológiai közegben kettős volt. Egyrészt segített megmenteni az akkor már 50 éves Ranschburg-intézet pszichológiai autonómiáját, átemelve az intézetet az MTA és ezen belül a Pavlov Bizottság felügyelete alá. Ugyanakkor a Pavlov Bizottság hívta fel az MTA figyelmét a pszichológia jelentőségére, hogy 1958-ban maga is a Pszichológiai Bizottságnak adja át a helyét. Tartalmi tekintetben elsősorban a tanulás előtérbe állításával átmentette, sőt újraformázta a kísérleti szemléletet. A magyar pszichológiában Kardos Lajos értelmezte Pavlovot egy összehasonlító tanuláslélektan keretében. A következő nemzedék képviselője, Marton L. Magda pedig rámutatott arra, hogy Pavlovból levezethető egy olyan tanuláselméleti megalapozottságú személyiség-lélektan, amely az egyéni különbségek neurális és tanulási tipológiájára helyezi a hangsúlyt. Az 1960-as években azután a magyar kísérleti pszichológia és a neurobiológia fokozatosan eltávolodott Pavlovtól. Előtérbe került a pavlovi passzív kondicionálással szembeállított aktív instrumentális kondicionálás mint alapvető mechanizmus, és a motiváció és az aktivitás mozzanata.

Kulcsszavak: Kardos Lajos, Marton L. Magda, MTA Pavlov Bizottság, I. P. Pavlov, tanulás, transzformizmus

Segédkönyv a reformpedagógia elmélyült és szakszerű elemzéséhez

Czabaji Horváth Attila: Freinet-szótár

A recenzió tárgyát képező monográfia műfaját, miként azt címe is jelzi, a szerző szótárként definiálja. Ebből adódóan a munka tartalmi értékelő bemutatását megelőzően annak műfaji sajátosságaira, továbbá hazai és nemzetközi szakirodalmi kontextusaira is utaló vázlatos áttekintésére teszünk majd kísérletet. Ez azért is lényeges, mert a nemzetközi és a hazai lexikográfiai szakirodalom nem egységes a szótár fogalmának terminológiai meghatározásában, hiszen annak értelmezését, illetve egyértelmű megalapozását számos nyelvterületi, helyi, nemzeti és regionális, újabban globális hatás, eltérő kulturális, illetve szakmai-tudományos hagyomány is befolyásolja. Ezt a sokszínű értelmezési teret az elmúlt évtizedekben elsősorban az információtechnikai robbanás nyomán bekövetkező kommunikációs-mediális paradigmaváltás még tovább tágította.

Az elektronikus szótárak, szótárgépek, majd az online szótárak fejlődése, a szótárkészítési szabványok megjelenése nyomán a korábbiakhoz képest alapjaiban változott meg a téma fogalmi háttere, illetve a szótárkészítés és -használat gyakorlata. A legújabb változásokat a szemantikus technológiák megjelenése és elterjedése (utolsóként a mesterséges intelligencia közelmúltban berobbanó térhódítása) hozta, amelyek eredményeként nyílt forráskódú programok segítségével bárki szerkeszthet, közzétehet adatbázisokat, antológiákat vagy szótárakat (vö. Fóris, 2012. 22–23.).

Miként azt Fóris (2012. 24.) a nemzetközi szakirodalomban elterjedt alapdefiníció alapján megfogalmazza, „a szótár a legelterjedtebb típusú referenciamű, vagyis referenciamű minden olyan termék, akár könyv vagy számítógépes szoftver, amely lehetővé teszi az embereknek, hogy információt viszonylag könnyen és gyorsan tároljanak és előhívjanak". Ennek alapvető formája a nyelvi szótár, amelyben „listázott" címszavak alapján segítik a tárolt szóalakokra, gyakran az adott nyelvre és nyelvhasználatra is utaló információkban való eligazodást. Ennek kibővített formáját jelentik azok a szakszótárak, amelyek körébe jelen munka mint sajátos nézőpontú pedagógiai szakszótár is besorolható. Ezek a szótárak az ún. lexikográfiai referenciaművek (lexikonok és enciklopédiák) szerepét is felvállalják, vagyis szótárszerű formában enciklopédikus információk megosztására is alkalmasak (vö. Fóris, 2012. 26–27.).

A nemzetközi szakirodalomban napjainkban is számos, a fenti enciklopédikus elvek szerint szerkesztett pedagógiai szakszótárral találkozhatunk. A műfaj kibontakozásának első jelentős időszaka a 20. század második felére tehető. Jól jelzi ezt, hogy a nemzetközi szakirodalomban az 1980-as évektől jelentek meg nagy számban az ilyen jellegű, azóta számos új kiadásban frissített és aktualizált munkák. Angol nyelven például K. T. Collins: *Key words in education.* London, 1975; P. J. Hills: *A dictionary of education.* London, 1983; D. Rowntree: *A dictionary of education.* London, 1981; J. Shafritz: *The facts of file dictionary of education.* New York, 1989; R. Barrow és J. Milburn: *A critical dictionary of educational concepts: an appraisal of selected ideas and issues in educational theory and practice.*

New York, 1990; továbbá francia nyelven P. Foulquié: *Dictionnaire de la langue pédagogique.* Paris, 1991; G. Mialaret: *Vocabulaire de l'éducation.* Paris, 1979; *Les dictionnaires du savoir moderne: La pédagogie.* Paris, 1972 (Tóthné, 2024).

Az ebben a műfajban megjelenő számos német nyelű munka közül talán a legnépszerűbb W. Böhm könyve, amelynek 18., átdolgozott kiadása 2022-ben jelent meg (Böhm és Seichter, 2022). A hasonló szerkesztési elveket követő német nyelvű munkák közül kiemelhetjük még a téma pedagógiatörténeti feldolgozását (Benner és Oelkers, 2004). Az enciklopédikus pedagógiai szakszótárak közelmúltban kibontakozó szakaszában azok további differenciálódása figyelhető meg, aminek jegyében a pedagógia számos részdiszciplínája, illetve részterülete is feldolgozásra kerül ebben a szótárszerű, illetve kézikönyvformában. Ennek egyik részterülete éppen a jelen szótár által is érintett reformpedagógiára, továbbá annak jeles személyiségeire irányul. Példaként több, ebben a műfajban készített, a reformpedagógiával, illetve pedagógiai reformokkal is kapcsolatba hozható munka is megemlíthető (Steenberg, 2013; Barz, 2017; Idel és Ulrich, 2017). Jelen monográfia műfaji és tematikai előzményének leginkább Ingrid Dietrich 1995-ben megjelenő Freinet-kézikönyvét tekinthetjük (Dietrich, 1995).

Czabaji Horváth Attila munkája a fenti nemzetközi trendeket követve magyar nyelven elsőként vállalkozik arra, hogy a szótárszerűség eszközeivel mintegy 600 címszó köré rendezve oly módon mutassa be Célestin Freinet pedagógiájának lényeges jegyeit, hogy azokat egyben összekapcsolja napjaink aktuális pedagógiai fogalomrendszerével is. A könyv követi a szótárak szócikkeinek hagyományos szerkezetét, amelyek keretében az érintett résztémák rövid, szakszerű, értelmező összefoglalására kerül sor. A tágabb pedagógiai kontextusra utaló fogalmak esetében azt is bemutatja, hogy az adott fogalmak milyen módon hozhatók kapcsolatba a Freinet-pedagógiával. Emellett minden szócikkben utalások találhatók arra vonatkozóan, hogy az adott szócikk miként kapcsolódik be a munka fogalmi hálózatába. Az egyes szócikkek végén és a jól felépített záró bibliográfiában egy jól használható formában kerül sor a kötet szakirodalmi hátterének megalapozására. A munka szótárjellegéhez jól illeszkedne, ha a jövőben esetleg megszületne annak online változata is.

A könyv által tárgyalt téma, a történeti reformpedagógia, amelynek Célestin Freinet munkássága is fontos részét képezi, napjainkban ismét ellentmondásos, és gyakran éles viták tárgyává vált. Természetesen ezt a diskurzust a gyakran gyökeresen eltérő nézőpontokból adódóan meglehetősen széles retorikai spektrum keretezi. Sok esetben még az ennek részét képező, szakértőinek tekinthető megnyilvánulások sem tesznek világos különbséget a reformpedagógia mint a történelmi múlt pedagógiai formája és a jelen pedagógiai reformkezdeményezései között. Úgy tűnik ez a munka kitágítja ezt a perspektívát. Jelen esetben Freinet pedagógiáját ebből a történeti narratívából kiemelve igyekszik napjaink pedagógiai világával is kapcsolatba hozni, feltételezve, hogy annak értékálló elméleti és gyakorlati elemei különböző innovatív kontextusokban a magán- és állami iskolák, illetve a pedagógusképzés gyakorlatával is szintézisbe hozhatóak.

Ezért ezt a munkát ajánljuk mindazoknak, akik a reformpedagógia valamely témáját kutatják, akik tanulnak arról, vagy éppen tanítják azt, valamint mindazoknak a közoktatásban tevékenykedő óvodapedagógusoknak, tanítóknak és tanároknak is, akiket érdekel a reformpedagógia nyelvén szólva „emberbarát" nevelés és oktatás.

Czabaji Horváth Attila (2023). *Freinet-szótár.* Gondolat Kiadó.

Németh András
ELTE PPK

Irodalom

Barz, H. (2017, szerk.). *Handbuch Bildungsreform und Reformpädagogik.* Springer VS. DOI: 10.1007/978-3-658-07491-3

Benner, D.& Oelkers, J. (2004, szerk.). *Historisches Wörterbuch der Pädagogik.* Beltz.

Böhm, W. & Seichter, S. (2022, szerk.). *Wörterbuch der Pädagogik.* Brill. DOI: 10.36198/9783838588148

Dietrich, I. (1995, szerk.). *Handbuch Freinet-Pädagogik.* Beltz.

Fóris, Á. (2012). A szótár fogalma a magyar lexikográfiában. In Pintér, T., Pődör, D. & Márkus, K. (szerk.), *Szavak pásztora. Írások Magay Tamás tiszteletére.* Grimm Kiadó. 22–38.

Idel, T. S. & Ulrich, H. (2017, szerk.). *Handbuch Reformpädagogik.* Beltz.

Steenberg, U. (2003. szerk.). *Handlexikon zur Montessori-Pädagogik.* Gemeinschaft Kinders.

Tóthné Környei, M. (2024). Pedagógiai szótárak. In *Kislexikon.* Laboda Multimedia. http://www.kislexikon.hu/pedagogiai_szotarak.html Utolsó letöltés: 2024. 10. 02.

Abstracts

The Soviet Roots of the Eastern European Socialist Educational Politics. The Two Ways of the Soviet Communist Pedagogy: From the Anathema of Herbart to the Rehabilitation of Herbart (Introduction to Educational Politics). Part 1. Toward the Total Alternativity

Géza Sáska

Abstract

Since the decline of Soviet political influence, we have been interested in Western European educational norms and methods in Eastern Europe. However, several elements of the two phases of Sovietization have been integrated into our academic culture. We forgot the ideology and methods of the first socialist state. After the 1917 revolution, the Soviet totalitarian educational politics fiercely refused the earlier Prussian schooling, including the Herbartian pedagogy of controlling and the bourgeois spirit of the schools in Western democracies. The new Soviet regime tried to create an egalitarian new society with the autonomy of the children and their schools. Under the conditions of the proletarian dictatorship, the builders of the future socialist society borrowed the defining patterns of their educational ideology and methodology from American and European pedagogues and psychologists who were critical of the system. The attempt to implement the idea integrated into Marxism, as interpreted by Lenin, won admiration from the political left of the time and later period. Although the idea of proletarian internationalism disappeared along with the program of the class struggle, new public schools organized on the basis of socialist educational principles were indeed created, but only in social democratic and capitalist welfare states that avoided Marxism-Leninism.

Keywords: Soviet pedagogy, child-centeredness, Herbart, Lunacharsky, Dewey, dictatorship of the proletariat, one party-system

"There will be no Pócspetri from Sopron!"

Péter Donáth

Abstract

Our documentary tells the story of the protest in Sopron on June 7, 1948, against the nationalization of the schools, organized by the local Catholic student associations and the women's associations of the Religious Catholic Parents. The 1500 demonstrators were peaceful, but the police officers and the firefighters dissolved the protest with water cannons and alarm shootings. The author utilized the documents of four archives, one record office of a religious order, contemporary articles, memories, and literature to show the protest's antecedents, circumstances, and consequences. The central hypothesis is that the politically motivated interpretation of the Sopron protest, similar to Pócspetri, is false, proving the propaganda's goals. Eight people were interned, eight people arrested, and three people imprisoned as a sad result of this demonstration.

Keywords: Pócspetri, Sopron, protest against school nationalization in 1948, political manipulation

The dual role of Pavlov in the fate of Hungarian psychology in the 1950-60s

Csaba Pléh

Abstract

The basic message of my paper is that while the enforced Pavlov cult had a negative impact on Hungarian psychology and more broadly on Hungarian intellectual life due to Russification and the exclusive emphasis on a pseudo-neurobiological learning model of decades earlier, at the same time in the 1950s and 1960s it was able to protect the psychology of the time, especially the experimental spirit, from the domination of activity-centered, voluntarist ideology and educational philosophy. It is within this framework that I interpret the work of the Pavlov Committee of the Hungarian Academy of Sciences. The Pavlov Committee, established in 1952, if only by virtue of its composition and leadership, interpreted Pavlov in a fundamentally holistic medical model and aimed to treat questions of psychology and pedagogy in the frames of this general medical interpretation. At the same time, in addition to holism, the Pavlov cult also allowed dialectical rhetoric, which appeared in Marxist philosophy, pedagogy and, to a lesser extent, in Hungarian psychology as well. It was an ideological word game that tried to interpret everything in the context of conditioned reflexes, using flexible empty like *dynamic stereotypes*, trying to fit with this rhetoric the biological system into the world of dialectical word magic and social determination. This assumed Pavlovian view of man suggested that something is both stereotypical, i.e. determined, and pliable, flexible, to be determined by top down influences, on the final run, by the leadership role of the communist party. The positive significance of the Pavlov cult in the Hungarian psychological environment at that time was twofold. On the one hand, the Pavlov Committee helped to save the psychological autonomy of the then 50-year-old Ranschburg Institute by transferring the Institute to the supervision of the MTA and the Pavlov Committee. The Committee also helped the reconsideration of the importance of psychology within the academic scene, replacing the Pavlov Committee by a Psychology Committee in 1958. Regarding the substantial impact, primarily by focusing on learning, the Pavlov cult transformed and even reshaped the experimental approach. In Hungarian psychology, Lajos Kardos tried to use Pavlov in his theoretical and experimental works on animal learning. Magda L. Marton, the representative of the next generation, pointed out that a personality psychology based on learning theory can be derived from Pavlov, which emphasizes the neural and learning typology of individual differences. In the 1960s, Hungarian experimental psychology and neurobiology gradually drifted away from Pavlov. Active instrumental conditioning as opposed to Pavlovian passive conditioning came to the fore as a basic mechanism and the issues of motivation and activity.

Keywords: Lajos Kardos, Magda Marton L., Pavlov Committee of the Hungarian Academy of Sciences, I. P. Pavlov learning, transformism

Sáska Géza

A kelet európai szocialista oktatáspolitika szovjet gyökerei. A szovjet kommunizmus pedagógiájának két útja: Herbart kiátkozásától a herbartianizmus rehabilitálásáig

Az 1917-es szocialista forradalmat követő szovjet totalitárius állam oktatási kormányzata hevesen elutasította a polgári demokráciák iskoláinak korábbi porosz eredetű szellemét, oktatásrendszerük irányítási módját, ezzel együtt Herbart fegyelmező pedagógiáját, s ennek helyébe valamennyi gyermek és iskolája önállóságában látta az egyenlőségalapú új társadalom létrejöttét. A proletárdiktatúra viszonyai között a majdani szocialista társadalom építői nevelési ideológiájuk és módszertanuk meghatározó mintáit a rendszerkritikus amerikai, illetve európai gyermektanulmányozóktól és pszichológusoktól kölcsönözték. A Lenin által értelmezett marxizmusba integrált eszmeimplementációs kísérlet kivívta a kor és a későbbi időszak politikai baloldalának csodálatát. A proletár nemzetköziség eszméje ugyan elenyészett az osztályharc programjával együtt, ám a szocialista nevelési elvek alapján szervezett új állami iskolák valóban létrejöttek, de csak a marxizmust-leninizmust mellőző szociáldemokrata és kapitalista közegű jóléti államokban.

Pléh Csaba

Pavlov kettős szerepe a magyar pszichológia sorsában az 1950–60-as években

A Pavlov-kultusz elindítása a centenárium kapcsán központi akaratra történt. Az orvosi és a Tudományos Akadémia közös 1950-es ülésének szervezésében Pavlov munkásságáról az irányító szerepet közvetlenül a Sztálin által a Pavlov-kultusz ülések szervezésével megbízott Georgij Malenkov és a neves kulturális cézár Andrej Zsdanov fia, a vegyész Jurij Zsdanov, akkor még Sztálin veje látták el, Sztálin személyzeti instrukciói alapján. Az ülés már a felütésében egyértelműen kifejtette, hogy mi is volt Pavlov központi szerepe a sajátos embertudományi russzifikációban: „a fiziológia világát két korszakra osztjuk – a Pavlov előtti és a pavlovi korszakra. Ugyanígy oszthatjuk fel a pszichológia történetét is. A Pavlov előtti pszichológia idealista világnézeten épült fel – a pavlovi pszichológia lényegében materialista pszichológia."

Donáth Péter

„Sopronból nem lesz Pócspetri!"

A soproni és pócspetri tüntetések tárgya ugyanaz volt, de a résztvevők társadalmi összetétele, létszáma igencsak eltért. Pócspetriben többségükben kevéssé iskolázott felnőttek, jórészt férfiak tüntettek. Ott tömegverekedésre, erőszakos incidensre, s közben – tisztázatlan körülmények között, és fegyverrel – emberélet kioltására, sebesülésekre került sor az istentiszteletet követően. Sopronban ellenben középiskolás diáklányok és fiúk, valamint édesanyák tüntettek, klerikus pedagógusaik tiltása ellenére, kicsit kaotikus, spontán szervezéssel. A demonstráció nem lépte túl a békés véleménynyilvánítás akkor – legalábbis törvényben – biztosított határait. Ennek Pócspetrire hivatkozó tiltása indokolatlan és jogtalan volt. Pócspetriben a községházára akartak behatolni a tüntetők, Sopronban semmilyen politikai, közigazgatási centrumot nem támadtak, ahogy az állam egyetlen más szervét, legitim intézményét sem. Egy reformtervezetről nyilvánítottak békésen véleményt egy politikailag feszült helyzetben.

Németh András

Segédkönyv a reformpedagógia elmélyült és szakszerű elemzéséhez

Czabaji Horváth Attila munkája a fenti nemzetközi trendeket követve magyar nyelven elsőként vállalkozik arra, hogy a szótárszerűség eszközeivel mintegy 600 címszó köré rendezve oly módon mutassa be Célestin Freinet pedagógiájának lényeges jegyeit, hogy azokat egyben összekapcsolja napjaink aktuális pedagógiai fogalomrendszerével is. A könyv követi a szótárak szócikkeinek hagyományos szerkezetét, amelyek keretében az érintett résztémák rövid, szakszerű, értelmező összefoglalására kerül sor. A tágabb pedagógiai kontextusra utaló fogalmak esetében azt is bemutatja, hogy az adott fogalmak milyen módon hozhatók kapcsolatba a Freinet-pedagógiával. Emellett minden szócikkben utalások találhatók arra vonatkozóan, hogy az adott szócikk miként kapcsolódik be a munka fogalmi hálózatába.

szerkesztőség

Szerkesztőség:
Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi
Kar Dékáni Hivatal,
6722 Szeged Egyetem u 2.
e-mail: iskolakultura@iskolakultura.hu

Elektronikus változat,
közlési feltételek:
www.iskolakultura.hu

HU ISSN 1215 5233

Lapzárta: 2024. szeptember 15.

iskolakultúra könyvek

15. ***H. Nagy Péter*** **(2002, szerk.): Ady-értelmezések**
16. ***Kéri Katalin*** **(2002): Nevelésügy a középkori iszlámban**
17. ***Géczi János*** **(2003): Rózsahagyományok**
18. ***Kocsis Mihály*** **(2003): A tanárképzés megítélése**
19. ***Gelencsér Gábor*** **(2003): Filmolvasókönyv**
20. ***Takács Viola*** **(2003): Baranya megyei tanulók tudásstruktúrája**
21. ***Lajtai L. László*** **(2004): Nemzetkép és iskola, 1777–1888**
22. ***Franyó István*** **(2004): Biológiai műveltségünk**
23. ***Golnhofer Erzsébet*** **(2004): Pedagógiai nézetek Magyarországon, 1945–1948**
24. ***Bárdos Jenő*** **(2004): Nyelvpedagógiai tanulmányok**
25. ***Kamarás István*** **(2005): Olvasásügy**
26. ***Géczi János*** **(2005): Pedagógiai tudásátadás**
27. ***Révay Valéria*** **(2005, szerk.): Nyelvészeti tanulmányok**
28. ***Pukánszky Béla*** **(2005, 2006): Gyermekszemlélet a 19. században**
29. ***Szépe György – Medve Anna*** **(2005, 2006, szerk.): Anyanyelvi nevelési tanulmányok I.**
30. ***B. Nagy Ágnes – Medve Anna – Szépe György*** **(2006, szerk.): Anyanyelvi nevelési tanulmányok II.**
31. ***Géczi János*** **(2006): Az iskola kultúrája: nevelés és tudomány**
32. ***Kelemen Elemér*** **(2007): A tanító a történelem sodrában. Tanulmányok a magyar tanítóság 19–20. századi történetéből**
33. ***Medve Anna – Szépe György*** **(2008, szerk.): Anyanyelvi nevelési tanumányok III.**
34. ***Boros János*** **(2009): Filozófia!**
35. ***Hoffmann Zsuzsanna*** **(2009): Antik nevelés**
36. ***Orbán Jolán*** **(2010): Jacques Derrida szakmai hitvallása**
37. ***Boros János*** **(2010): A tudomány, a tudás és az egyetem**
38. ***Géczi János*** **(2010): Sajtó, kép, neveléstörténet**
39. ***Révay Valéria*** **(2010): A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon**
40. ***Medve Anna – Farkas Judit – Szabó Veronika*** **(2010): 4×12 mondat**
41. ***Koltai Zsuzsa*** **(2011): A múzeumi kultúraközvetítés változó világa**
42. ***Boros János*** **(2011): Demokrácia és szabadság**
43. ***Érfalvy Lívia*** **(2012): Kosztolányi írásművészete**
44. ***Nagy Péter Tibor*** **(2012): Oktatás, -történet, -szociológia**
45. ***Horváth József*** **(2012): Íráspedagógiai tanulmányok**
46. ***Boros János*** **(2013): Időszerű etika**
47. ***Boros János*** **(2014): Szenvedély és szükségszerűség**
48. ***Mészáros György*** **(2014): Szubkultúrák és iskolai nevelés**
49. ***Bence Erika*** **(2015): Virtuális irodalomtörténet**
50. ***Mekis D. János*** **(2015): Auctor ante portas**
51. ***Boros János*** **(2016): Etika és politika**
52. ***Racsko Réka*** **(2017): Digitális átállás az oktatásban.**